Һ. Зәрдаби адына
Кәнчә Дөвләт Педагожи Институту

Сәмәдов Аббас Аббас оғлу
Әлијев Әли Һүсејн оғлу

МААРИФПӘРВӘР КӘНЧӘ МҮӘЛЛИМЛӘРИНИН ӘДӘБИ-ПЕДАГОЖИ ФӘАЛИЈЈӘТИ (1830-1920)

АРХИВ

Кәнчә-1999

1999
736

433
С 44

Азәрбајҹан Республикасынын
Тәһсил Назирлији

Һ. Зәрдаби адына
Кәнҹә Дөвләт Педагожи Институту

Сәмәдов Аббас Аббас оғлу
Әлијев Әли Һүсејн оғлу

67854

МААРИФПӘРВӘР КӘНҸӘ МҮӘЛЛИМЛӘРИНИН ӘДӘБИ-ПЕДАГОЖИ ФӘАЛИЈЈӘТИ (1830-1920)

67459

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
КИТАБХАНАСЫ

АРХИВ

Кәнҹә-1999

Ч33(2А)-8

МҮНДӘРИЧАТ

К и р и ш 4

Әбүл-Үла Кәнчәви 24

Мирзә Шәфи Вазеһ 26

Шејх Ибраһим Гүдси Кәнчәви 34

Мирзә Ҹәфәр Топчубашов 37

Ағаисмајыл Зәбиһ 40

.Мирзә Садыг Фани 43

Абдулла Тофиг Сур 48

.Әскәраға Адыкөзәлов Корани 62

Кәнчә мәтбәәсинин тарихиндән 74

Кәнчә мүәллимләринин дәрсликләри 79

"Молла Нәсрәддин" журналы вә Кәнчә 84

."Молла Нәсрәддин"ин Кәнчә мүхбирләри 88

Әли Рази Шәмчизадә 101

Һачы Кәрим Санылы 107

Әли Нәзми Мәммәдзадә 118

Мирзә Мәһәммәд Ахундзадә 124

Мирзә Аббас Аббасзадә 146

Халг Ҹүмһуријјәтинин маарифпәрвәрләри 163

Н ә т и ч ә 174

Ә д ә б и ј ј а т 176

Редактор: ***филолокија елмләри доктору,***
проф **ДАВУД ҺАЧЫЈЕВ**

Рә'јчи: ***филолокија елмләри доктору,***
проф. **БАҒЫР БАҒЫРОВ**

Сәмәдов Аббас Аббас оғлу
Әлијев Әли Һүсејн оғлу

Маарифпәрвәр Кәнчә мүәллимләринин әдәби-педагожи фәалијјәти (1830-1920)

Институтун елми шурасынын гәрары илә чап олунан бу педагожи-методик вәсаитдә Кәнчә мүәллимләринин әдәби вә педагожи-методик көрүшләри илк дәфә системли шәрһ олунур.

Китабдакы "Мирзә Шәфи Вазеһ", "Мирзә Ҹәфәр Топчубашов", "Әскәраға Адыкөзәлов Корани", "Әли Рази Шәмчизадә" вә "Һачы Кәрим Санылы" адлы һиссәләри Әлијев Әли Һүсејн оғлу јазмышдыр.

Дәрсликдәки галан һиссәләри филолокија вә педагожи елмләр доктору, проф. Сәмәдов Аббас Аббас оғлу ишләмишдир.

Кәнчә мүәллимләринин әдәби. пелагожи вә методик фәалијјәти һаггында илк тәшәббүс олан бу вәсаитин кәләчәк нәшринә гијмәтли тәнгиди гејдләри илә көмәк көстәрән зијалылара өнчә дәрин миннәтдарлығымызы билдиририк.

КИРИШ

Азәрбајҹан ичтима-фикир тарихинин өјрәнилмәсиндә Кәнҹә әдәби-педагожи мүһитинин һәртәрәфли арашдырылыб тәдгиг олунмасы мүасир дөврүмүзүн мүһүм проблемләриндән биридир.

Кечмиш истисмар дүнјасында тарихи сәнәдләр вә абидәләр мәһв едилмиш, халгын мә'нәви сәрвәти дағыдылмыш, көркәмли тарихи шәхсијјәтләр гәтлә јетирилмишдир. Тәәссүф ки, бир сыра маариф, мәдәнијјәт, әдәбијјат вә ичтимаи хадимләримизин дә мә'налы һәјат јолу, зәнкин әдәби-бәдии вә педагожи-методик ирси өјрәнилмәмишдир. Һалбуки буна бөјүк еһтијаҹ вардыр.

Бу тәләбләр бахымындан маарифпәрвәр Кәнҹә мүәллимләринин һәјат салнамәси, јарадыҹылыг фәалијјәти, әдәби-педагожи ирси әтрафлы арашдырылмалы, тәдгиг олунмалы, зијалыларын, педагогларын, тәләбәләрин, үмумијјәтлә, охуҹуларын мүталиәсинә верилмәлидир.

XIX јүзиллијин Азәрбајҹанда маариф вә мәдәнијјәтин, ичтимаи-фикир тарихинин инкишафында хүсуси ролу олмушдур. Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә реалист нәсрин, милли драматуркија вә мәтбуатын бүнөврәси гојулмушдур. Бәдии тәрҹүмәнин илк нүмунәләри јарадылмышдыр.

Шәргин тарихи мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири кими шөһрәт газаныб танынан Кәнҹә шәһәринин әдәби-педагожи мүһити чох гәдимдир. Кәнҹә әдәби мүһитиндә халгымызын бир чох көркәмли алимләри, јазычылары, шаирләри, философлары, ме'марлары, педагоглары јетишмиш, дүнја шөһрәти газаныб танынмышлар.

Бу бахымдан Әбүлфәзл Исмајыл Ибн Әли Ибн Ибраһим Кәнҹәви (1105-1192), көркәмли тибб хадими Шәмсәддин Тәбиб Кәнҹәви (XII әср), исте'дадлы шаир Таҹәддин Әһмәд Ибн Катиб Кәнҹәви вә башгаларынын адлары тарихи сәнәдләрдә, тәзкирәләрдә, архив материалларында ифтихарла чәкилир, лакин әтрафлы мә'лумат верилмир, әдәби ирси һаггында нүмунә көстәрилмир.

Кәнҹә әдәби мүһити дүнја әдәбијјаты хәзинәсинә "Шаирләр устады" адланан Әбүл-Үла Кәнҹәви (1096-1159), дүнја поезијасынын бајрагдары, бәшәријјәт тарихиндә илк "Хәмсә" мүәллифи Илјас Јусиф оғлу Низами Кәнҹәви (1141-1209), Мәниҹә ханым Мәһсәти Кәнҹәви, Гивами Мүтәрризи, Өмәр Кәнҹәви кими даһи сөз усталары бәхш етмишдир.

Шәргдә "Дар ал-Кутуб" ады илә мәшһур олан Кәнҹә китабханасында зәнкин надир сәнәт инҹиләри топланмышды. Фарс дилиндә јазылмыш "Әҹајиб әд-Дүнја" адлы әсәрдә Кәнҹә һаггында мараглы мә'лумат верилир: "Кәнҹә Арранда бөјүк шәһәрдир вә онун пајтахтыдыр. Сых әһалиси олан вә инкишаф едән шәһәрдир. Һүндүр диварлары вә дәрин хәндәји вар. Әһатәсиндәки кәндләр көзәлдир, јашыллыгдыр, ахар сулары болдур. Онун әһалиси баҹарыглы вә ағыллыдырлар. Чохлу бағлары вә ағаҹлары вар, чохлу дадлы мејвәләри вар"[1].

Шаир Ҹәмаләддин Әбдүррәззаг (XVII әср) Кәнҹә һаггында јазмышдыр: "Һәгигәтән бүтүн дүнјада Кәнҹә шәһәри кими торпаг көрмәмишәм. Беһишт рәнки вә мүшк гохусу вардыр. Күлаби су, зә'фәраны торпагдыр. Һәгигә-тән елә ојнаг һавасы вардыр ки, орада һәр заман торпаг рәгсә кәлир"[2].

XIX јүзилликдә јазыб-јарадан шаир Һәмдуллаһ Гәзвини Кәнҹәни дөврүнүн көркәмли мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири кими гәләмә алыр:

Сечмә шәһәрләр вар-ҹәми бир неҹә,
Бүтөв хәзинәдир Арранда Кәнҹә.
Вары бол, сују саф, барлы-бәһәрли,
Иглими мүлајим, торпағы кенҹә.[3]

Шаирлик исте'дады Кәнҹәдә парлајан Гәтран Тәбризи (1012-1088) XI јүзиллијин 40-чы илләриндә Кәнҹәдә олмуш вә јазмышды: "Кәнҹә инди ҹәннәт бағчасына дөнмүшдүр".

---

[1] Кәнҹә (тарихи очерк). Бакы, 1994, сәһ. 15.
[2] Јенә орада, сәһ. 29.
[3] Кәнҹә (тарихи очерк). Бакы, 1994, сәһ. 7.

Еј түрк, һардан дүшдүн Кәнчәјә сөјлә,
Руһунда бир севинч ојатдын бөјлә.[1]

Көркәмли әдәбијјатшүнас-алим Фирудин бәј Көчәрли (1863-1920) Кәнчә һаггында "Азәрбајчан әдәбијјаты" китабында јазыр: "Кәнчәнин мәһәлли-мөвгеји кен вә ачыгдыр; ичиндән Кәнчә чајы ахыр... Кәнчәнин торпағы мәһсулдар вә мүнбит олур, һәр гисим мејвәчат јетирир. Шәһәрин дөрд тәрәфи бағ вә бостандыр; артыг мејвәли вә мәдахилли бир јер һесаб олунур...

Кәнчә әһлинин әксәри мүсәлмандыр. Бу ахыр вахтлардан бәри үлум вә маариф кәсбинә рәғбәт көстәрмәкдәдирләр вә демәк олур ки, тәрәгги јолуна дүшүбләр".[2]

Тарихи хүласәдән ајдын олур ки, чоғрафи мөвгеји бахымындан карван јолу үстүндә јерләшән Кәнчә шәһәри гоншу өлкәләрлә һәртәрәфли әлагә сахламыш, әдәбијјат, мәдәнијјәт, инчәсәнәт вә тичарәт саһәсиндә чох әлверишли олмушдур.

Кәнчә тарихи маариф вә мәдәнијјәтин, әдәбијјат вә инчәсәнәтин, ме'марлығын вә сәнәткарлығын мәркәзи кими шөһрәт газанмыш вә бүтүн дүнјада, хүсусилә Шәрг аләминдә танынмышдыр.

XIX јүзиллик Азәрбајчанда елми-ичтимаи вә педагожи-фикрин инкишафында мүһүм әһәмијјәтә малик олмуш, халг маарифи вә мәктәб тәһсилинин инкишафына бөјүк тәкан вермишдир.

Доғрудур, XVIII јүзиллијин отузунчу илләриндән е'тибарән јени типли мәктәбләрин тәшкилинә дөвләт мүәјјән диггәт јетирмиш, мүхтәлиф тәдбирләр көрүлмүшдүр. Јени типли мәктәбләрин мејдана кәлмәси маариф шәбәкәсини кенишләндирмиш, јалныз шәһәрләрдә дејил, кәндләрдә дә јени - үсуллу мәктәбләрин јарадылмасына маарифпәрвәр зијалылар шәрәфли әмәк сәрф етмишләр.

Азәрбајчанда јени - үсуллу мәктәб вә мәдрәсәләрин мејдана кәлмәси ана дили тә'лими идејасынын инкишафына, дәрслик вә тәдрис вәсаитләринин тәртиб олунмасына вә бүтүн саһәләрдә әлверишли шәраитин јарадылмасына тәкан вермишдир.

[1] Ә.Сәфәрли, Х.Јусифов. Гәдим вә орта әсрләр Азәрбајчан әдәбијјаты Бакы, 1982, сәһ. 53.
[2] Ф.Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, I чилд Бакы, 1978, сәһ. 125.

Азәрбајчанда мәдәнијјәт вә педагожи-фикир тарихиндә XIX јүзиллијин мүтәрәгги ролу чох бөјүк олмушдур. XIX јүзилликдә Азәрбајчанда мәктәб тәһсилинин инкишаф тарихини тәдгиг едиб әтрафлы ашкарлајан, онун инкишаф јолларыны тарихи гајнаглар, архив материаллары вә мүхтәлиф сәнәдләр әсасында шәрһ едән педагожи елмләр доктору, профессор Һүсејн Әһмәдовун шәрәфли әмәји тәгдирәлајигдир. Белә ки, "XIX әср Азәрбајчан мәктәби" монографијасы бу чәтин вә мүрәккәб проблемин елми тәһлилини верән надир тәдгигат салнамәсидир.[1]

Мүәллиф бу дөврдә Азәрбајчанда мејдана кәлән бүтүн мәктәб ишләрини, бу мәктәбләрин гурулушуну, тә'лимин үсулларыны әтрафлы тәдгиг едир, мәктәб низамнамәләринин, маариф вә мәктәблә бағлы олан сәнәдләрин елми шәрһини ашкарлајыр.

Тәдгигатчы Кәнчә гәза, шәһәр, дәмирјолу, базар күнү, сәнәт, "Рус-азәрбајчан" мәктәбләри һаггында реал мә'лумат верир, елми тәһлил апарыр. Лакин мүәллифин тәдгигат објекти Кәнчә мәктәбләри вә мүәллимләринин педагожи-методик көрүшләри олмадығына көрә бу проблемин шәрһи үзәриндә дајанмағы һаглы олараг лазым билмир.

Кәнчә әдәби педагожи мүһити һаггында тәдгигатчы алимләр фајдалы мүлаһизәләр сөјләмиш, маарифпәрвәр Кәнчә мүәллимләринин педагожи фәалијјәти, дәрсликләри барәдә гијмәтли мә'лумат вермишләр.

Кәнчәнин маарифпәрвәр мүәллимләринин әдәби-педагожи фәалијјәти, дәрсликләри, тәрчүмәләри, методик вәсаитләри, дөврү мәтбуатда чыхышлары, әлјазмалары, хатирәләри, мәктублары, төвсијәләри, нәсиһәтамиз гејдләри вә мүхтәлиф архив материаллары үзәриндә узун сәмәрәли ахтарышлар апармыш, фајдалы гәнаәтләрә вә нәтичәләрә кәлмиш, тәдгигат материаллары топламышыг.

1 Һ. Әһмәдов. XIX әср Азәрбајчан мәктәби, Бакы, 1985.

Һәмин материаллар әсасында Кәнчәнин әдәби мүһитини, Кәнчәнин маарифпәрвәр мүәллимләринин әдәби вә педагожи-методик көрүшләрини шәрһ етмәји зәрури билдик.

Китабда Кәнчәнин әдәби-педагожи мүһитинә тарихи сәнәдләр, архив материаллары әсасында гыса нәзәр салыныр, Әбүл-Үла Кәнчәви, Мирзә Шәфи Вазеһ, Шејх Ибраһим Гүдси Кәнчәви, Ағаисмајыл Зәбиһ, Мирзә Садыг Фани, Абдулла Тофиг Сур, Әскәрағa Корани, Әли Рази, Әли Нәзми, Мирзә Мәһәммәд Ахундзадә, Мирзә Аббас Аббасзадә вә Халг Чүмһуријјәтинин маарифпәрвәр фәдаиләри һаггында әдәби-тарихи очеркләр верилир.

Кәнчә мәтбәәсинин тарихи, "Молла Нәсрәддин" журналы вә Кәнчә, журналын Кәнчә мүхбирләри илә әлагәдар ачылмамыш сәһифәләрдән верилән нүмунәләр тарихилик вә мүасирлик бахымындан фајдалы тәдгигат материалларыдыр.

Китабда милли мәктәбләрин јарадылмасы уғрунда апарылан тарихи мүбаризәләрин изләнмәси көзәл тә'сир бағышлајыр вә көркәмли маариф вә мәдәнијјәт хадимләримизин фәалијјәти тарихилик бахымындан дүзкүн гијмәтләндирилир.

Маарифпәрвәр педагог Ү.Һачыбәјов јазырды: "Бизә милли мәктәбләр лазымдыр. Мән милли мәктәб она дејирәм ки, орада бүтүн елмләр өз ана дилимиздә тәдрис олунур. Мүәллимләр өз ана дилимизи мүкәммәл билмәли, ана дилимизи камил өјрәтмәлидирләр".[1]

Азәрбајчан дили вә әдәбијјатынын тәдрисини тәшкил етмәк, онун кејфијјәтини јүксәлтмәк, заманын тәләбләринә чаваб верән програм вә дәрсликләр јаратмаг мүтәфәккир педагогларын, маариф хадимләринин мүгәддәс арзусу, мә'нәви вәтәндашлыг борчу олмушдур. Буна көрә дә, дөврү мәтбуатда әдәбијјат, тарих, педагокика, маариф вә мәдәнијјәт, тә'лим вә тәрбијә мәсәләләринә даир фајдалы мәгаләләр чап олунур, мүәллимләрә дүзкүн елми-нәзәри вә педагожи-методик истигамәт верилирди.

М.Ф.Ахундов 1877-чи илдә "Әкинчи" гәзетиндә "Вәкили-намә'лум" имзасы илә чап етдирдији мәгаләсиндә Һ.Зәрдабијә јазырды: "Сән өз гәзетиндә биз мүсәлманлара елмин фәзиләтини вә сәмәрәләрини баша салараг һеј тәклиф едирсән ки, елм өјрәнин, елм өјрәнин... Лакин сән бизә демирсән, елми һарадан өјрәнмәлијик, кимдән өјрәнмәлијик вә һансы дилдә өјрәнмәлијик... Елми өјрәнмәк үчүн сәрвәт лазымдыр, бирлик лазымдыр, вәсаит лазымдыр. Биринчи бизим сәрвәтимиз јохдур. Бунун сәбәбини сөјләмәк үчүн биздә чүр'әт јохдур. Икинчиси, бирлијимиз јохдур. Јазыб-охумағы бирчә тәк мәктәб вермир. Мәктәб ишин ибтидасыдыр. Мәктәбдән чыхандан сонра ушаглар гәзет, журнал, китаблары охумалыдырлар. Лакин бунлар буну етмирләр".

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә милли драматуркијамызын вә реалист нәсримизин баниси М.Ф.Ахундов (1812-1878) мүтәфәккир маариф хадими олмуш, әдәби вә педагожи фәалијјәтини вәһдәтдә давам етдирмишдир. М.Ф.Ахундовун сәмәрәли фәалијјәти нәтичәсиндә 1879-чу илдә Гори мүәллимләр семинаријасынын нәздиндә "Рус-татар" шө'бәси ачылмышдыр. Тәәссүфләр олсун ки, әдиб бу шәрәфли әмәјинин нәтичәсини көрмәмиш, 1878-чи илдә дүнјасыны дәјишмишдир.

Көркәмли маарифпәрвәр журналист Чәлал Үнсизадә "Кәшкүл" (1883) гәзетиндә јазырды: "Биз маариф саһәсиндә чәмијјәтләр јаратмалыјыг. Биз мүәллим һазырлајан мүәссисә ачмалыјыг. Биз бу јол илә күчәләрдә башлы-башына га151 диләнчиликдә һәјат кечирән ушагларымызы елмә, маарифә чәлб едә биләрик".

Гәзетдә С.Ә.Ширвани, М.А.Шаһтахтлы, Ф.Көчәрли, А.Гәрибов кими елм вә мәдәнијјәт хадимләри әһалинин савадланмасына, јени - үсуллу мәктәбләрин ачылмасына, дүнјәви елмләрин өјрәнилмәсинә, мүәллим кадрларынын һазырланмасына, ана дилинин вә әдәбијјатын тәдрис олунмасына, балалара әхлаги кејфијјәтләрин тәрбијә едилмәсинә аид мәгаләләрлә чыхыш едирдиләр. Онлар көстәрирдиләр ки, "дүнјада исми вар, чисми јох" бизим мәктәбләримиздир. Гафгаз мүсәлманларында мәдрәсәләр аз дејилдир. Лакин хејирсиздир, чүнки мәдрәсәләрин мүәллими, китабханасы,

[1] Ү.Һачыбәјов. Әсәрләри, IV чилд, Бакы, сәһ. 160.

мәтбәәси јохдур".

Тарихи гајнаглар, апарылан арашдырмалар ајдын көстәрир ки, Азәрбајчанда милли мәктәбләрин ачылмасы, дәрсликләрин тәртиби, ана дилинин тә'лими идејасынын мејдана кәлмәси чох чәтин вә мүрәккәб бир инкишаф јолу кечмишдир.

XX јүзиллијин әввәлләриндә Азәрбајчан ушаг әдәбијјатынын инкишафында бөјүк хидмәтләри олан "Мәктәб" журналы (1912) мәктәбин маһијјәтини дүзкүн ашкарлајырды: "Мәктәб ән севимли бинадыр. Ән көзәл кечирилән өмүр, ән ләззәтли вахт мәктәб күнләридир. Инсан ораја көзләри гапалы, зеһни өртүлү кирәр, көзләри ишыг, зеһни ачыг чыхар, мәктәб һәјатын низамнамәсидир. Мәктәб икинчи бир ханәдир ки, орада топланан шакирдләр бир күлфәтин övлады кими сајылырлар, һамысы јолдаш вә гардашдырлар".

Азәрбајчанын Ҹ.Мәммәдгулузадә, М.Ә.Сабир, Ә.Һагвердијев, Ә.Нәзми, М.С.Ордубади, Ә.Гәмкүсар вә башга көркәмли сөз сәнәткарлары "Молла Нәсрәддин" журналыны маариф, мәдәнијјәт вә әдәбијјат идејаларынын трибунасына чевирмишдиләр.

Азәрбајчанда мүәллим кадрларын һазырланмасында бүнөврәси 1876-чы илдә гојулан Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын (Гори семинаријасы) нәздиндә 1879-чу илдә ачылан "Рус-татар" ("Рус-Азәрбајчан") шө'бәсинин тарихи әһәмијјәти чох бөјүкдүр.

Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын "Рус-Азәрбајчан" шө'бәсинин инспектору Алексеј Осипович Чернјајевскинин педагожи фәалијјәти сәмәрәли олмушдур. А.О.Чернјајевски (1840-1897) Гори семинаријасынын Азәрбајчан шө'бәсинин тәшкилатчысы вә мүдири, сөвти - үсулла тәртиб олунмуш "Вәтән дили" дәрслијинин мүәллифи, көзәл тәрҹүмәчи, мә'налы өмрүнү тә'лим-тәрбијәјә һәср етмиш нәзәријјәчи педагогдур.

Һәмидә ханым Ҹәлил Мәммәдгулузадә һаггында хатирәләриндә јазырды: "Гори семинаријасы Мирзә Ҹәлилдә чох хош тә'сир бурахмышды. Мирзә Ҹәлил семинаријанын директору Чернјајевскини вә онун арвадыны чох севир, онлара дәрин һөрмәт бәсләјир, шәкилләрини өзүндә сахлајырды. Чернјајевски шакирдләрини өз доғма балалары кими охудуб тәрбијә едәрмиш".[1]

Ф.Көчәрли "Закавказје" (1910) гәзетиндә севимли мүәллими Алексеј Осипович Чернјајевскини реал сәчијјәләндирмишдир. "Мәрһум Чернјајевски көзәл педагог иди, садә халгын вә ушагларын данышдығы Азәрбајчан дилини дә јахшы билирди. Азәрбајчан халг мәсәлләрини һеч кәс өз данышығында онун гәдәр јерли-јериндә ишләтмирди. Ана дилиндә савад өјрәтмәк үчүн өз дәрслијини тәртиб едәркән о, бир педагог кими, јарарлы материал сечмәји вә бу материалы чанлы ушаг дилиндә тәртиб етмәји бачарырды".[2]

Әдәбијјат тарихиндә шаир вә драматург кими танынан, "Ушаг бағчасы" (1898) вә "Бәсирәтүл-әтфал" (1901) дәрсликләринин мүәллифи, көркәмли педагог Р.Әфәндијев (1863-1944) А.О.Чернјајевскини "түрк дилини түрк оғлу кими мәнимсәмиш чох әхлаглы, чох тәрбијәли бир шәхсијјәт" адландырыр, "русча мәрчан данәси кими јазыб дүзәрди вә көзәллији илә баханлары һејран гојарды" кәламы илә сәчијјәләндирир.

А.О.Чернјајевски Азәрбајчанда зијалыларын, хүсусилә мүәллимләрин һазырланмасында әвәзсиз фәалијјәт көстәрмишдир. А.Шаиг јазыр ки, Азәрбајчан дили мүәллимләри рәсми мүәллим сајылмыр, "башга мүәллимләрдән ики-үч гат артыг чалышдыглары һалда, дөрд гат аз мааш алырдылар".[3]

Романтик Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәси, вәтәнпәрвәр шаир-педагог А.Сәһһәт (1874-1918) ана дилинин тәдрисинә фикир верилмәдијини, лагејд јанашылдығыны ше'риндә реал ашкарлајыр:

Бурда дәрс дедијим беш-он илдир,
Дејирәм һәр заман ки, "гејрәт един,
Түрк дили бир көзәл ширин дилдир,
Ону өјрәнмәјә һәмијјәт един".

---

[1] Һәмидә ханым Мәммәдгулузадә. Мирзә Ҹәлил һаггында хатирәләрим, Бакы, 1967, сәһ. 14.
2 Ф.Көчәрли. Хатирәләрим, Бакы, 1963, сәһ. 242.
3 А.Шаиг. Хатирәләрим, Бакы, 1963, сәһ. 303.

Етмәјир кимсәјә сөзүм тә'сир,
Олурам күндә бир сајаг дилкир.[1]

Бөјүк мүтәфәккир Нәриман Нәриманов (1870-1925) јазыр ки, мүсәлман балаларына гәриб вилајәтдә өз лисанларында (дилләриндә) сөһбәт етмәјин гадаған олундуғу бир дөврдә Черњајевски ана дилинин өјрәнилмәсинә һөрмәтлә јанашыр, фикир верирди.[2]

А.О.Черњајевски Азәрбајҹан дилиндә сөвти-үсулла јазылмыш илк дәрслијин ("Вәтән дили", 1882) вә 1888-чи илдә икинчи һиссәсини севимли тәләбәси Сәфәрәлијев Вәлибәјовла бирликдә тәртиб етдији һәмин "Вәтән дили" дәрслијинин мүәллифидир. Черњајевскинин вәфатындан сонра Ф.Көчәрли "Вәтән дили" дәрслијини дәфәләрлә редактә етмиш вә бә'зи әлавәләрлә нәшринә наил олмушдур.

Ф.Көчәрли јазыр ки, "Вәтән дили" дәрслији бизим мәктәбләрдә тамам јени бир дөвр ачды. Мә'лумдур ки, 1919-чу илә кими бу дәрслик он дәфә нәшр олунмушдур. Тәбриз шәһәриндә Ахунд Молла Әли бу дәрслији фарс дилинә тәрчүмә етмиш, мәктәбләрдә дәрслијә олан тәләби мүәјјән мә'нада өдәмишдир.

Мүтәфәккир педагог А.О.Черњајевски хејирхаһ мәсләһәтләри, јүксәк әхлаги кејфијјәтләрилә шакирдләринин дәрин һөрмәтини газанмыш, өзүнүн шәхси нүмунәсилә онларда елмә, әмәјә мәһәббәт ашыламышдыр.

А.О.Черњајевскинин вәфаты Азәрбајҹан маариф ичтимаијјәтинә ағыр итки олмуш, илк тәләбәләриндән бири јазмышдыр: "Бир күн хәбәр дүшдү ки, Черњајевски кечинмишдир. Тифлисдә јашајан биз мүәллимләр "атамызын чәназәси" әтрафында топлашдыг. Јерли гәзетләрә е'лан вердик, дөрд күн мејиди сахладыг, чәми мүсәлманлара билдирдик ки, базар-дүкан бағлансын, саһибләри бу шәхсин тәшти-чәназәси үзраһына кәлсинләр. Чохлу әклилләр кәтирдиләр. Тифлис мүәллимләри бу мүгәддәс чәназәни гәбристана гәдәр чијинләриндә апармаға гәрар вердиләр".[3]

[1] А.Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1950, сәһ. 125.
[2] Нәриман Нәриманов. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1973, сәһ. 284.
[3] Шамил Гурбанов. Өмрүн фикир дүнјасы, Бакы, 1991, сәһ. 85.

Көркәмли әдәбијјатшүнас алим Ш.Гурбанов тәдгигат әсәрләриндә А.О.Черњајевскинин педагожи фәалијјәтинин бир сыра ачылмамыш сәһифәләрини әтрафлы ашкарламыш, кениш елми тәһлил вермишдир.

Педагог З.Меһдизадәнин тәдгигатларында Черњајевски һаггында чох марагլы мә'луматлар верилир: "Гафгазда, хүсусилә татарлар арасында халг маарифи саһәсиндә чалышан әвәзолунмаз бир хадимдир, онун һәјат вә фәалијјәти ибрәтамиз нүмунәләрдир, мүасирләринизә нәсиһәт үчүн дәриндән өјрәнилмәјә лајигдир".[1]

А.О.Черњајевски мүсәлман руһани мәктәбләринин халгы маарифләндирмәк саһәсиндә әһәмијјәтсиз олдуғуну көстәрмишдир.

Маарифпәрвәр журналист Һ.Зәрдаби јазырды ки, "ушаглара елмләри тә'лим етмәк үчүн моллаханалар јарамыр, чүнки моллалар өзләри елмләри билмирләр. Бу мәгсәд үчүн истәр шәһәрләрдә, истәрсә дә кәндләрдә ибтидаи рус мәктәбләриндән истифадә етмәк лазымдыр".

Маарифпәрвәр мүәллимләр, көркәмли маариф хадимләри балалара дүнјәви елмләрин өјрәдилмәсини зәрури сајыр, бу саһәдә семинаријаларын, јени-үсуллу мәктәбләрин ролуну јүксәк гијмәтләндирирдиләр. Семинаријанын инспектор-тәрбијәчиси А.О.Черњајевски елмләрин өјрәдилмәсини зәрури билир вә тәблиғ едирди.

XIX јүзиллијин икинчи јарысында Азәрбајҹанда тәдрис очаглары мәктәбләр вә мәдрәсәләр олмушдур. Тәдрис пуллу иди. Дәрсләри әсасән моллалар апарыр, әлифбаны вә Гур'аны өјрәдирдиләр. Бир сыра мәктәбләрдә, о чүмләдән Кәнчә мәктәбләриндә әдәби мәчлисләр, дәрнәкләр тәшкил олунур, ана дилиндә ше'рләр јазылыр, кәләчәк шаирләр нәслинин јетишмәсиндә маарифпәрвәр мүәллимләр өз гүввәләрини әсиркәмирдиләр.

Бу дөврдә хүсуси руһани мәктәбләр, мәдрәсәләр дә фәалијјәт көстәрирди. Онлар мәсчидләрин нәздиндә тәшкил олунмушду. Тәһсил мүддәти 6-8 илдән 10-15 илә гәдәр олан

[1] Земфира Меһдизадә. А.О.Черњајевскинин һәјаты вә педагожи фәалијјәти, Бакы, 1983, сәһ. 26.

мәдрәсәләр ибтидаи вә али мәдрәсәләрә бөлүнүрдүләр.

XIX јүзиллијин сонларында Шамахыда С.Ә.Ширвани мәктәб ачды вә заманәсинин кәләчәк исте'дадлы сөз усталары М.Ә.Сабир вә А.Сәһһәтә тәһсил верди. О, ејни заманда, фајдалы гираәт дәрслији тәртиб едиб мәктәблиләрин мүталиәсинә верди.

Дөврүн маарифпәрвәр зијалыларындан Мәһәммәд Тағы Сидги (1854-1904), Һәсән бәј Мәликов Зәрдаби (1837-1907), Нәчәф бәј Вәзиров (1854-1926), Султан Мәчид Гәнизадә (1866-1937), Һәбиб бәј Маһмудбәјов (1836-1924), Маһмуд бәј Маһмудбәјов (1863-1923), Мирзә Мәһәммәд Ахундзадә (1875-1923), Мирзә Аббас Аббасзадә (1860-1920), Нәриман Нәриманов (1870-1925), Чәлил Мәммәдгулузадә (1866-1932), Рәшид бәј Әфәндијев (1863-1944), Фирудин бәј Көчәрли (1863-1920) кими елм вә мәдәнијјәт хадимләри маарифин инкишафында мисилсиз хидмәт көстәрмишләр.

Азәрбајчанын көркәмли маарифчиләри Гори семинаријасында вә Тифлис Александровски мүәллимләр институтунда тәһсил алмыш, ана вәтәнләринә гајытмыш вә мәктәбләрин, китабханаларын ачылмасында, дәрсликләрин јарадылмасында сәмәрәли әмәкләрини әсиркәмәмишләр. Н.Нәриманов 1894-чү илдә Бакыда индики М.Ә.Сабир адына гираәтхана - китабхананы ачмышдыр.

Һ.Зәрдаби "Әкинчи" гәзетини (1875-1877) нәшр етмиш, редактор, нашир, корректор вә мүрәттиб кими фәалијјәт көстәрмиш, гәзетин әлли алты нөмрәсини бурахмышдыр.

Тифлисдә "Зија" (1879), "Зијаји-Гафгазијјә" (1880-1884), "Кәшкүл" (1880-1891) гәзетләри нәшр олунуб, "Әкинчи"нин идејаларыны јајыр, мааариф вә мәдәнијјәти тәблиғ едирди.

XIX јүзиллијин икинчи јарысында Мир Меһди Хәзани, Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу, Әһмәд бәј Чаваншир тарих елми саһәсиндә фәалијјәт көстәрмиш, Гарабағын тарихинә һәср олунмуш бир сыра әсәрләр јазмыш, көркәмли тарихшүнас кими танынмышлар. Онларын әсәрләриндән мәктәб вә мәдрәсәләрдә, семинарија вә кимназијаларда истифадә олунмушдур.

Азәрбајчан әдәбијјатынын С.Ә.Ширвани, М.Ә.Сабир, Ч.Мәммәдгулузадә, Н.Вәзиров, Н.Нәриманов, А.Шаиг, С.М.Гәнизадә, Ә.Һагвердијев, С.С.Ахундов кими көркәмли нүмајәндәләри әсәрләриндә ана дилинә, онун сафлығына вә мәктәбләрдә тәдрис олунмасына хүсуси јер верир, мүтәрәгги маарифчи идејалары тәблиғ едирдиләр.

Бу дөврдә реалист драматуркијамызын вә нәсримизин габагчыл ән'әнәләрини, фолклорумузу, хүсусилә Ашыг Әләскәр, Ашыг Нәчәфгулу, Ашыг Һүсејн Бозалганлынын әдәби ирсини инкишаф етдирмәк, кәнч нәслин мүталиәсинә вермәк заманын башлыча проблеминә чеврилмишди. Азәрбајчан мәдәнијјәтинин бүтүн саһәләри үзрә Кәнчә елм вә мааариф мәркәзинә чеврилмишди.

Кәнчәнин тә'лим мүәссисәләриндә, о чүмләдән моллахана вә мәдрәсәләриндә, "Мәктәби-руһани" вә "Мәдрәсејируһанијјә"дә, кимназија вә семинаријаларында маарифпәрвәр мүдәррисләр, мүәллимләр, педагоглар дәрс дејир, балалара тә'лим верирдиләр.

Кәнчәнин маарифпәрвәр исте'дадлы мүәллимләри, јазычы вә шаир педагоглары јалныз дәрс демәклә кифајәтләнмир, ејни заманда, бәдии јарадычылыгла мәшғул олур, програм вә дәрсликләр, методик вәсаитләр тәртиб едир, тә'лим-тәрбијәви маһијјәтли ушаг әсәрләринин надир нүмунәләрини тәрчүмә едир, гираәт материаллары кими мәктәблиләрин мүталиәсинә верирдиләр.

Кәнчәнин көркәмли пишнамазлары Ахунд Молла Һүсејнзадә (1770-1858), Молла Һүсејн Пишнамаззадә (1788-1880), Һачы Ибраһим Шө'лә (1820-1898), Молла Ағасы Пишнамаззадә (1866-1934), Шејхүлислам Мәһәммәд Пишнамаззадә (1853-1933) моллахана вә мәдрәсәләрдә дини тә'лим верир, Гур'аны өјрәдирдиләр. Шејхүлислам Мәһәммәд Ахунд Әли оғлу Пишнамаззадә Кәнчә мәдрәсәсиндә охујуб, Тәбриз руһани мәктәбиндә тәһсил алыб, әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл өјрәнибдир. Кәнчә Чүмә мәсчидинин ахунду олуб (1892), Кәнчәдә "Мәктәби-хејријјә"нин бүнөврәсини гојмушдур. Шакирдләрә хүсуси форма вә тәгаүд вермиш, тәдрис ана дилиндә апарылмыш, шәриәтлә јанашы,

дүнјәви елмләр дә өјрәнилмишдир. Кәнчәдә мәдрәсә тикдирмиш, мүдир олмушдур (1902). Гафгаз Шејхүлисламы вә руһани идарәсинин рәиси тә'јин едилмишдир. Шаир Әһмәд Ҹавадла Азәрбајҹан Демократик Ҹүмһуријјәтини һөрмәтлә гаршыламышдыр. Совет һөкумәти "дин хадими" ады илә ону һәбс етмиш, Н.Нәриманов һәбсдән гуртармышдыр. Она көрә ки, мүтәрәгги көрүшлү маарифпәрвәр шәхсијјәт олмуш, вәтәнә вә халга хидмәт етмишдир. Онун оғлу профессор Мирзәли бәј дә атасынын әгидәсинә садиг галмышдыр.

Тарихи гајнаглар, архив материаллары вә мүхтәлиф сәнәдләрдән мә'лум олур ки, шаир-мүәллим Мәммәд Бағыр Шыхзаманов (1880-1922), Мирзә Хәлил Шејхзаманов (1873-1920), Меһралыбәј Мурадов (1860-1918), Мәммәд Хәлилов (1865-1923), Мирзә Аббас Моллазадә (1864-1922), Мирзә Исмајыл Шејхзаманов (1856-1925), Һачы Һүсејн Рәфибәјли (1850-1920), Һәсәнбәј Ағајев (1870-1923), Мирзә Ҹавад Рәфибәјли (1890-1957), Мәһәммәд Әфәндизадә (1880-1928), Акиф Әфәндизадә (1876-1926), Исмајыл Фаиг (1880-1925), Шәфигә ханым Ағајева (1876-1927), Нурәддин Әфәнди (1867-1933), Азад бәј Әмиров (1880-1919) вә башга маарифпәрвәр мүәллимләр мә'налы өмүрләрини халг маарифинә, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсинә һәср етмишләр.

Тәәссүфләр олсун ки, һәмин мүәллимләрин, мaариф вә мәдәнијјәт фәдаиләринин һаггында әтрафлы мә'лумат топламаг мүмкүн олмады. Бундан әлавә билдирмәк истәјирик ки, китабын һәчми топладығымыз материаллары әтрафлы шәрһ етмәјә имкан вермәди. Биз әмин олуруг ки, гәдирбилән кәнчәлиләр, адлары һөрмәтлә чәкилән маһир мүәллимләрин гоһумлары, онлары танıјанлар, достлары, иш јолдашлары билдикләри мә'луматлары биздән әсиркәмәјәчәк, китабын икинчи нәшринин зәнкинләшмәсиндән өтрү бизә чатдыраҹаглар. Биз, өнҹә сәмими гәлбдән һәмин гајғыкеш мүтәхәссисләрә, зијалылара, мүәллимләрә, тәләбәләрә, охучулара вә мәрһум мүәллимләрин гајғыкеш гоһумларына, достларына дәрин миннәтдарлығымызы билдиририк.

Кәнчә кимназијасы XIX јүзиллијин отузунчу илләриндә мөһтәбәр тәдрис мүәссисәси кими танынырды. Кимназијанын Азәрбајҹан вә фарс дилләри мүәллими Шејх Ибраһим

Гүдси Кәнчәви бөјүк шөһрәт газанмышды.

Ф.Көчәрлинин дәрслијиндә көстәрилир ки, Шејх Ибраһим билијинә, бачарығына, камалына көрә Гафгазын сәрдары М.С.Воронтсовун (1782-1856) диггәтини чәлб етмиш, сәркәрдә өз шәхси гызыл саатыны она һәдијјә вермиш, бағышламышдыр.

Шејх Ибраһим Гүдси Кәнчәви Имамзадәдә дәфн олунмуш, ичәридәки гапынын сол тәрәфиндә "Ибраһим Шаһзаәнин гәбридир" јазылмыш, гәбрин әтрафы күлүстана чевдәнин гәбридир" јазылмыш, гәбрин әтрафы күлүстана чеврилмишдир. Бу да халгын мүәллимә сонсуз мәһәббәтинин ифадәсидир.

Гафгаз наһијјәсинин һәрби сәркәрдәси, баш һакими кенерал А.П.Јермалов (1820-чи илдә А.Бакыханову Тифлисә дә'вәт едиб Шәрг дилләри мүтәрчими вәзифәсинә тә'јин етмишдир) фарс дилинин идарәчиликдә арадан көтүрүлмәси һаггында илк дәфә көстәриш вермиш вә ичра олунмасыны хүсуси тапшырмышдыр.

М.Ф.Ахундовун Гафгаз тәһсил идарәсинин һамиси барон А.Н.Николаинә јаздығы 4 мај 1853-чү ил тарихли мә'рузәсиндә бу мәсәләнин шәрһи көстәрилир: "Һөкумәтимиз бир чох тәдбирләрлә јанашы, татар (азәрбајҹан – А.С.) дилиндә әдәбијјатын јарадылмасына да диггәт вермишдир. Буна көрә дә биринчи дәфә кенерал Јермалов бу өлкәнин һакими олдуғу заман, татарлар јашајан јерләрә көндәрдији әмрләрлә, әһалинин фарсча јазмасыны гадаған едәрәк, өз јазы ишләрини анчаг татарча апармаларыны мәсләһәт көрмүшдүр. Бундан сонра һәр јердә мүхтәлиф гајдалар олса да, јазы ишләри татар дилиндә апарылмаға башлады. Даһа сонра һәр јердә гәза мәктәбләри ачылдығы заман, һөкумәт башга фәнләрлә бәрабәр, һәмин мәктәбләрдә татар дилинин өјрәнилмәсини дә лазым билди. Лакин бу дилдә дәрс китаблары олмадығына көрә бөјүк чәтинликләр мејдана чыхды. Мәнә мә'лум олдуғуна көрә бу чәтинликләр һәлә дә арадан галдырылмамыш вә бу дил һәлә индијә гәдәр демәк олар ки, анчаг тәчрүби гајда илә өјрәнилир".[1]

67854

---

[1] М.Ф.Ахундов. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1962, сәһ. 170.

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
КИТ. БХА АОЫ

Көркәмли шаир-педагог Мирзә Шәфинин Ив.Григорјевлә тәртиб етдији вә онун өлүмүндән сонра Ив.Григорјевин 1855-чи илдә Тәбриздә даш басмасында ики јүз отуз сәһифәдән ибарәт чап етдирдији "Азәрбајчан дилиндә татар мүнтәхәбаты" мәктәбләрдә дәрслијә олан тәләби узун мүддәт өдәмиш, фајдалы вәсаит олмушдур. Тәдгигатчы алимләр проф. А.Абдуллајев, проф. Ә.Ә.Сәидзадә, проф. Ә.Гарабағлы, проф. Һ.Әһмәдов, проф. Ш.Микајылов, проф. Ч.Әһмәдов, проф. С.Шүкүров, проф. А.Сәмәдов вә б. бу дәрслијин биринчи һиссәсиндән кимназијаларын јухары, икинчи һиссәсиндән исә ашағы синифләрдә вә гәза мәктәбләриндә истифадә олундуғуну гејд едирләр. Архив материаллары бу дәрслијин Гафгаз мәктәбләриндә һәмин тәләбаты сәмәрәли өдәдијини, ејни заманда, Л.З.Будаговун дәрслијә гәрәзли мүнасибәт бәсләдијини, ону нүфуздан салмаға чалышдығыны, өз дәрслијини гијмәтләндирдијини көстәрир.

1870-чи илдә Кәнчәдә 15 мәктәб фәалијјәт көстәрмиш, дәрсләр ана дилиндә апарылмамышдыр. 1874-чү илдә Кәнчәдә "Хејријјә" мәктәби ачылмыш, дәрсләр ана дилиндә апарылмыш, јалныз шәһәр ушаглары дејил, имканы олан кәнд ушаглары да охумаға башламышлар. "Мәктәби-хејријјә" дә ә'ла охујан ушаглара форма верилирди.

"Мәктәби-хејријјә"дә әсас јери дүнјәви елмләрин тәдриси тутур, габагчыл, мүтәрәгги көрүшлү мүәллимләр дәрс дејирдиләр. Мәктәб халг арасында бөјүк нүфуз газанмышды. Һамы ушагларыны имканлары дахилиндә "Мәктәби-хејријјә"дә охутмаг истәјирди. Одур ки, бу мәктәбә охумаға кәлән ушагларын сајы күндән-күнә истәнилән гәдәр артырды.

Кәнчә шәһәринин газысы "Мәктәби-хејријјә"нин халг ичәрисиндә бөјүк нүфуз газанмасындан, хүсусилә ана дилинин тәдрис олунмасындан, дүнјәви елмләрин өјрәнилмәсиндән, дөврүн исте'дадлы мүәллимләринин бурада дәрс демәсиндән наразы галмыш вә 1812-чи илдә бағлатдырмышдыр. Ушаглар "Рус-Азәрбајчан" вә Һүчрә мәктәбләринә охумаға кетмишдир.

"Әкинчи" гәзетинин 1876-чы ил 27 мај тарихли нөмрәсиндә дејилир ки, кәнд чамааты үчүн Кәнчәдә үч мәктәб ачылмышдыр. Азәрбајчан дилини вә рус дилини билән мүәллимләр дәрс демәјә башламышлар.

"Әкинчи" гәзети Кәнчә илә хүсуси марагланыр, маариф вә мәдәнијјәт, ичтимаи вә сијаси һадисәләри ишыгланлырды. Лакин гәзетин 1876-чы ил 11 ијул тарихли нөмрәсиндәки "Кәнчәдә анчаг бир нәфәр "Әкинчи" гәзетинә абунә јазылмышдыр" хәбәри тәәссүф һисси доғурмушдур.

О заман Ирәван мәктәбләри дә Јелизаветпола бахырды. Лакин Ирәван ханлығынын 1827-чи илдә мәғлубијјәтә уғрадылмасы јени типли мәктәбләрин ачылмасына имкан вермирди. 1827-1856-чы илләрдә Гафгазын баш һакими олмуш Иван Фјодорович Паскевич (1782-1856) 1827-чи илин 25 сентјабрында Ирәваны мүһасирәјә алыб рус дөвләтинә табе етди. Ирәван ханлығы мәғлуб олду. Ф.Көчәрли јазырды: "Паскевич Ирәваны фәтһ етмәјә көрә, она "Паскевич-ирәвански" дејилир".[1]

Тарихдән мә'лумдур ки, А.Бакыханову Гафгазын баш һакими кенерал А.П.Јермалов 1819-чу илдә Тифлисә дә'вәт едир вә Шәрг дилләри мүтәрчими вәзифәсинә дүзәлдир. А.Бакыханов дејир ки, мән кнјаз Паскевичин һүзурунда сәһибмәнсәбләр даирәсинә дахил олдум. Бүтүн Гафгаз сәрһәдини сәјаһәт етдим. Буралардa мәнсәб, елм вә мә'рифәт саһибләрилә танышлыг вә достлуг етмәклә бәхтијар олмушам. Үлум вә фүнун аләминдә бир мә'рифәт вә мәһарәт газанмыш, бир нечә әсәрләр гәләмә алмышам. Әрәб, фарс, түрк, рус дилләрини мүкәммәл өјрәнмишәм.

1827-чи илдә Ирәван чухурундан Кәнчәјә мин азәрбајчанлы аиләси кәтирилмишдир. Бу просес давам етдирилмиш, XIX јүзиллијин ијирминчи илләриндән башлајараг азәрбајчанлыларын Ирәван әјаләтләриндән чыхарылмасынын биринчи мәрһәләсинә гәдәм гојулмуш вә бу ријакар шовинист сијасәт 1905, 1915, 1918, 1919, 1948, 1950, 1953 вә нәһајәт, 1988-чи илдә давам етдирилмишдир.

[1] Ф.Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, II чилд, Бакы, 1981, сәһ. 202.

1918-чи илин мартында Ирәван гәзасында ермәни дашнаклары азәрбајҹанлыларын 199 кәндини, 15555 тәсәррүфатыны дағытмыш, 135 мин азәрбајҹанлыны евләриндән говмушдур. 1919-чу илдә Ечмиәдзин әјаләтиндә 62, Сүрмәлидә 34 азәрбајҹанлы кәнди дағыдылмыш, әһалинин бир һиссәи гачмыш, бир һиссәси дә гәтлә јетирилмишдир.[1]

Азәрбајҹан Республикасынын Президенти мөһтәрәм Һејдәр Әлијевин "1948-1953-чү илләрдә азәрбајҹанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпағындан күтләви сурәтдә депортасијасы һаггында" 1997-чи ил 18 декабр тарихли фәрманынын Азәрбајҹан халгынын тарихиндә мүстәсна әһәмијјәти вардыр.

Бу тарихи сәнәд халгымызын башына кәтирилән ишкәнҹәни, әзаб-әзијјәти, мәрһумијјәтләри, шовинист сијасәти, мүсибәтләри бүтүн дүнја халгларынын диггәтинә чатдырмаг, халгымызы ајыг олмаға, тарихини өјрәнмәјә чағырыш демәкдир.

Халгымызын тарихи-етник торпагларындан депортасија едилмәсинә һүгуги әсас кечмиш ССРИ Назирләр Советинин сәдри И.Сталинин имзаладығы "Колхозчуларын вә дикәр азәрбајҹанлы әһалинин Ермәнистан ССР-дән Азәрбајҹан ССР-нин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси һаггында" 1947-чи ил 28 декабр тарихли 4083 нөмрәли вә "Колхозчуларын вә дикәр азәрбајҹанлы әһалинин Ермәнистан ССР-дән Азәрбајҹан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси тәдбирләри һаггында" 1948-чи ил 10 март тарихли 754 нөмрәли гәрарлар олмушдур.

Бу башабәла гәрарлар совет конститусијасынын 123-чү маддәсиндәки "ССРИ вәтәндашларынын һүгуг бәрабәрлији сарсылмаз ганундур" һөкмүнү кобудчасына позур, онун сахтакарлығына нифрәт, икраһ һисси јарадыр. Тарихи һәгигәтдир ки, 1828-чи илдә әсасән азәрбајҹанлылардан ибарәт олан Ирәван ханлығында ҹәми он дөрд мин ермәни јашајырды. Онлар да азәрбајҹанлылара хидмәт едир, онларын әлинин алтында доланырдылар.

[1] Садыг Шүкүров. Кәнҹә мәктәбләринин тарихиндән, Бакы, 1990, сәһ. 35.

И.Сталинин мәкрли сијасәти, ермәни лоббисинин ријакарлығына ојнамасы, азәрбајҹанлы рәһбәрләрин гәтијјәтсизлији, јалтаглығы, горхаглығы үзүндән 30-чу илләрдә чохлу азәрбајҹанлы аиләси голчомаг, мүлкәдар ады илә Сибирә, Газахыстана, Орта Асијаја сүркүн олунмуш, әһалинин ән габагчыл тәбәгәси мәһв едилмишдир.

Тарихи һәгигәтдир ки, 1920-чи илин мартында Азәрбајҹан халгына гаршы кеносидин јени һијләкәр варианты башлады. Рус-ермәни мангурт фанатикләр ҹәбһәси јаранды. Вахты илә дашнак һакимијјәти "түрксүз Ермәнистан" сијасәти јеритди вә 1916-чы илдә 373582 нәфәр азәрбајҹанлы әһалиси олан Ирәван губернијасында 1922-чи илдә ҹәми јетмиш мин азәрбајҹанлы әһали олмушдур.

Үмумијјәтлә, XX јүзиллијин биринчи рүбүндә ермәниләрин төрәтдикләри күтләви гырғынлар, азәрбајҹанлылара гаршы јөнәлдилмиш сојгырымы заманы ики милјондан артыг адам мәһв едилмишдир.

Милли Мәҹлис гәрара алмышдыр ки, давакар ермәни даирәләринин әрази иддиаларыны, гызышдырдыглары милли әдавәти, 1905-1907, 1918-1920 вә 1988-1995-чи илләрдә төрәтдикләри күтләви гырғынлары, Азәрбајҹан халгынын башына кәтирилән вә бу күн дә давам етдирилән мүсибәтләри кәләчәк нәсилләрә чатдырмаг, тәҹавүз гурбанларынын хатирәсини әбәдиләшдирмәк мәгсәдилә 28 нојабр "Тарихи јаддаш күнү" е'лан олунсун вә һәр ил дөвләт сәвијјәсиндә гејд едилсин.

Гејд олунан тарихи һадисәләр халг маарифинә ҹидди зәрбә вурур, кәнҹ нәслин тә'лим-тәрбијәсинин сәвијјәсини јүксәлтмәјә имкан вермир, педагогларын вәзијјәтини ағырлашдырырды.

1920-чи илдән е'тибарән Азәрбајҹанда семинаријаларын ачылмасына башланылмыш, бир сыра рәсми тәдбирләр көрүлмүшдүр. Кијев Университетинин мә'зуну Ҹавад Рәфибәјлинин (1890-1957) 1923-чү илин сентјабрында Мәһәммәд Фүзули адына Кәнҹә семинаријасына директор тә'јин едилмәси тә'лим-тәрбијә саһәсиндә мүәјјән дөнүш јаратмышдыр.

Семинаријаја мүтәхәссисләр, көркәмли мүәллимләр дә'вәт олунмуш, китабхана јарадылмыш, дәрсликләр вә гираәт материаллары, классикләрин әсәрләри топланылмаға башланылмышдыр.

1925-чи илдә Чавад бәј Кәнчә семинаријасынын нәздиндә јај педагожи курслары тәшкил етмиш вә мүәллимләрин һазырланмасына, кәнд мәктәбләринә көндәрилмәсинә хүсуси фикир вермишдир.

Фүзули адына семинаријада Өмәр Фаиг Не'манзадә, Мәммәдијә Гијасбәјли, Фирәнкиз Гарабәјли, Фәррух Һәсәнзадә, Чавад бәј Рәфибәјли, Һәмид Араслы вә башга көркәмли шәхсијјәтләр педагожи фәалијјәт көстәрмиш, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсилә чидди мәшғул олмушлар.

1924-чү илдә Кәнчә семинаријасыны Атајев Аға, Әлијев Меһди, Чаббаров Исмајыл, Гәдимова Әфшан кими көзәл инсанлар, маһир педагог вә маариф хадимләри битирмишләр. Сонралар Кәнчә семинаријасы Кәнчә педагожи техникумуна чеврилмишдир.

1927/28-чи тәдрис илиндә М.Ф.Ахундов адына Кәнчә педагожи техникумунда Јусиф Мәммәдәлијев, Микајыл Рзагулузадә, Сәмәд Вурғун, Мир Чәлал Пашајев вә башга көркәмли елм вә мәдәнијјәт хадимләри дәрс демиш, елми вә јарадычы дәрнәкләр тәшкил етмиш, гијмәтли әсәрләр јазыб охучуларын мүталиәсинә вермишләр.

Техникумда А.Искәндәров, М.Шаһмалыјев, А.Гасымзадә, Н.Јусифбәјли, Т.Чаббарлы, М.Хәлилов кими көркәмли педагогларын чалышмасы, педагожи фәалијјәт көстәрмәси онун нүфузуну јүксәлдир, адыны шәрәфләндирир. Техникума тәләбә гәбулу күчләнир, Ирәван вә Борчалы маһалындан тәһсил алмаға кәлирдиләр.

Даһи Низаминин ана јурду Кәнчә тарихән Шәргин мәшһур елм вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири кими шөһрәт газанмышдыр. Кәнчә әдәби-педагожи мүһити маариф вә мәдәнијјәт, әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләри, маһир педагоглар јетишдирмишдир. Маарифпәрвәр Кәнчә мүәллимләринин педагожи-методик фәалијјәтинә һәср олунмуш бу китаб илк тәшәббүсдүр.

Кәнчә әдәби-педагожи мүһити зәнкин бир үмманы хатырладыр. Бу мүһитдә јарадылмыш әдәби-педагожи ирси тәдгиг етмәк, арашдырмаг, ашкарламаг сәмәрәли ахтарышлар апармағы тәләб едир. Әминик ки, гәдирбилән мүтәхәссисләр, зијалылар вә охучулар хејирхаһ тәнгиди гејдләри илә китабын кәләчәк нәшринин зәнкинләшдирилмәсиндә өз көмәкләрини әсиркәмәјәчәкләр. Онлара әввәлчәдән дәрин миннәтдарлығымызы билдиририк.

ӘБҮЛ-ҮЛА КӘНЧӘВИ (1085-1165)

XII јүзиллијин көркәмли маариф вә әдәбијјат хадим Әбүл-Үла Кәнчәвини Ширван шаһы вә онун оғлу Чәлаләддин Мәнучеһр "Мәликүш-шүәра" (шаирләр күнәши) адландырмышдыр. Дөврүн мүтәрәгги көрүшлү шәхсијјәтләри Әбүл-Үланы "Устади-шүәра" (шаирләр устады) ләгәби илә чағырмыш, она маһир сәнәткар, исте'дадлы мүдәррис кими дәрин һөрмәт бәсләмишләр.

Әбүл-Үла Кәнчәви "диван вә әш'арында" маарифпәрвәр инсанлары тә'риф етмиш, онлара һөрмәт бәсләмишдир. Әбүл-Үла Кәнчәви Фәләки Ширвани (1108-1165) вә Хагани Ширванијә (1126-1199) "тә'лим вә тәрбијә вермиш", маһир мәктәбдар, мүдәррис олмушдур. Онун гызыны Фәләки севмиш, лакин она гызыны вермәмиш, "мин дирһәм гызыл" бағышлајыб ону разы салмышдыр.

Әбүл-Үла Кәнчәви гызыны исте'дадлы шаир Хаганијә никаһ илә вермиш, ону шаһын һүзуруна һөрмәтлә апармыш, хагана тәгдим етмиш вә "Хагани" ләгәбини вермишдир. Лакин Хагани "гајнатасы Әбүл-Үлаја башлады кибрү гүрур изһар етмәјә вә һәтта онун шә'нинә лајиг олмајан һәчвләр инша еләди"[1].

Әбүл-Үла Хаганијә чаваб верир ки: "Сәнин атан вә устадынам. Сәнин тә'лиминдә шәфгәт кәмәри бағладым, дилини шаирлијә ачдым".

Әфзәләддин Ибраһим Хагани Ширвани даһи сәнәткардыр. Хаганинин зәнкин әдәби ирси 17 мин лирик ше'рләр диванындан, "Төһфәтүл-Ирагејн" поемасындан, бәдии нәсрин надир инчиләри олан алтмыш мәктубдан ибарәтдир. Онун "Һәбсијјә ше'рләри" силсиләсиндән јаратдығы поетик әсәрләр инсан гәлбини тәлатүмә кәтирән сәнәт нүмунәләридир.

Хагани Ширвани дүнја шөһрәтли тәрбијәчи сәнәткар Әбүл-Үладан дәрс алмыш, өјрәнмиш вә чох бөјүк уғурлар

[1] Ф.Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, I чилд, Бакы, 1978, сәһ. 127.

газанмышдыр. Хагани әдәби-бәдии ирсиндә елм, тә'лим-тәрбијә, идрак вә зәка, мүәллим, әхлаг тәрбијәси, аилә тәрбијәси, естетик тәрбијә, әмәк вә физики тәрбијә һаггында зәнкин бир хәзинә вардыр. Бу үмманы хатырладан тә'лим-тәрбијә хәзинәсини она Әбүл-Үла өјрәтмишдир.

Әфзәләддин Ибраһим Хагани Ширвани елмләри әмиси Кафијјәддин Өмәр ибн-Османдан өјрәндијини дә ифтихарла гәләмә алмышдыр.

Мәнә дил ганун өјрәтди әмим,
Гојмады сәһв едәм, олду һәмдәмим...
О мәнә шәрһ етди һәр бир мәфһуму,
Мән ондан өјрәндим елми-нүчуму...

Хагани дејир ки, "мәним көнлүм мүәллимдир", мүәллим "көнүл досту", "дәбистанын јарашығы", "наданы, чаһили әгл саһибинә чатдыран устад", "һикмәт саһиби", "инсаны нитгә, дилә кәтирән сима"дыр.

Хагани Әбүл-Үладан дәрс алмышдыр. О, Азәрбајчан педагожи тарихинин парлаг сәһифәләрини мүтәфәккир-шаир, орта әсрләрин мәшһур Азәрбајчан педагогу кими шөһрәт газанмышдыр. Әфзәләддин Ибраһим Хагани Ширванини шөһрәт зирвәсинә Әбүл-Үла Кәнчәви дүһасы чатдырмышдыр.

Шәрг аләминдә шаирләр күнәши, "устади-шүәра" ады илә шөһрәт газаныб танынан Әбүл-Үла Кәнчәви маһир сәнәткар, даһи тә'лим-тәрбијә чарчысы кими милјонларын гәлбиндә өзүнә әбәди абидә гурмушдур. Арзу едирик ки, Әбүл-Үла Кәнчәвинин ады доғма ана јурду Кәнчәдә дә әбәдиләшдирилсин.

МИРЗӘ ШӘФИ ВАЗЕҺ (1792-1852)

Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә көркәмли маарифпәрвәр шаир-мүәллим Мирзә Шәфи Вазеһ Кәрбәлајы Садыг оғлу әдәби-педагожи фикрин инкишафында шәрәфли фәалијјәт көстәрән мүтәфәккир шәхсијјәтдир.

Мирзә Шәфи Вазеһ Кәнҹәдә анадан олмуш, ушаглығыны еһтијаҹ ичәрисиндә кечирмишдир. Атасы бәнна Кәрбәлајы Садыг Ҹавад ханын сарајында ме'мар олмушдур. Мирзә Шәфи Кәнҹә мәдрәсәсиндә охујаркән атасы вәфат етмишдир.

Кәнҹәли мәшһур хејријјәчи Һаҹы Абдулла Шәфини һимајәсинә көтүрмүш, габилијјәтли, баҹарыглы олдуғуна көрә тәһсил алмасына һәртәрәфли көмәк көстәрмишдир.

Орта руһани тәһсил верән Кәнҹә мәдрәсәсини јарымчыг гојан Мирзә Шәфи фарс дилини јахшы, әрәб дилини зәиф билирди. Фарс дилинин васитәсилә классик әдәбијјаты мүталиә едиб өјрәнир. Онун дүнјакөрүшүнүн инкишафына Хәјјам, Низами, Сә'ди вә Һафизин әсәрләри көзәл тә'сир бағышлајыр.

Һаҹы Абдулланын көмәјилә Мирзә Шәфи Ҹавад ханын гызы Пүстә ханымын јанында мирзәлик вәзифәсинә тә'јин олунур. Шәфијә "Мирзә" адынын верилмәси дә бу вәзифә илә әлагәдардыр. Халг Шәфини маһир Мирзә кими танымыш.

Пүстә ханым гардашы Уғурлу ханла 1826-чы илдә рус-Иран мүһарибәсинә көрә Ирана гачмаға мәҹбур олур. Бу заман Һаҹы Абдулла да дүнјасыны дәјишир. Мирзә Шәфинин вәзијјәти ағырлашыр, ишсиз галыр.

Мирзә Шәфи Шаһ Аббас мәсҹиди јанындакы мәдрәсәдә ушаглара нәстә'лиг хәтти илә јазыб охумағы өјрәдир. Кәнҹәдә хәттат вә мүәллим кими танынан Мирзә Шәфинин нүфузу артыр. Реалист драмуатуркијамызын вә нәсримизин баниси М.Ф.Ахундовун (1812-1878) көзүнүн габағындан гәфләт пәрдәсини алан, ону дүнјәви елмләрлә таныш едән, тә'лим верән Мирзә Шәфи олмушдур.

Мирзә Фәтәли Ахундовун атасы Мирзә Мәһәммәдтағы Һаҹы Әһмәд оғлу Тәбриз вилајәтинин Хамнә гәсәбәсиндән 1811-ҹи илдә Нухаја кәлиб Ахунд Һаҹы Әләскәрин гардашы гызы Нанә ханымла евләнмишдир. 1812-ҹи илдә Фәтәли анадан олмушдур. О, 1814-ҹү илдә Хамнә гәсәбәсинә гајытмыш, балача Фәтәлини дә Хамнәјә апармыш. Фәтәли он бир ил орада јашамышдыр.

Ахунд Һаҹы Әләскәр Фәтәлини оғуллуға көтүрмүш, фарс вә әрәб дилләрини өјрәтмиш, ислам дининин әсаслары илә ону јахындан таныш етмишдир. Бунунла кифајәтләнмәмиш, 1832-ҹи илин әввәлиндә Мәккә зијарәтинә кедәркән Мирзә Фәтәлини Кәнҹәјә апармыш вә досту көркәмли мүдәррис Молла Һүсејн Пишнамаззадәјә тапшырмышдыр ки, Фәтәлијә мәнтиг вә фиғһ китабларындан дәрс версин.

М.Һ.Пишнамаззадә досту Ахунд Һаҹы Әләскәрин тапшырығыны мәмнунијјәтлә гәбул етмиш, Фәтәлијә өвлады кими јүксәк сәвијјәдә гајғы көстәрмиш, тә'лим вермиш, онун әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл өјрәнмәсинә хүсуси диггәт јетирмишдир.

М.Ф.Ахундов мәшһур шаир-мүәллим Мирзә Шәфи Вазеһдән каллиграфија, хәттатлыг дәрси алыр, классик әдәбијјаты мүталиә етмәк үсулларыны өјрәнир.

Академик Ф. Гасымзадә јазырды: "Мирзә Шәфи көзәл хошнәвис хәттат олмагла бәрабәр, јахшы мүәллим, дөврүнүн көркәмли шаири вә мүтәфәккири иди... Мирзә Шәфинин тәлгинләри һәгигәтән Ахундову гәфләт јухусундан ајылтды, руһани тәһсилинин пучлуғуну она баша салды".[1] Бундан сонра М.Ф.Ахундов дүнјәви елмләри, рус дилини мүкәммәл өјрәнмәјә башлады.

Ахунд Һаҹы Әләскәр Мәккә зијарәтиндән 1834-ҹү илдә гајыдыб Мирзә Фәтәлини Тифлисә апарды вә Гафгазын баш һакими барон Розенин дәфтәрханасында Шәрг дилләри мүтәрҹими вәзифәсинә тә'јин етдирди. М.Ф.Ахундов әрәб, фарс, рус, Азәрбајҹан вә түрк дилләрини мүкәммәл билирди. Онун бу уғурлары газанмасында Мирзә Шәфинин шәрәфли

[1] Ф.Гасымзадә. XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1966, сәһ. 243.

әмәји олмушдур.

Мирзә Шәфи Вазеһ 1840-чы илдә Тифлисә көчүр вә М.Ф.Ахундовун көмәји илә Тифлис гәза мәктәбинә Азәрбајчан вә фарс дилләри мүәллими вәзифәсинә тә'јин олунур. Тифлисдә 1846-чы илин сонуна гәдәр мүәллим ишләјир вә бу алты илдә истә'дадлы шаир, маһир педагог кими танынып. Онун фарс дилиндә јаздығы "Тифлислә әлвида" ше'ри өмрүнүн әдәби-педагожи сәлнамәсини чох тә'сирли ифадә едир.

М.Ш.Вазеһин Тифлисдә тәшкил етдији "Дивани-һикмәт" адлы әдәби мәчлисдә шакирдләри вә достлары иштирак едирди. Мәчлисдә әдәби вә фәлсәфи мүбаһисәләр кедир, дәјәрли поетик әсәрләр јаратмағын әсаслары шәрһ олунурду.

Тифлисдә мүәллимлик едән Фридрих Боденштедт Мирзә Шәфидән фарс дили өјрәнир, ејни заманда, ону Авропа әдәбијјаты илә таныш едирди. Мирзә Шәфи Вазеһ јазыр ки, лирик әсәрләрдән ибарәт олан "Мәчмуејнәсарымы" Ф.Боденштедтә һәдијјә вердим. О, "Шәргдә мин бир күн" китабында (1816) һәмин ше'рләрин бир гисмини чап етдирир. Сонра исә о, 1851-чи илдә Берлиндә алман дилиндә "Мирзә Шәфинин шәргиләри" китабыны бурахдырыр. "Шәргиләр" алман дилиндән башга инкилис, франсыз, италјан, чех, норвеч, исвеч, гәдим јәһуди дилләринә тәрчүмә едилиб кениш јајылыр. Лакин Ф.Боденштедт плакиаторлуг едир вә ифша олунур.[1] О, "Мирзә Шәфинин сәләфиндән" (1870) китабында өзүнү "Нәғмәләр"ин мүәллифи адландырыр, "Мирзә Шәфи " әдәби тәхәллүсүнү көтүрдүјүнү көстәрир.

М.Әләкбәрли "Ингилаб вә мәдәнијјәт" (1934) журналында јазыр ки, әсәрләри Алманијада 167 дәфә чап олунан Мирзә Шәфинин азәрбајчанлы олмасыны Берже, Крымски вә Мүллер дә тәсдиг етмишдир.

Ф.Боденштедт "Шәргдә мин бир күн" китабында јазмышдыр: "Гәлбимдә әбәди јашајан һикмәтли сөзләри, ширин нәғмәләри илә ады бүтүн Авропада ифтихарла чәкилән

[1] А.Бајрамов. Мирзә Шәфи Вазеһин әдәби ирси, Бакы, 1980.

кәнчәли сөз устадым Мирзә Шәфи хатиримдә һәмишә чанланыр. Инсанлара севинч, өзүнә әбәди шөһрәт кәтирән сөз устадымын нәғмәләриндән чәләнк һөрдүм, зәриф бојунбағы дүзәлтдим".

Гырх дил билән Литва полиглоту Јургис Зауервејнас 1899-чу илдә "Мирзә Шәфинин Гәрб-Шәрг диваны" адлы үч һиссәдән ибарәт гијмәтли китабыны чап етдирир вә даһи педагог вә шаири јүксәк гијмәтләндирир.

Мирзә Шәфи Вазеһ 1846-чы илдә Тифлисдән доғма вәтәни Низами јурду Кәнчәјә гајыдыр. Дөвләт тәрәфиндән Кәнчәдә јени ачылан гәза мәктәбиндә педагожи фәалијјәтини давам етдирир.

Мирзә Шәфи Вазеһ мүәллимликлә кифајәтләнмир, бәдии јарадычылыгла да мәшғул олур, Шејх Ибраһим Насеһ, Мирзә Меһди Начи вә башга шаирләрлә көрүшүр, поезија һаггында чидди сөһбәтләр апарыр, мараглы ше'рләр јазыр.

Мирзә Шәфи Вазеһин вәзијјәти Кәнчәдә чәтинләшир, руһаниләрлә гаршылашмалы олур. Она көрә ки, Кәнчә гәза мәктәбиндә Мирзә Шәфи маарифпәрвәр шаир-мүәллим кими танынып вә дәрин шөһрәт газаныр. Буна бахмајараг сыхышдырылыр, мә'нәви әзијјәт чәкир.

Мирзә Шәфи Вазеһ јенидән 1850-чи илдә Тифлисә гајытмағы гәрара алыр вә һәмин илдә сабиг севимли тәләбәси М.Ф.Ахундовун көмәји илә Тифлис задәканлар кимназијасына Азәрбајчан дили мүәллими тә'јин олунур. Педагожи вә бәдии фәалијјәтиндән зөвг алан, разы галан, вәтәнинә вә халгына садиг олан Мирзә Шәфи Вазеһ һәм педагожи вә һәм дә бәдии фәалијјәтини давам етдирир.

1840-чы илин әввәлиндән Тифлис гәза мәктәбиндә вә рус кимназијасында Азәрбајчан дилинин тә'лими илә мәшғул олан Мирзә Шәфи дәрслијә олан бөјүк тәләбаты өдәмәк һаггында дүшүнүр.

А.Бакыхановун "Гануни-гүдси" китабы фарс дилинин тәдриси һаггында фајдалы дәрслик иди. Лакин Азәрбајчан дилинин тә'лиминә аид дәрслик јох иди. Буна көрә дә Мирзә Шәфи кимназијанын фарс дили мүәллими И.Григорјев илә

бирликдә Азәрбајчан дилинә аид дәрслијә олан тәләби өдәмәји гаршысына вәзифә гојур. Бөјүк мүтәфәккир фајдалы бир дәрслик, тә'лим-тәрбијәви маһијјәтли мүнтәхәбаты тәртиб едиб чапа һазырлајыр, лакин чап етдирә билмир.

Мирзә Шәфи Вазеһин Иван Григорјевлә бирликдә тәртиб етдији "Татарскаја хрестоматија, азербајджанского наречија" ("Азәрбајчан ләһчәсиндә татар мүнтәхәбаты") адлы мүнтәхәбат онун вәфатындан сонра И.Григорјев тәрәфиндән 1855-чи илдә Тәбриздә нәшр олунмушдур.

Мүнтәхәбатда "Гарабағнамә" вә "Дәрбәднамә"дән, Фүзулинин гәзәлләриндән, "Лејли вә Мәчнун" поемасындан нүмунәләр сечилиб верилмишдир. Һәмин нүмунәләр тә'лим-тәрбијә бахымындан фајдалы вә әһәмијјәтлидир. Мирзә Шәфинин тәрбијәви афоризмләринин, мәнсур миниатүр һекајәләринин јаранмасынын әсас сәбәбини јазычы-драматург, әдәбијјатшүнас алим Алтај Мәммәдов педагожи дидактик принсипләрлә әлагәләндирмәкдә тамамилә һаглыдыр.

Бу бахымдан Шәфинин афоризмләриндән ики нүмунә веририк: "Үч кејфијјәт анчаг үч вәзијјәтдә мә'лум олур: гәһрәманлыг - дөјүшдә, арифлик - гәзәб вахты, дост - еһтијачда".

"Алим үчүн белә бир шәһәрдә јашамаг лајиг дејил ки, орада беш мәсәлә јохдур: мүһакимәли һөкмдар, әдаләтли мәһкәмә, бачарыглы һаким, ахар су вә тәһлүкәсиз базар".

Мирзә Шәфинин сатирасындан нүмунә:

Хәсисликдә вуруб өмрүнү баша,
О дүнјада чәннәт ахтарма надан.
Бизи чәһәннәмлә горхудур мүфти,
Горхмаз бош сөзләрдән ағыллы инсан.
Мүфтинин нә гәдәр олса әфсуну,
Ујмаз Мирзә Шәфи она һеч заман.

Мирзә Шәфи көзәллији, һәгигәти, әдаләти, һикмәти, мә'нәви зәнкинлији, етиканы јүксәк гијмәтләндирән фитри исте'дадлы сөз устасы, маһир педагогдур. Онун бәдии-

педагожи ирси зәнкин хәзинәдир.

Азәрбајчан педагожи– фикринин инкишафында М.Ш.Вазеһин фәалијјәти јүксәк гијмәтләндирилир вә Азәрбајчан дилиндә илк вәсаит јаратмасы тәгдир олунур.

Мирзә Шәфи Вазеһин бүнөврәсини гојдуғу бу мүтәрәгги ән'әнәни XIX јүзиллијин икинчи јарысында Мирзә Әбүлһәсән Вәзиров Зуи, Сејид Әзим Ширвани, Фиридун бәј Көчәрли Рәшид бәј Әфәндијев вә башга маарифпәрвәр педагоглар давам етдирмишләр.

XIX јүзилликдә үсули-идарә дәјишилди, бәјлик һүгугу ләғв едилди вә комендантлыглар јарадылды. Бу ичтимаисијаси саһәдәки мүхтәлиф дөнүшүн әмәлә кәлмәси маариф саһәсинә, хүсусилә милли мәктәбләрин јарадылмасы, програм вә дәрсликләрин тәртиб едилмәси, ана дили тәдриси идејасынын өн плана чәкилмәси кими проблемләрин һәлл едилмәси зәрурәтини јаратды.

Дөврүн башлыча проблемләриндән бири милли мәктәбләрин ачылмасы вә дәрсликләрлә тә'мин олунмасындан ибарәт иди. Бу тәләбаты өдәмәк үчүн А.Бакыхановун "Краткаја грамматика..." ("Мүхтәсәр грамматика..."), "Гануни-Гүдси", Мирзә Казымбәјин "Түрк-татар дили грамматикасы", Л.З.Будаговун "Түрк-татар әлифбасы", "Азәрбајчан түрк-татар ләһчәсиндә практик рәһбәрлик", М.Ш.Вазеһлә И.Григорјевин "Азәрбајчан ләһчәсиндә татар мүнтәхәбаты", Мирзә Әбүлһәсән бәј Вәзиров Зуинин "Азәрбајчан түрк ләһчәсиндә дәрслик", А.О.Чернјајевскинин ики һиссәдән ибарәт "Вәтән дили" вә с. дәрсликләр мүһүм рол ојнамышдыр.

Тарихи гајнаглардан мә'лумдур ки, мәктәбләрдә, мәдрә-сәләрдә, кимназија вә семинаријаларда Азәрбајчан дили вә әдәби охудан (гираәтдән, әдәбијјатдан) дөврүн тәләбләринә чаваб верән фајдалы дәрсликләр јох иди. Лакин адларыны чәкдијимиз көркәмли елм вә маариф хадимләринин көстәрилән дәрсликләриндән һәмин тәдрис мүәссисәләриндә, о чүмләдән дә Кәнчә (Јелизаветпол) кимназијасында дәрс вәсаити кими истифадә олунмушдур.

Мирзә Шәфи Вазеһин "Азәрбајчан дилиндә татар

мүнтәхәбаты” дәрслијини проф. А.Абдуллајев, проф. Ә.Гарабағлы, көркәмли тәдгигатчы Ә.Сәидзадә, академик Һ.Әһмәдов, проф. Ш.Микајылов, проф. Ч.Әһмәдов, проф. А.Сәмәдов, проф. С.Шүкүров, проф. Х.Мәммәдов, проф. Б.Бағыров, проф. А.Һачыјев, дос. Б.Мурадов фајдалы вәсаит адландырыр, дәрслијә олан тәләби мүәјјән мүддәт өдәдијини вә әдәби материалларла зәнкинлијини көстәрмишләр.

Мирзә Шәфинин дәрслијиндән Азәрбајчандан кәнарда, Ирәван маһалынын азәрбајчанлылар јашајан Ведибасар, Улуханлы, Меһмандар, Гәмәрли, Коланлы, Гарғабазар, Сарванлар, Гарагојунлу дәрәси, Чајкәнд, Көлкәнд, Әмирхејир, Гарагаја, Салаһ, Бәрјабад, Јаныхпәјә, Полад, Көјәрчин, Борчалы маһалынын Сарван, Фахралы, Кәпәнәкчи, Арыхлы, Өрмәшен, Дарваз, Косалы, Золкөјәш, Соғанлыг, Јормуғанлы, Башкечид вә башга кәнд мәктәбләриндә истифадә олундуғу һаггында архив материаллары, тарихи сәнәдләр вә тәдгигат әсәрләри мә'лумат верир.

1855-чи илдә һәгиги мүлки мүшавир јазмышдыр ки, “Азәрбајчан дили Гафгазын һәр јериндә, һәр вахт лазым вә фајдалыдыр”. “Загафгазија мәктәбләринин әсаснамәси”нә ујғун олараг икисинифли гәза мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин өјрәнилмәсинә хүсуси фикир верилмишдир.

Мә'лумдур ки, Мирзә Шәфи, 1846-чы илдә Тифлисдән Кәнчәјә кәлмиш вә кимназијада дәрс демишдир. Бу заман кимназијада Азәрбајчан дилини Шејх Ибраһим Гүдси Кәнчәви тәдрис едирди. “Шејх Ибраһим кимназија мәктәбиндә мүәллим олубдур. Белә ки, Кәнчәдә әввәлинчи әгаид вә түрк дилинин мүәллими олубдур”.[1]

Кәнчә “Гадын мәктәби” 1873-дә ачылмыш, мүдири Маһтабан ханым тә'јин едилмишдир. Гафгаз маариф Назиринин әмри илә Кәнчәдә 1881-чи илдә јени бир кимназија фәалијјәтә башламышдыр. Кәнчәдә 1830-чу илдә ачылан рус оғлан кимназијасы 1919-чу илә кими фәалијјәт көстәрмишдир. Бу мәктәбләрдә маарифпәрвәр Кәнчә мүәллимләри дәрс демиш, ана дили вә әдәби гираәти өјрәтмишләр. “Кавказски

[1] Ф.Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, I чилд, Бакы, 1978, сәһ. 521.

календар”, Гафгаз маариф даирәси мәктәбләринин Кәнчә үз-рә мүфәттишләринин һесабатлары, мүшавирләрин рапортлары Кәнчә әдәби мүһити, Кәнчә маарифпәрвәр мүәллимләринин педагожи фәалијјәти һаггында мараглы мә'луматлар верир. Көстәрилән материаллар Кәнчәнин маарифпәрвәр мүәллимләринин елми-нәзәри, әдәби-педагожи вә методик көрүшләрини ашкарламаг бахымындан гијмәтли мәнбәләрдир.

Бөјүк мүтәфәккир, маарифпәрвәр шаир вә көркәмли педагог Мирзә Шәфи Вазеһин мәшһур “Нәғмәләр” китабы вә мүнтәхәбаты тәдрис мүәссисәләриндә гираәтә олан зәрури тәләбин өдәнилмәсиндә ән фајдалы вәсаит кими гијмәтләндирилмәлидир.

Мирзә Шәфи Вазеһ Азәрбајчан әдәбијјаты вә педагожи-фикир тарихиндә ашиганә-лирик вә дүнјәви маһијјәт дашыјан поетик әсәрләри, истисмарчы һаким гурулушу ифша едән сатиралары, гијмәтли дәрслији, тә'лим-тәрбијәви маһијјәтли әсәрләри илә көркәмли јер тутмуш, дәрсликләри, ады әбәдиләшдирилмиш, һаггында проф. Акиф Бајрамов гијмәтли тәдгигат әсәри јазмышдыр.

Мирзә Шәфи Вазеһин “Нәғмәләр” (1961) әсәри охучуларын мүталиәсинә верилмиш, һаггында Ә.Сәидзадәнин “Мирзә Шәфи Вазеһ” (1929), И.К.Јениколоповун “Шаир Мирзә Шәфи” (1938), М.Рәфилинин “Мирзә Шәфи вә дүнја әдәбијјаты” (1958), А.Бајрамовун “Мирәз Шәфи Вазеһин әдәби ирси” (1980) китаблары чап олунмушдур.

ШЕЈХ ИБРАҺИМ ГҮДСИ КӘНҸӘВИ
(1816-1865)

Мәшһур Азәрбајҹан алими, истеʼдадлы әдәбијјатшүнас - тәнгидчи, мүтәрчим вә маһир педагог Ф.Көчәрлинин (1863-1920) "Азәрбајҹан әдәбијјаты" китабы әдәби-педагожи ирсимизин өјрәнилмәсиндә надир библиографик инҹијә чеврилән гијмәтли елми мәнбәдир.

Бу надир сәнәт әсәриндә тарихләр шаһиди Кәнҹә шәһәринин әдәби педагожи мүһити, көркәмли сәнәткарлары, мәктәб вә педагожи фикринин инкишаф јоллары, мүдрик тарихи сималары һаггында мараглы мәʼлуматлар верилир.

Ф.Көчәрлинин "Азәрбајҹан әдәбијјаты" китабында охујуруг: "Мәрһум Шејх Ибраһим Шејх Һәсән оғлу Шејхзаманов Кәнҹә шаирләринин мәшһурундандыр".[1]

Шејх Ибраһим Гүдси Кәнҹәви Кәнҹәдә мәшһур Шејхзамановларын нәслиндәндир. Кәнҹәдә анадан олмуш, ушаглығыны Низами јурдунда кечирмиш вә Кәнҹә мәдрәсәсиндә охумушдур.

Шејх Ибраһим Гүдси зәманәсинин мәшһур пишнамазы, Шәрг аләминдә танынмыш мәрһум Ахунд Молла Һүсејндән Шаһ Аббас мәсҹидиндә јерләшмиш мәдрәсәдә тәʼлим алмыш, әрәб вә фарс дилләрини өјрәнмишдир.

Азәрбајҹан реалист нәсринин вә драматуркијасынын баниси Мирзә Фәтәли Ахундов (1812-1878) 1874-ҹү илдә јаздығы библиографијасында көстәрир ки, аталығым Ахунд Һаҹы Әләскәр 1832-ҹи илдә Мәккә зијарәтинә кетди вә мәни Кәнҹәдә мәшһур мүдәррис досту Молла Һүсејн Пишнамаззадә (1790-1880) адлы алим бир шәхсин јанында гојду.

М.Ф.Ахундов Молла Һүсејн Пишнамаззадәдән мәнтиг вә фигһ елмләрини, дөврүнүн көркәмли шаир-мүәллим вә мүтәфәккири Мирзә Шәфи Вазеһдән (1792-1852) каллиграфија вә хәттатлығы өјрәнир, бу мүдрик мүәллимләрдән дәрс

[1] Ф.Көчәрли. Азәрбајҹан әдәбијјаты, I чилд, Бакы, 1978, сәһ. 520.

алыр, гәфләт јухусундан ојаныр, руһани тәһсилинин пучлуғуну дәрк едиб ондан узаглашыр вә дүнјәви елмләри мәнимсәмәјә башлајыр. М.Ф.Ахундов тәрчүмеји-һалында јазмышдыр: "Кәнҹә мәсҹидинин һүҹрәләриндән бириндә бу вилајәт әһалисиндән Мирзә Шәфи адлы бириси јашајырды. Бу адам нөвбәнөв елмләрдән башга, нәстәлиг јазысыны да чох јахшы јазырды. Мән икинҹи атамын бујруғу үзрә һәр күн ондан нәстәлиг јазысыны өјрәнирдим. Мәнимлә бу мөһтәрәм шәхсин арасында үлфәт вә үнсијјәт һасил олду. Бир күн мәндән сорушду:

- Мирзә Фәтәли, елмләри тәһсил етмәклә мәгсәдин нәдир?

Ҹаваб вердим ки, руһани олмаг истәјирәм.

Деди: - Сән дә онлар кими ријакар вә шарлатанмы олмаг истәјирсән?

Тәәҹҹүб вә һејрәтләндим... Деди: - Мирзә Фәтәли, өз һәјатыны гаракүруһун ичәрисиндә пуч етмә, башга бир мәшғулијјәт гәбул ет.

Икинҹи атам Һәҹҹдән гајыдана гәдәр Мирзә Шәфи бүтүн мәталиби-ирфанијјәти мәнә тәлгин етди вә көзүмүн габағындан гәфләт пәрдәсини галдырды".

Ајдындыр ки, мәсҹид мәктәбиндә нур чешмәси, елм чырағы инсан зәкасыны ишыгландырыр, маарифин илк сәмәрәли тохумуну битириб әрсәјә кәтирирди. Кәнҹә мәсҹидинин һүҹрәсиндә јерләшән Мирзә Шәфи мәктәби елм-тәһсил, тәʼлим вә тәрбијә оҹағы олмушдур.

Кәнҹәнин бүнөврәси 1833-ҹү илдә гојулан икисинифли гәза мәктәбиндә тәһсил мүддәти беш ил иди. 1840-чы илдә мәктәбин хүсуси бинасы истифадәјә верилди. Беләликлә, Кәнҹәдә прокимназија вә руһани мәктәбләри фәалијјәтә башлады, гызлара вә оғланлара тәʼлим вермәк әсас көтүрүлдү. Көркәмли мүәллимләр, мүдәррисләр дәрс демәјә, дүнјәви елмләри вә дилләри өјрәтмәјә башладылар.

Шејх Ибраһим әрәб вә фарсча көзәл билән "мүгтәдир түрк шаирләриндән бири" кими танынып, мәшһур мүдәррислији илә шөһрәт газаныр, һәм дә "Имамзадеји-Ибраһим түрбәсиндә" фәалијјәт көстәрир, күзәран кечирирмиш.

Шејх Ибраһим "Насеһ", "Шејх" вә "Гүдси" тәхәллүсү илә көзәл гәзәлләр јазмышдыр. Онун гәзәлләриндән "бир парасы түркчәдир, амма әсәрләринин чоху фарс дилиндәдир".

Ш.И.Гүдси "Кәнчәнин мүхтәсәр тарихчәсини кенерал Лазаревин хаһишинә көрә јазыбдыр". Оғлу Шејх Иса Һәзрәтләри атасынын дағыныг һалда олан "чүмлеји-әш'ары"ны топлајыб чапа һазырламышдыр. Шејх Ибраһим Гүдси әш'арындан әлавә, "Тарихи-мүгәддәс" китабыны тәртиб едибдир. Чап олунмамыш диваны вардыр. Әсәрләриндә "руһани синфинин чиркин вә гәбиһ әмәлләри" көстәрилир.[1]

Шејх Ибраһим Гүдси Кәнчә кимназијасында "әввәлинчи эгаид вә түрк (Азәрбајчан) дилинин мүәллими олубдур. Шејх Ибраһимин Шејх Низами илә гәрабәти (гоһумлуғу) вар имиш".

Шејх Ибраһим Гур'ани шәрифи әзбәр билирмиш. Идареји-руһанидә "рәгабәт имтаһаны" верәркән Гафгазын фәрманфәрмасы - наместники кнјаз Михаил Семјонович Воронтсов (1782-1856) Шејхин елм вә камалыны мүшаһидә едиб, она афәрин демиш вә өз гызыл саатыны да она бәхш етмишдир.

Шејх Ибраһим Кәнчәдә гәфләтән вәфат едибдир. Шејх Ибраһимин мәгбәрәси Имамзадә гәбиристанлығындадыр. "Шејхи - мәрһум зијадә ағыллы, зәкавәтли вә һафизәли мөһтәрәм бир алим имиш". Шејх Ибраһим Гүдси Кәнчәвинин Кәнчәдә зәнкин әдәби ирси олмуш вә ондан мәктәб вә мәдрәсәләрдә дәрс вәсаити, гираәт материалы кими сәмәрәли истифадә едилмишдир. Тарихи гајнаглар бу мүлаһизәнин дүзкүнлүјүнү әсасландырыр.

"Гафгаз" гәзетинин 1846-чы ил тарихли 37-чи сајында "Кәнчә" адлы бир мәгаләдән мә'лум олур ки, Шејх Ибраһим Гүдсинин Кәнчәнин тарихинә һәср етдији "Тарихи мүгәддәс" китабы олмушдур. [2]

---

[1] Ф.Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, I чилд, Бакы, 1978, сәһ. 521.
[2] Ә.Исајев. Кәнчә вә Кәнчәлиләр, Бакы, 1998, сәһ. 165.
"Әлјазмалар хәзинәсиндә", III чилд, Бакы, 1972.

МИРЗӘ ЧӘФӘР ӘЛИМӘРДАНБӘЈ ОҒЛУ ТОПЧУБАШОВ (1784-1869)

Көркәмли шәргшүнас-алим, мәшһур педагог Мирзә Чәфәр Әлимәрданбәј оғлу Топчубашов 1784-чү илдә Кәнчәдә анадан олмушдур. Ушаглыг илләрини 1794-чү илә кими Кәнчәдә кечирмиш, Кәнчә мәдрәсәсиндә охумушдур. Аилә вәзијјәтинә көрә Тифлисдә јашамыш, тәһсилини Тифлис мәдрәсәсиндә алмыш, әрәб, фарс, түрк, рус, күрчү дилләрини өјрәнмиш; классик әдәбијјаты вә фолклору мүталиә етмишдир. Дөврүнүн истеʼдадлы зијалыларындан бири кими танынмыш, һөрмәт газанмышдыр.

1817-чи илдә Иран сәфирлијинин һеј'әти илә Санкт-Петербурга кетмиш, Русија харичи ишләр назирлијинин Асија депортаментиндә тәрчүмәчи кими сәмәрәли фәалијјәтә башламышдыр. Ејни заманда 1869-чу илдән Санкт-Петербургдакы Баш Педагожи Институтда әрәб, фарс вә түрк дилләриндән дәрс демиш, дәрин нүфуз газанмыш, маһир педагог, шәргшүнас алим кими шөһрәтләнмишдир.

М.Ч.Топчубашов 1823-чү илдән Санкт-Петербург университетинин фарс филолокијасы ихтисасы үзрә профессор ады алмыш, 1835-чи илдән 1849-чу илә кими фарс дили вә филолокијасы кафедрасынын рәһбәри ишләмишдир.

Мүтәфәккир алим Т.Ч.Топчубашов 1849-1867-чи илләрдә Русија харичи ишләр назирлији Асија депортаментинин шәрг дилләри институтунун профессору, 1852-1857-чи илләрдә археолокија чәмијјәти Шәрг шө'бәсинин мүдири вәзифәсиндә елми-педагожи фәалијјәтини давам етдирир вә шө'бәнин "Елми хәбәрләр"инин нәшринә наил олур.

"Елми хәбәрләр"дә Шәрг археолокијасы, о чүмләдән Азәрбајчан археолокијасы һаггында мәгаләләр, "Китаби-Дәдә Горгуд" дастанындан вә башга дастанлардан, фолклор нүмунәләриндән тәрчүмәләр дәрч олунур.

М.Ч.Топчубашов Русијада шәргшүнаслыг елминин

тәшәккүлүндә вә инкишафында сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишдир. Јарым әср мүддәтиндә рәсми сәнәдләри вә материаллары, бәдии әдәбијјаты фарс дилиндән тәрчүмә едән мүтәхәссис алим, шәргшүнас, педагог Топчубашов 1824-чү илдән Шәрг өлкәләриндә ишләмәк үчүн дипломатик кадрларын һазырланмасында шәрәфли иш көрмүш, маһир һүгугшүнас, истеʼдадлы дипломат вә мүдрик шәргшүнас, алим-педагог кими чалышмыш, вар гүввәсини әсиркәмәмишдир.

Император китабханасында сахланылан Шәрг әлјазмаларынын мүхтәсәр библиографијасынын мүәллифи вә редактору М.Ч.Топчубашов олмушдур. Мәшһур шәргшүнас педагогун шәрәфли әмәјинин мәһсулу олан зәнкин вә әһатәли библиографија надир тарихи сәнәт инчиси, әбәди абидәдир.

Көркәмли рус шәргшүнаслары В.В.Григорјев, О.И.Сенковски, Н.И.Веселовски, И.Ј.Крачковски вә башгалары М.Ч.Топчубашовун елми-нәзәри вә педагожи-методик фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирмиш, онун чох дәрин зәкалы, зәнкин биликли, мөһкәм ирадәли, мәсʼулијјәтли, гајғыкеш вә тәләбкар шәргшүнас, мүтәхәссис, алим вә педагог олдуғуну көстәрмишләр.

М.Ч.Топчубашовун Шәрг дилләринин өјрәнилмәсиндәки хидмәтләрини Гәрби Авропа алимләри тарихи сәнәдләрлә әсасландырмыш вә тәсдиг етмишләр. Дүнја шөһрәтли шәргшүнас алимин көмәји нәтичәсиндә көркәмли рус мүтәфәккирләри А.С.Грибоједов (1836-1861) фарс, О.И.Сенковски исә түрк дилләрини өјрәнмиш, һәмишә миннәтдарлыгларыны билдирмиш, разылыг етмишләр.

М.Ч.Топчубашов бир сыра елми чәмијјәтләрин, о чүмләдән Лондон Крал Асија чәмијјәтинин һәгиги үзвү сечилмишдир.

Бөјүк рус тәнгидчиси В.Г.Белински М.Ч.Топчубашовун 1812-чи ил Вәтән мүһарибәсинә һәср етдији "Галибијјәт тәранәси" шеʼрини вә "Ики шеʼр" (1835) китабыны јүксәк гијмәтләндирмиш, инсан гәлбини тәлатүмә кәтирдијини, бәдии зөвг мәнбәји вә гүдрәтли тәрбијә васитәси, әдәби-бәдии тарихи салнамә олдуғуну көстәрмишдир.

М.Ч.Топчубашов досту А.Митскевичин "Крым сонетләри" серијасындан јаздығы сонетләрдән бирини фарс дилинә тәрчүмә етмишдир. 1869-чу илдә Сенатын гәрары вә императорун имзасы илә "Топчубашов мүкафаты" тәʼсис олунмушдур. Һәмин мүкафатын шәхси тәшәббүскары вә вәсаит верәни М.Ч.Топчубашовун өзү иди. "Топчубашов мүкафаты"нын һүгугшүнаслыг саһәсиндә фајдалы әсәрләр јазан мүәллифләрә верилмәси гәрара алынмышдыр.

Көркәмли кәнчәли алим вә педагог, даһи шәргшүнас, тәрбијә нәзәријјәчиси, шаир вә мүтәрчим, дипломат вә һүгугшүнас М.Ч.Топчубашов I дәрәчәли Мүгәддәс Станислов, II вә III дәрәчәли Мүгәддәс Владимир, II дәрәчәли Мүгәддәс Анна орденләри вә Иранын "Шмрихуршид" ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Кәнчәли шәргшүнас алим вә маһир педагог Мирзә Чәфәр Топчубашов дүнјашөһрәтли, әбәди јашајачаг тарихи шәхсијјәтдир. Кәнчәдә ады әбәдиләшдирилмәли, абидәси учалдылмалыдыр. Бакы вә Кәнчә архивләрини, бир сыра енсиклопедијалары диггәтлә нәзәрдән кечирмәјә, арашдырмалар апармаға чалышдыг. Тәәссүфләр олсун ки, кәнчәли мәшһур шәргшүнас-дипломат, алим-педагог Мирзә Чәфәр Әлимәрданбәј оғлу Топчубашовун аилә тәркиби, өвладлары, гоһумлары һаггында рәсми мәʼлумат топлаја билмәдик.

М.Ч.Топчубашов 1869-чу илдә феврал ајынын 2-дә Санкт-Петербургда вәфат етмиш вә орада дәфн олунмушдур.

М.Ч.Топчубашов һаггында Т.Вәлијев, Н.Таһирзадә, А.Рзајев, М.Садыхов вә башга көркәмли тәдгигатчылар тәдгигатлар апармыш, гијмәтли фикирләр сөјләмишләр. Бир тарихи һәгигәти дә билдирмәк лазымдыр ки, мәшһур чәрраһ, академик Мустафа Ағабәј оғлу Топчубашов (1895-1981) Ирәван губернијасында анадан олмушдур. Бунларын гоһумлуғу јохдур.

М.Ч.Топчубашов һаггында мәʼлуматыны әсиркәмәјән гәдирбилән шәхсијјәтләрә өнчә миннәтдарлығымызы билдиририк вә әмин олуруг ки, көмәкләрини әсиркәмәјәчәкләр.

I

ШАИР-МҮӘЛЛИМ АҒАИСМАЈЫЛ ЗӘБИҺ (1798-1868)

Ағаисмајыл Зәбиһ Кәнчәнин адлы-санлы шаир-мүдәррисләриндән биридир. Онун "Зәбиһ" тәхәллүсүнү көтүрмәјинә сәбәб Һәзрәт Исмајыл илә адаш олмасыдыр. Атасы Ибраһим Хәлилуллаһ пејғәмбәрин тәрәфиндән Мина дағына зибһ олунмаг үчүн апарылмыш Исмајыла һөрмәт әламәти олараг "Зәбиһ" тәхәллүсүнү көтүрмүшдүр.

Ф.Көчәрлинин "Азәрбајчан әдәбијјаты" китабында охујуруг: "Зәбиһ хошхүлг вә пүрсавад бир вүчуд имиш. Фарс шаирләринин әсәрләриндән нәзирәләри вар имиш. Түрк вә фарс дилләриндә мүхтәлиф ше'р вә гәзәлләри вардыр. Бундан әлавә Зәбиһ зијада хошнәвис имиш".[1]

Ағаисмајыл Зәбиһин фарсча диваны олмуш, лакин тапылмамышдыр. Ағаисмајыл Зәбиһ мүтәрәгги дүнјакөрүшлү, елми, әдәбијјаты, етиканы севән мүдрик шаир-мүдәррис олмушдур.

Ағаисмајыл Зәбиһ мәшһур мүдәррис Мирзә Садыг Фани (1840-1915) илә сәмими дост олмуш, она дәрин һөрмәт вә е'тимад бәсләмишдир. Ағаисмајыл өз нәвәси Хәлили тә'лим вә тәрбијә алмаг үчүн илк дәфә мәктәбә көндәрдији вахт Мирзә Садыг Фанијә тапшырмыш вә она һәср етдији "Төвсијәнамә"синдә јазмышдыр:

Әкәр сәнин елм вә билијиндән мәним Хәлилимә нәсиб олса,
Онун үчүн од нура чевриләр, чүнки аллаһлар аллаһысан.

"Еј Фани! Сәндән чамаат әдәб тә'лими алмышдыр. Сәнин әсл-нәсәбләрин сирли мә'налардан хәбәрдар олмушдур".[2]

---

[1] Ф.Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, I чилд, Бакы, 1978, сәһ. 523.
[2] Јенә орада, сәһ. 595.

Ағаисмајыл Фанијә бәјан едир ки, дүнјада кимсә гоча вә әлил, хар вә зәлил олмасын. Су гәдәһдә чох галарса, буланар, киши чох јатарса әзкин олар". Фани чаваб верир ки, исте'дадлы шаирин зәлил гулујам, фани дүнјадан узаглашмаға чалышырам. Анчаг Муса вә Хәлил бојнума кәндир салмышлар".

Мирзә Садыг Фани шакирдләринә, о чүмләдән Ағаисмајыл Зәбиһин нәвәләри Муса илә Хәлилә тә'лим-тәрбијә вермәји, елм өјрәтмәји мә'нәви борчу, шәрәфли вәзифәси билир. Ағаисмајыл Зәбиһ гәзәл вә мүстәзадларында, лирикасында тә'лим-тәрбијә, мәктәб, мәдрәсә, мүәллим-мүдәррис адларыны һөрмәтлә чәкир, елм өјрәтмәји вә өјрәнмәји хүсуси вурғулајыр. Кәнчәнин руһаниләрини, газиләрини гануни шәриәтә, тә'лимә, мәдрәсәјә, мүдәррисә мәс'улијјәтсиз јанашмагда кинајәјә тутур, "бинизамлыг вә әдаләтсизлик"дә күнаһландырыр.

Ф.Көчәрли мәрһум Ағаисмајыл Зәбиһин бир сыра ше'рләрини "Молла Нәсрәддин" журналынын мәсләкинә јарашан ән мүнасиб сәнәт әсәрләри сајыр. "Зәбиһ өз әсринин Мирзә Әләкбәр Сабири олуб. Әфсус ки, онун да гәдри билинмәјибдир вә әш'арына рәван верән олмајыбдыр".[1]

Кәнчәли шаир-мүдәррис Ағаисмајыл Зәбиһин бизә кәлиб чатан поетик әсәрләриндә тә'лим-тәрбијә, мәктәб, мәдрәсә вә мүдәррис ады һөрмәтлә чәкилир, әдәби-педагожи мәсәләләрә үстүнлүк верилир. Бүтүн бу кејфијјәтләр Ағаисмајыл Зәбиһи һәгиги шаир-мүәллим кими сәчијјәләндирмәјә һагг газандырыр.

Ф.Көчәрли јазырды: "Зәбиһ дәхи өз шәһәринин әһлиндән шикајәт едиб дејир: Адларыны мүсәлман гојан нечә кәсләр вардыр ки, шејтәнәтдән башга бир фикир вә пешәләри јохдур. Онларын хәјалы вә тамам сә'јләри анчаг адамларын арасында фитнәву-фәсад салмагдыр. Ҹәнаб Зәбиһ мүгтәдир вә хоштәб азәрбајчанлы бир шаирдир".

Көркәмли шаир-мүдәррис Ағаисмајыл Зәбиһ өз дөврүнүн оғлудур, мүтәрәгги көрүшлү зијалыдыр. Онун бүтүн

---

[1] Ф.Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, I чилд, Бакы, 1978, сәһ. 581.

фəалиjjəтиндə вəтəнə вə халга мəhəббəт өн планда дурур, тə'лим-тəрбиjə мəсəлəлəринə хүсуси диггəт jетирилир. Шаир-мүəллим Ағаисмаjыл Зəбиhин бүтүн мə'налы həjаты тə'лим-тəрбиjə мəктəбидир.

Архив материаллары Ағаисмаjыл Зəбиhин зəнкин əдəби-педагожи ирси олдуғуну хəбəр верир. Тəəссүф ки, əдибин зəнкир ирсини тапмаг, арашдырыб топламаг вə халгын мүталиəсинə вермəк имканымыз олмады, чүнки Зəбиhин əсəрлəрини архивлəрдəн тапа билмəдик. Ахтарышымызы давам етдиририк.

МИРЗƏ САДЫГ ФАНИ (1840-1910)

Кəнчəнин маарифпəрвəр мүəллими Мирзə Садыг Фани Ахунд Əсəдулла оғлу Азəрбаjчан əдəби-педагожи фикринин инкишафында сəмəрəли фəалиjjəт көстəрмиш, көзəл əхлаги кеjфиjjəтлəри вə шəрəфли əмəjи илə дəрин hөрмəт газанмышдыр.

Азəрбаjчан əдəбиjjаты вə мəдəниjjəти тарихиндə шаир, маhир педагог, көзəл хəттат вə ме'мар кими танынан Мирзə Садыг Фани мə'налы бир өмүр jолу кечмишдир.

М.С.Фани 1840-чы ил февралын 5-дə анадан олмушдур. Илк тəhсилини замансинин маарифпəрвəр мүдəрриси олан атасы Ахунд Əсəдулладан алмыш, əрəб вə фарс диллəрини мүкəммəл өjрəнмишдир.

М.С.Фани Кəнчəдə евлəнмиш, ики оғлу олмушдур. Мəшhур Шеjх Бəhаи Фанинин jеддинчи бабасыдыр. Үмумиjjəтлə, Мирзə Садыг Фани мəшhур нəсилдəндир.

Мирзə Садыг Ахунд Əсəдулла оғлунун hаггында əлдə олан мə'луматлары, мүхтəлиф материаллары вə өзүнүн ирсини нəзəрдəн кечирдикдəн сонра белə бир гəнаəтə кəлмəк олур ки, əдиб-педагог өз дөврүндəн, даhа доғрусу, истисмар дүнjасындан разы галмамышдыр.

Мирзə Садыг фачиəлəр төрəдəн истисмарчы гурулушун мүтлəг мəhв олачағына, онун "фани", "бош", "пуч", "əсассыз", "hагсыз" вə əдалəтсизлиjинə инанмышдыр. Көстəрилəн сəбəблəрə көрə "Фани" тəхəллүсүнү көтүрмүшдүр.

Лакин мə'налы өмрүнү вəтəнинə вə халгына, халгын кəлəчəjи олан балаларынын тə'лим-тəрбиjəсинə həср етмиш, нəсиллəрин гəлбиндə өзүнə əбəди абидə гурмушдур. Елə бир абидə ки, тарихин бүтүн сынагларындан чыхмышдыр.

М.С.Фани һаггында әтрафлы мә'луматы көркәмли әдәбијјатшүнас педагог Фирудин бәј Көчәрли (1863-1920) ики чилд, дөрд һиссәдән ибарәт олан мәшһур "Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары" адлы 1925-1926-чы илдә Бакыда чап олунан китабында верир.

Ф.Көчәрли јазыр ки, Мирзә Садыг Фанинин әсли Тәбризлидир. Гырх илдән артыгдыр ки, "Кәнчәдә мәктәбдарлыг илә мәшғулдур, лакин мәктәбин гајдасы вә үсули-тә'лими әски гајда үзрәдир".[1] Демәли, мәктәбдә тә'лим-тәрбијә көһнә үсулла апарылырды.

Тарихи гајнаглар көстәрир ки, мәктәбдә тә'лимин көһнә үсулла апарылмасына бахмајараг, Мирзә Садыг Фани халг арасында маһир педагог кими танынырды. Һамы ушагларыны Мирзә Садыг Фанинин мәктәбинә гојмаға, она охутдурмаға чалышырды. Она көрә ки, Мирзә Садыг Фанинин тә'лим вердији ушаглар биликләрин әсасларына саһиб олур, дилләри мүкәммәл өјрәнирдиләр.

Әдәбијјат тарихиндә "хошхүлг вә пүрсавад", "зијадә хошнәвис" бир шаир кими танынан Ағаисмајыл Зәбиһ (1798-1868) М.С.Фани илә сәмими әгидә досту олмушдур. Ағаисмајыл Зәбиһ "өз нәвәси Хәлили тә'лим вә тәрбијә үчүн илк дәфә мәктәбә көндәрдији вахт Мирзә Садыға" вермиш вә "Төвсијәнамә"синдә јазмышдыр:

Еј сәндән чамаат әдәби тә'лими алан,
Вә еј әсл-нәсәбләри сирли мә'наларданхәбәри олан,
Әкәр сәнин елм вә билијиндән мәним Хәлилимә нәсиб олса,
Онун үчүн од нура чевриләр, чүнки аллаһлар аллаһысан.[2]

Мирзә Садыг Фани чавабында јазыр: "Мәни ше'р аллаһы адландырырсан, мән хоштәб шаирин зәлил гулујам. Кечә-күндүз бу фани дүнјадан узаглашмаға чалышырам. Амма Муса вә Хәлил бојнума кәндир салмышлар".[3] Муса илә Хәлил Ағаисмајыл Зәбиһин севимли нәвәләридир.

Ф.Көчәрли јазыр ки, Мирзә Садыг Фани фарсча вә

[1] Ф.Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, II чилд, Бакы, 1981, сәһ. 193.
[2] Ф.Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, I чилд, Бакы, 1978, сәһ. 595.
[3] Јенә орада, сәһ. 596.

түркчә јахшы билир, өзүнүн дә һәр ики дилдә көзәл ше'рләри вар. Онун ше'рләри "тәрбијәјә, әхлага вә һәкәмијјата аиддир". Онун "Дивани-Фани" адлы диваны вар, лакин чап олунмајыбдыр.

"Фани мәктәб шакирдләри үчүн "Хәмсеји-әдәбијјә" адлы бир мәчмуә тәртиб гылыбдыр. Бу мәчмуә беш чүздән ибарәтдир: 1). Лазымдыр. 2) Әдәбијјә. 3). Тәһсилат. 4). Игбалијјә вә идбаријјә. 5). Әхлагијјә. Үч әввәлинчи мәтбудур. Бундан әлавә чәнаб Фанинин "Ағыл, бәхт вә дөвләт" үнванлы мәнзум бир әсәри дә вардыр".[1]

Мирзә Садыг Фанинин он үч бејтдән ибарәт мәнзум мәктубу чох тә'сирлидир: "Үнс атәши-чан олдуғуну мән дә билирдим" дејән сәнәткар мәсләһәт көрүр ки, "дүзлүк диләсән кәчләр илә ејләмә үлфәт". Мәктубун сон бејти дәрин тәрбијәви маһијјәт дашыјыр:

Фани сәнә көндәрди дуа ше'рү-гәзәлдән,
Бејнәш-шүәра ше'рү-гәзәл ләвһеји-чандыр.[2]

Кәнчәдәки Низами-Пушкин китабхана абидәсинин дивар јазысында дејилир ки, абидәнин меһрабыны елмә гијмәт верән мүәллим Фани Әсәдулла оғлу 1903-чү илдә јазыларла бәзәмишдир.[3] Китабәдә Азәрбајчан дилиндә бир бәнд ше'р дә верилмишдир ки, бунлар да Фанинин хәттат, ме'мар вә шаир кими фәалијјәт көстәрән маарифпәрвәр мүәллим олдуғуну тәсдигләјир.

Мирзә Садыг Фанинин мә'нәви варлығыны көзүнүн ишығы, үмид чырағы јеканә оғлунун вахтсыз вәфаты сарсыдыр, үрәјинин ганы, көзүнүн јашы илә үммәны хатырладан кәдәрини гәләмә алыр:

Билмирәм гәсдин нәдир, еј нури-чешманым, оғул!
Олмусан мәндән чүда, еј маһи-кән'анын, оғул!
Мән сәнин уғрунда даим малү чан етдим фәда,

[1] Ф.Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, II чилд, Бакы, 1986, сәһ. 193.
[2] Ф.Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, II чилд, Бакы, 1981, сәһ. 194.
[3] С.Шукүров. Кәнчә мәктәбләри тарихиндән, Бакы, 1990, сәһ. 45.

Дәрди-һичран олду инди мөһнәти-чаным, оғул!
Мән сән илә фәхр едәркән, сән мәни тәрк ејләдин,
Галды һәсрәтлә јолунда чешми-кирјаным, оғул![1]

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә ики мәснәвинин мүәллифи кими танынан Мирзә Садыг Фанинин "Ағыл, бәхт вә дөвләт" әсәри надир сәнәт инчисидир.

Мирзә Садыг Фанијә мәшһур мүдәррис-мүәллим олдуғуна көрә халг тәрәфиндән һөрмәт әламәти олараг "Мирзә" ады верилмишдир.

Маарифпәрвәр мүәллим М.С.Фани әлјазмасы шәклиндә моллахана вә мәдрәсәләр үчүн 1893-чү илдә Азәрбајчан дилинә аид бир дәрслик јазмышдыр. Үч јүз сәһифәдән ибарәт олан бу дәрслијин јазылмасы тарихини мүәллиф белә ашкарлајыр: "Мән, Мирзә Садыг Фани ки, нечә илләр мүәллимликдә өмүрләр сәрф едиб ушагдан өтрү јазмаг вә охумағы дәхи тез вә асан дәрк етмәкдә нечә дәфтәрләр јаздырмышам, о чүмләдән бу китабәт түрки вә фарси кағызлар јазмаг гајдаларын садә Азәрбајчан вә Гафгаз дили илә јаздым".[1]

Ајдындыр ки, ана дилини севән вә ону шакирдләринә шүурлу өјрәтмәји өзүнә мә'нәви борч билән Мирзә Садыг Фани әмәли јазыларын (әризә, изаһат, е'тибарнамә, арајыш, мәктуб, протокол, төвсијә, мә'лумат вә с.) јазы гајдаларынын шакирдләрә сәмәрәли мәнимсәдилмәсинә чидди сә'ј көстәрмиш, дәрсликдә буна кениш јер вермишдир.

Проф. А.Абдуллајев Фанинин дилин тәдриси һаггында фәалијјәтинин вә дәрслијинин елми шәрһини верир, мараглы нүмунәләр көстәрир, елми-методик мүлаһизәләрини үмумиләшдирир.

Мирзә Садыг Фанинин дәрслијиндә валидејнләрә вә мүәллимләрә елми төвсијәләр верилир: "Елмдир, инсаны наданлығын алчаг јериндән, учалығын ә'ла мәртәбәсинә јетирән, елмдир ки, чәми әмәлләрин вә сәнәтләрин чөвһәрин чәкиб чохларын истираһәтә јетирән; елмдир һәр ишә тәрәгги

[1] Јенә орада, сәһ. 46.
[2] Азәрбајчан ЕА әлјазмалар институтунун фонду, шифр. Бакы-692.

вериб о елмдән халга нәф јетирән".[1]

Кәнчәдә Молла Ағасы Пишнамаззадәнин (1908) вә Нурәддин Әфәндинин мәдрәсәләриндә әсас шәриәт өјрәдилирди, лакин ана дилинин тәдрисинә дә јер верилир, Фанинин дәрслијиндән вә "Хәмсеји-әдәбијјә" адлы тә'лим-тәрбијәви маһијјәтли васитәдән истифадә едилирди.

Мирзә Садыг Фани инсаны дүшүндүрән, һәјәчанландыран, онун дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, билијинин дәринләшмәсинә, ана дилинин мүкәммәл өјрәнилмәсинә чалышан мүәллимин әмәјини, мүәллимлик сәнәтини јүксәк гијмәтләндирир.

Педагожи фикрин инкишафында маарифпәрвәр мүәллим Мирзә Садыг Фани сәмәрәли фәалијјәт көстәрмиш, халгын дәрин нүфузуну газанмышдыр. Шүбһәсиз ки, Фанинин әдәби-педагожи фәалијјәтинин әтрафлы арашдырылыб өјрәнилмәсинә еһтијач вар вә тәдгигат давам етдирилир.

Мирзә Садыг Фанинин өмүр сәлнамәси чох зәнкин вә рәнкарәнкдир. Белә ки, Фанинин һәјаты вә јарадычылығы мүрәккәб бир инкишаф јолу кечмиш, шаир, педагог, хәттат, ме'мар, дәрсликләр мүәллифи кими фәалијјәт көстәрмиш, Вәтәнә вә халга хидмәт етмишдир.

Фанијә јазылан мәктублардан биринә көндәрдији чавабда охујуруг:

Чана, сәнә бу јаздығым әсрар ниһандыр,
Һәр фәрди өз әһвалыма бир кәшфи-бәјандыр.

Дүзлүк диләсән, кәчләр илә ејләмә үлфәт,
Әјрилә дүшән кејфијјәти-тирү камандыр.

Истәрсән әкәр кәсб едәсән ешги-һәгиги,
Базари-мәчаз ичрә бу калаји-кирандыр.

Көстәрилән нүмунәләр Мирзә Садыг Фани әдәби јарадычылығынын зәнкинлијини, тә'лим-тәрбијәви вә бәдии-естетик тә'сирини чох көзәл ашкарлајыр.

[1] А.Абдуллајев. Азәрбајчан дилинин тәдриси тарихиндән, Бакы, 1966, сәһ. 232.

АБДУЛЛА ТОФИГ СУР
(1882-1912)

Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә истеʼдадлы әдәбијјатшүнас, көркәмли журналист, мүтәрҹим вә мүдрик педагог Мирзә Абдулла Сур Аға Мәһәммәд оғлу Мәһәммәдзадә Јахын Шәргин маариф вә мәдәнијјәт мәркәзи Кәнҹәдә 1882-ҹи ил ијулун 23-дә анадан олмушдур.

Даһи Низами јурдунда романтик ушаглығыны кечирмиш, Кәнҹә әдәби-педагожи мүһитиндә бөјүмүшдүр. Ушаг вахтындан фолклору, поезијаны севмиш, әзбәр шеʼрләр өјрәнмәкдән бәдии зөвг алмышдыр.

Абдулла Сурун атасы Аға Мәһәммәд заманәсинин мүтәрәгги дүнјакөрүшлү руһаниләриндән бири олмушдур. Аға Мәһәммәд севимли оғлу Абдулланы Кәнҹә шәһәриндә "Мәктәби-хејријјә"дә охутмушдур. Абдулла Сур "Мәктәби-хејријјә"дә әрәбҹә фиғһ үсулу илә охумуш, мүталиәни севмиш, дүнјәви елмләри өјрәнмәјә бөјүк сәʼј көстәрмишдир.

Абдулла Сур әрәб, фарс, түрк, рус дилләрини камил өјрәнмиш, классикләрин әсәрләрини мүталиә етмишдир. 1898-ҹи илдә он алты јашлы Абдулла Сур тәһсил алдығы "Мәктәби-хејријјә"дә педагожи фәалијјәтә башламыш, дәрс демишдир. Гыса мүддәтдә истеʼдадлы кәнҹ мүәллим маариф хадими кими һөрмәт газанмыш, танынмышдыр.

Абдулла Сурун әдәби-педагожи фәалијјәти һаггындакы бир сәнәддә охујуруг: "Күләрүзлү, ширинсөзлү, өз милләтинин сәадәт вә рәфаһәти уғрунда чалышан, елм, мәдәнијјәт јолунда ҹан гојан, һәр бир ачыја, гәмә көксүнү верән, сәбр вә мәтанәт саһиби бир мүәллим иди. Кәнҹә шәһәриндән илк мәгалә јазан, әдәбијјатдан бәһс едән бу ҹәнаб иди".[1]

Абдулла Тофиг Сур чалышган, мәсʼулијјәтли, әмәксевәр, тәʼлим-тәрбијә саһәсиндә гајғыкеш педагог олмушдур. Мәһәммәдаға Шаһтахтлы (1848-1930) 1903-чү ил мартын 30-да мүдир вә мүһәррир олдуғу "Шәрги-Рус" гәзетини Тифлисдә нәшр етдирди. Мүтәфәккир елм хадими М.Шаһтахтлынын гәзетиндә дөврүн Өмәр Фаиг Неʼманзадә (1872-1938), Үзејир Һаҹыбәјов (1885-1948), Ҹәлил Мәммәдгулузадә (1866-1932), Рәшид Исмајылов (1877-1941), Јусиф Әфәндијев (1880-1943), Әсәд Бабајев (1884-1942), Сәмәдаға Гајыбов (1882-1937), Абдулла Сур (1882-1912) вә башга көркәмли шәхсијјәтләри чыхыш едирдиләр.

[1] Камал Талыбзадә. Сәнәткарын шәхсијјәти, Бакы, 1978, сәһ. 263.

Абдулла Сур фасиләсиз олараг доггуз ил мәтбуатда чалышыр, "А.Сур", "Мәһәммәдзадә", "А.Тофиг", "Бир адам", "Гафгасијалы", "Абдулла Мәһәммәдзадә", "Кәнҹәли", "Т.Сур" вә с. имзаларла маариф, мәдәнијјәт, тарих, әдәбијјат вә инҹәсәнәт мәсәләләринә даир мараглы мәгаләләр јазыр.

Бөјүк мүтәфәккир М.Шаһтахтлы "Ај мүсәлман гардашлар!" мәгаләсиндә Тофиг Суру "атәшзәбан мүәллиф" адландырыр, Тофиг Сур кими оғуллар доған Азәрбајҹан аналарынын милләтин истигбалына әмин олуб никбин јашајаҹағыны билдирир.

Маарифпәрвәр журналист-педагог Өмәр Фаиг Неʼманзадә "Кәнҹә" (1896) хатирәсиндә јазыр ки, Истамбулдан кәлмиш мүәллим Мәһәммәд Әфәнди илә мәни кәнҹәли маарифпәрвәр мүдәррис Һаҹы Һүсејн Рәфијев бөјүк һөрмәтлә гонаг етди. "Кәнҹә маарифпәрвәрләринин мәʼнәви вә мадди јардымлары илә ачылмыш ҹүмә мәсҹиди мәктәби ("Мәктәби-хејријјә") мүәллимлијинә Мәһәммәд Әфәнди тәʼјин олунду. Мәктәб Мәһәммәд Әфәндинин чалышмасы сајәсиндә аз вахтда адланды, бөјүдү.

Мәһәммәд Әфәнди мәктәби руһанилијә хилмәтдән гуртарыб заманәјә ујғун бир милли мәктәб һалына гојмаға чалышырды. Бу мәктәб көзәл гурулмуш вә тәдрис сајәсиндә аз вахтда бир чох кәнҹ мүәллимләр, јазычылар јетишдирди. Азәрбајҹан түрк әдәбијјаты үфүгүнә јени вә парлајан ишыглар салмаға башларкән бирдән-бирә сөнән Абдулла Сур кими илдызлар чыхарды.

Кәнҹә түркләринин вар-јох маариф мүәссисәси јалныз

бу иди. Бу вахтларда Кәнчәдә истәдијин гәдәр бөјүк ханлар, нүфузлу руһаниләр, дөвләтли һачылар варды. Бунлар фәгир чочугларынын дејил, өз чочугларынын белә гејдләринә галмырдылар. Шәһәрдә замана көрә көзәл гурулмуш гыз, оғлан кимназијалары, шәһәр мәктәбләри варды. Бөјүк шәһәрдә түркләр ичиндә мүһәндис, доктор, агроном, педагог бармагла көстәриләчәк дәрәчәдә белә јохду".[1]

Даһи Низаминин вәтәни Кәнчәдәки әдәби-педагожи мүһитин XIX јүзиллијин сонунда, даһа доғрусу, 1896-чы илдә нечә олдуғу дүзкүн сәчијјәләндирилир. Үмумијјәтлә, тарихи гајнаглар, мүхтәлиф тәдгигатлар һәмин вәзијјәти тәсдигләјир.

Профессор Аббас Заманов "Әмәл достлары" (1979) вә проф. Әзиз Мирәһмәдов "Азәрбајчан Молла Нәсрәддини" (1980) монографијаларында "бөјүк мүтәфәккир вәтәндаш, Мирзә Чәлилин мәсләк досту вә шәрики" Өмәр Фаиг Не'манзадәнин тарихи хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирир-ләр.

Зәнкин әдәби-бәдии ирс јаратмыш маарифпәрвәр мүтәфәккир Өмәр Фаиг Не'манзадә илә "Молла Нәсрәддин" мәчмуәсини бина етдик" дејән Мирзә Чәлил Не'манзадәни мәсләк вә әгидә чарчысы, сәдагәтли елм фәдаиси, шаир, публисист, тәнгидчи, дөвләт хадими, көркәмли педагог адландырыр, азадлыг вә хошбәхтлик уғрунда мүбариз шәхсијјәт һесаб едир. Бу бахымдан Өмәр Фаигин хатирәләри тарихи һәгигәтләрин бәдии ифадәсидир.

Өмәр Фаиг Не'манзадә 1924-1925-чи илләрдә Кәнчә сәнаје вә зираәт техникумунун директору ишләмиш, гәдирбилән кәнчәлиләрин дәрин һөрмәтини газанмышдыр.

Халг шаири Рәсул Рза "Поезија зәһмәт вә илһамдыр" адлы хатирәсиндә Өмәр Фаиг Не'манзадә илә әлагәдар чох тә'сирли бир һадисәни верир: "Бир дәфә анамын бибиси нәвәси Әли Мәрдан адлы јашыдымын Кәнчә сәнаје техникуму һаггындакы сөһбәтиндән һәвәсләнәрәк, дәрс илинин ортасында Кәнчәјә кетдим ки, бу техникума дахил олум, о заман (1925) бу техникумун директору Не'манзадә Өмәр Фаиг иди.

[1] Өмәр Фаиг Не`манзадә. Әсәрләри, Бакы, 1978, сәһ. 263.

Мән "Молла Нәсрәддин" журналынын көркәмли хадимләриндән бири олан бу адам һаггында чох ешитмишдим. Директорун адына әризә јаздым. Директор мәни јанына чағырды. Әризәми охуду вә деди ки, "әризәдәки тәмтәраглы ифадәләри, көһнәлмиш тәшбеһләри, көз јашы вә фәрјады бир јана атсаг, демәк олар ки, сән исте'даддан мәһрум дејилсән. Мәни Кәнчә техникумуна дахил етди".[1]

Ајдындыр ки, Өмәр Фаиг Не'манзадә инсан талејини дәрк едән, исте'дады гијмәтләндирән, кәнчләрә бөјүк мәс'улијјәтлә јанашан, гајғыкеш мүтәфәккир педагог олмушдур.

Әдиб мә'налы өмрүнүн отуз үч илини мәдәни маарифә, тә'лим-тәрбијә проблеминә, кәнч нәслә елмләрин әсасларыны өјрәтмәјә һәср етмишдир.

Өмәр Фаиг Не'манзадәнин зәһмәт мәктәбләри үчүн јаздығы "Үчүнчү ил" адлы дәрслији узун илләр дәрслијә олан тәләби өдәмишдир.

Абдулла Сур дөвру мәтбуатда фәал чыхыш едир, мүәллим вә маариф хадими кими фәалијјәт көстәрир.

1906-чы ил мартын 6-да тәһсилини давам етдирмәк үчүн Абдулла Сур Истамбул университетинә али тәһсил алмаға көндәрилир. Университетин әдәбијјат вә психолокија шө'бәсинә гәбул олунур. Онун университетдә тәләбәлик илләри чох сәмәрәли кечир, хүсусилә Шәрг әдәбијјатыны әсаслы мүталиә едир, өјрәнир. Истамбулун дөври мәтбуатында фәал чыхыш едир.

Абдулла Сур тәләбәлик дөврүндә әдәбијјата, тарихә, педагокикаја, маариф вә мәдәнијјәтә даир мәгаләләрлә дөври мәтбуатда чыхыш едир, ше'рләр, һекајәләр, фелјетонлар јазыр, јарадычылыгла чидди мәшғул олур.

Абдулла Сур Истамбул университетиндә ики ил сәккиз ај тәһсил алдыгдан сонра 1908-чи илин нојабрында Азәрбајчана гајыдыр. О, Кәнчә руһани семинаријасында ана дили вә тарихдән дәрс дејир. Халгын тәрәггиси, инкишафы, маариф вә мәдәнијјәтинин мүәллимдән, онун елми-нәзәри вә педагожи-методик һазырлығындан асылы олдуғуну Абдулла Сур көзәл билирди.

[1] Р.Рза. Мәним фикримчә, Бакы, 1967, сәһ. 7.

Көркәмли јазычы-мүәллим А.Шаигин "кечмиш һәјатын дәһшәтләри, чәһаләт вә мөвһуматын ачы нәтичәләри вә ишыглы бир һәјат уғрунда габагчыл адамларымызын апардығы мүбаризә илә кәнч нәслимизи таныш етмәк" мәгсәдилә јаздығы хатирәләриндә охујуруг: "Абдулла Тофиг тәһсилини битирдикдән сонра Кәнчәјә гајытмыш, Азәрбајчан дилиндә руһани мәктәби ачмаға мүвәффәг олмушду. Бакы гәзет вә мәчмуәләриндә "Абдулла Сур" имзасы илә тәнгиди мәгаләләр нәшр етдирмишди. Абдулла Тофиг Азәрбајчан әдәбијјатында тәнгидчиликлә мәшғул олан илк алим мүнәггидләрдәндир.

Һүсејн Чавид Истамбулдан Нахчывана гајытдыгдан сонра Абдулла Тофиг илә мәктублашыб Кәнчәјә кетмиш вә Абдулла Тофигин тәшәббүсү илә ачылмыш руһани мәктәбиндә бир мүддәт мүәллим олмушдур".[1]

Абдулла Тофиг Истамбул университетиндә охујаркән чаван Һүсејнлә көрүшмүш, онунла сәмими сөһбәт етмиш, тәһсилини артырмағы мәсләһәт көрмүшдүр. Һүсејн онун төвсијәләринә садиг галмыш, ики ил Истамбул университетиндә охумуш, мәшһур түрк философу вә шаири Рза Тофигдән хүсуси олараг әдәбијјат вә фәлсәфә өјрәнмишдир.

Түркијәдә кәнч Һүсејн ән чох Әбдүлһәг Һәмиди севмиш, онун әсәрләрини даһа чох мүталиә етмиш вә бу вахт "Чавид" тәхәллүсү илә јени ше'рләр јазмышдыр. Һүсејн Чавидин бу уғурлары Абдулла Тофигин хејирхаһлығы, дүзкүн истигамәт вердијинин нәтичәси кими гијмәтләндирилмәлидир.

Абдулла Тофиг Сур јалныз педагожи фәалијјәти илә кифајәтләнмир, һәм дә бәдии јарадычылыг вә тәдгигатла чидди мәшғул олурду. О, шакирдләрини дә јарадычылыг истигамәтинә сөвг едир, онлара сәмәрәли төвсијјәләр верирди. Ана дилини инчәликләринә гәдәр өјрәнмәји, онун гәдрини билмәји өн плана чәкирди.

Абдулла Сур тәбиәтән гајғыкеш, әмәксевәр, тәләбкар вә мәс'улијјәтли педагог олмушдур. О. публисист, шаир, јазычы вә тәнгидчи кими сәмәрәли фәалијјәт көстәрмиш, зәнкин әдәби ирс јаратмышдыр.

[1] А.Шаиг. Хатирәләрим, Бакы, 1961, сәһ. 202.

Мәшһур "Молла Нәсрәддин" журналы 1908-чи ил 14 декабр тарихли 50-чи сајында охучуларына "Әдәбијјат маараглыларына мүждә" адлы фајдалы бир мә'лумат верир: "Кәнчәли Мәммәдзадә Абдулла Тофиг Әфәндинин "Түрк әдәбијјатына бир нәзәр" нам әсәри февралын ибтидасындан е'тибарән һәр ај башында бир рисалә шәклиндә башланачаг. Ијирми беш рисаләдән ибарәт олан бу әсәр үч чилд үзрә мин сәһифәлик әдәби бир әсәрдир". Бу әсәрдә түрк әдәбијјатынын дөврләринә аид тарихи, ичтимаи вә әдәби мә'луматлар вериләчәкдир.

Түрк әдәбијјаты тарихинин бүтүн дөврләрини әһатә едән бу әсәр мүхтәлиф сәбәбләрә көрә чап олунмур. "Тәрәгги" гәзетинин 16 март 1909-чу ил тарихли 55-чи сајында Мәһәммәдзадә Абдулла Тофигин мөһтәрәм шаирә көндәрдији мәктуб чап олунур вә китабын бурахылмасы хаһиш едилир. Тәәссүфләр олсун ки, мүәллифин бу дәјәрли әдәбијјат тарихи китабы нәшр олунмур. Инди һәмин китабын әлјазмаларындан бә'зи һиссәләр Академијанын әлјазмалары институтунда сахланылыр.

Мәһәммәдзадә Абдулла Тофиг Сурун "Фүзулијә бир нәзәр" ("Һәјат", 1905), "Нәф'ијә бир нәзәр" ("Һәгигәт", 1909) адлы мәгаләләри онун әдәбијјат тарихини, әдәбијјатшүнаслығы көзәл билдијини, бәдии әсәрләрин елми-нәзәри тәһлилини дүзкүн вердијини тәсдигләјир.

Абдулла Тофиг јазырды: "Шаир, мәнсуб олдуғу гөвмүн руһудур, дилидир. Она һәдјан дүшүнмәк, јалан сөјләмәк һеч јарашмаз", "исте'дадлы назим вә мүһәррирләри шаиримүгтәдир, әдәби-камил" адландырмаг лазымдыр. ("Һәгигәт", 1910, []3).

Абдулла Тофиг Сурун "Түрк әдәбијјатына бир нәзәр" әсәриндә әдәбијјат тарихи елми-нәзәри бахымдан әсаслы шәрһини тапмыш, мүәллифин әдәбијјат тарихи мәсәләләрини реал үмумиләшдирдији, классик әдәби ирсә дүзкүн гијмәт вермәји бачармасы ајдын олмушдур.

Абдулла Тофиг 1905-чи илдә "Һәјат" гәзетиндә чап етдирдији "Гафгазијада гоншуларымыздан күрчүләрин маариф вә әдәбијјатына бир нәзәр" адлы мәгаләсиндә "Пәләнк

дэриси кејмиш пэһлэван" эсэринин мүэллифи Ш.Руставелини "шаири-маһир" адландырыр, күрчү эдэбијјатыны, онун классик нүмајэндэлэринин зэнкин бэдии ирсини јүксэк гијмэтлэндирир.

Мэһэммэдзадэ Абдулла Тофиг һаггында Ф.Көчэрли јазырды: "Шэхсэн биз мэрһум Мирзэ Абдуллаја "Азэрбајчан татарларынын эдэбијјат тарихи" эсэриндэ Јелизаветпол шаир вэ јазычыларынын тэрчүмеји-һаллары вэ эсэрлэриндэн нүмунэлэр, гијмэтли материаллар көндэрдији үчүн миннэтдарыг. Мэрһум доғма эдэбијјаты бөјүк мэһэббэтлэ севэр вэ бизим эсэримизэ лазым олан мэ'луматлары топламагда бүтүн хаһиш вэ тапшырыгларымызы һэвэслэ јеринэ јетирэрди. Бизим Сурдан алдығымыз сон материал мүасир шаирлэрдэн "Мэшэди Сижимгулу" тэхэллүсү илэ јазан Әли Мэммэдзадэнин, "Дабаны чатдаг хала" тэхэллүсү илэ јазан Әли Разинин, елэчэ дэ шаирэ Асија ханымын тэрчүмеји-һаллардыр" ("Каспи" гэзети, 1912, №135).

Маарифпэрвэр мүэллим вэ маариф хадими Фэрһад Ағазадэ Шэрглинин "Әдэбијјат мэчмуэси" (1912) дэрслијиндэ верилэн бир сыра Авропа, рус, түрк, Азэрбајчан вэ Иран классиклэринин тэрчүмеји-һалларыны Абдулла Тофиг јазмыш, педагожи принсипэ вэ дэрслијин тэлэблэринэ дүзкүн эмэл етмишдир.

Кэнчэнин эдэбијјат дэрнэклэринэ вэ чэмијјэтлэринэ, хүсусилэ "Әдэбијјат вэ сэнајеји-нэфисэ чэмијјэти"нэ рэһбэрлик едэн Абдулла Тофиг "Һэгигэт" гэзетинин 1910-чу ил тарихли 87-чи сајында эдэбијјат дэрнэјиндэ мүзакирэ олунан эсэрлэрин гызыл вэ күмүш медаллара, гијмэтли һэдијјэлэрэ лајиг көрүлмэсини билдирмишдир. Мүсабигэнин эдалэтли апарылмасы үчүн мүнсифлэр һеј'эти тэшкил олунмушдур.

Абдулла Тофиг Суру мүасирлэри вэ сабиг шакирдлэри "Гафгаз эдэбијјатынын анасы" ("Игбал" 1912) адландырыр, мэ'налы өмрүнү вэтэнинэ вэ халгына, кэнч нэслин тэ"лим-тэрбијэсинэ, маариф вэ мэдэнијјэтэ һэср едэн мүдрик нэзэријјэчи-педагог олдуғуну ифтихарла гејд едирлэр.

Кэнчэ руһани семинаријасынын Азэрбајчан дили вэ тарих мүэллими Абдулла Тофигин јеканэ мэгсэди тэдрисин

кејфијјэтини јүксэлтмэк, Азэрбајчан дилинин зэнкинлијини, инчэлијини, көзэллијини, садэлијини, бэдиилијини кэнч нэслэ өјрэтмэк, тарих елминин эсасларыны эдэби-ичтимаи һадисэлэр вэ һэјат һэгигэтлэри илэ вэһдэтдэ мэнимсэтмэкдэн ибарэт олмушдур.

Абдулла Тофиги тэ'мин етмэјэн, наразы салан эсас мэсэлэлэрдэн бири дэрсликлэрин, оху китабларынын методик бахымдан гүсурлу олмасы, дөврүн тэлэблэринэ чаваб вермэмэси вэ көһнэлмэсиндэн ибарэт иди. Мэктэблэрдэ јени мэзмун вэ мүндэрэчэли, тэрбијэви эһэмијјэтли нүмунэлэрлэ зэнкинлэшдирилмиш дэрс вэсаитлэри јох иди.

Абдулла Тофиг Мэммэдзадэ "Мэктэблэрдэ түрк дили" ("Һэјат", 1905, №83) адлы мэгалэсиндэ јазырды ки, мэктэблэрин артырылмасы, Азэрбајчан дилинин тэдрисинэ јер верилмэси тэдрисин кејфијјэтини јүксэлдэ билмэз. Она көрэ ки, мөвчуд гираэт-оху китабларымызын һеч бириси мэктэблэрдэ тэ'лимэ јарамыр, дэрслијэ олан тэлэби өдэмир.

Кэнчэ мэдрэсэсинин маарифпэрвэр мүэллими Мирзэ Аббас Моллазадэ илэ Мэһэммэдзадэ Абдулла Тофиг элифбадан сонра мэктэблэрдэ охунан "Икинчи китаб" (1910) дэрслијини һазырлајыб "Нэшри-маариф чэмијјэти" тэрэфиндэн чап етдирдилэр.

Педагожи принсипэ вэ дэрслијэ верилэн тэлэблэрэ мүнасиб олан бу дэрсликдэки фолклор нүмунэлэри, лирик вэ епик ушаг эсэрлэри, тэмсиллэр вэ нағыллар диггэтлэ сечилмиш, тэ'лим-тэрбијэви вэ бэдии-естетик маһијјэти нэзэрэ алынмышдыр. Дэрсликдэ дидактик тэлэблэр дэ көзлэнилмишдир.

Бу дэрслијин тэртибиндэ А.О.Черњајевски, Р.Әфэндијев, А.Шаиг, М.А.Аббасзадэ, М.М.Ахундзадэ, М.Маһмудбэјов, А.Сэһһэт, Һ.Маһмудбэјов кими көркэмли маариф хадимлэринин дэрсликлэриндэн мүэллифлэр бэһрэлэнмишлэр.

Көркэмли мүтэфэккир Абдулла Тофиг Сур 1910-чу илин мартындан хэстэлэнмиш вэ Абдулла Шаигэ 1 мај 1910-чу ил тарихли мэктубунда јазмышдыр ки, "Бир һэфтэ хэстэханада јатдым. Әввэлчэ чэррaһијјэјэ разылыг вермэдим. Мэни евэ бурахдылар. Мэним јатдығым хэстэхана Әскэрэға

Адыкөзəлбəј Коранинин Кəнчəдə ачдығы вə тибби авадан-лыгла тə'мин етдирдији хəстəханадыр".[1]

Абдулла Тофиг Сурун хəстəлији давам етмиш, Тифлис-дə вə башга јерлəрдə мүаличə олунмуш, лакин хəстəлијин чарəси тапылмамышдыр.

Абдулла Тофиг Сур 1912-чи ил мајын 8-дə дүнјасыны дəјишмиш, һəјатла əбəди видалашмышдыр.

Абдулла Тофиг Сур Аға Мəһəммəд оғлу Мəһəммəдзадə Кəнчəнин Сəбзкар гəбиристанлығында дəфн олунмуш, баш дашына тəвəллүдү, Тифлис хəстəханасында вəфат етдији, Түркијəдə тəһсил алдығы јазылмышдыр.

Абдулла Тофиг Сурун вəфаты Азəрбајчан əдəби-педа-гожи фикир тарихиндə, халг маарифиндə бөјүк итки олду. Онун вəфаты мүнасибəтилə тə'сирли мəгалəлəр, хатирəлəр, ше'рлəр чап олунду, мəзарынын башында гəдирбилəн кəн-чəлилəр чох бөјүк вə тə'сирли матəм-хатирə јығынчағы ке-чирдилəр.

Һүсејн Чавид "А.Сур ја Абдулла Тофиг. Мəрһумун тəшјии-чəназəси мəрасими" ("Игбал", мај 1912) мəгалəсиндə јазыр ки, "Мəктəби-руһани"нин шакирдлəри чамааты ағ-ладараг Əһмəд Чавадын Абдулла Сурун хатирəсинə јаздығы "Мəрсијə" (1912) ше'рини мүтəəссир бир нəғмə кими оху-мушлар:

Чаван өлдүн, дүнјадан кам алмадын,
Чох чалышдын, зəһмəтдəн һеч дојмадын.
Əфсус ки, фикринə наил олмадым,
Ағла, гардаш! Ағламалы күнүндүр!

Чыхармајаг јаддан биз тез онлары,
Һəп вəтəнə гурбан олмуш чанлары;
Танры гəбул етсин белə гурбанлары!
Ағла, гардаш! Ағламалы күнүндүр![2]

Əһмəд Чавадын (1892-1937) сабиг мүəллими Һүсејн Чавид 1912-чи ил 17 мај тарихли "Игбал" гəзетиндə јазмыш-

[1] А.Шаиг. Əсəрлəри, I чилд, Бакы, 1978, сəh.385.
[2] Ə.Чавад. Сечилмиш əсəрлəри, I чилд, Бакы, 1992, сəh.45.

дыр: "Кəнч вə нəчиб шаиримиз Чавад Əфəнди һəзин вə аһəнкдар бир төвр илə јазмыш олдуғу көзəл вə јаныглы ше'рини сөјлəмəјə башлады". Һүсејн Чавид бу тə'сирли чүм-лəсиндəн сонра Əһмəд Чавадын əзиз мүəллими Абдулла То-фиг Сура һəср етдији ијирми алты мисралыг "Мирзə Аб-дулла (Сур) Мəһəммəдзадə" адлы ше'рини там шəкилдə ве-рир. Һəмин ше'рдəн чох тə'сирли бир нүмунə вермəк мараг-лыдыр:

Еј гардашлар! бир заманлар елмсизлик думаны,
Чəһалəтин кор пəнчəси гапламышдыр һəр јаны...
Гур'ан нəдир? Анламадыг,
Вəтəн нəдир? Билмəдик!
Гаршымызда јетимлəрин көз јашыны силмəдик.
Ағланачаг бир һал иди, кəндимиз дə көрүрдүк,
Дилимизин, динимизин кетмəсинə күлүрдүк...[1]

Мəшһур "Молла Нəсрəддин" журналынын Кəнчə мүх-бири, јазычы-мүəллим Əли Рази Шəмчизадəнин "Тəəссүфлү хəбəр" ("Игбал" 1912), Һүсејн бəј Мирзəчамаловун "Аб-дулла Тофиг ким иди?" ("Тəзə хəбəр", 1912) адлы матəм мə-галəлəри, "Мəктəб" журналынын (1912, №6) вердији "Аб-дулла Тофиг Сурун тəрчүмеји-һалы" адлы мə'лумат Мə-һəммəдзадə Абдулла Тофиг Сур Аға Мəһəммəд оғлуна үмумхалг мəһəббəтинин сонсуз бəдии ифадəсидир.

Əли Рази Шəмчизадə севимли мүəллими Абдулла Суру дүзкүн истигамəт верəн шəхсијјəт адландырыр: "Мəрһум əдəбијјат елминдə устадым, јазычылыгда мүəллимим, ше'рлəримин нөгсанларыны мəнə өјрəдəн, јаздыгларымы тəнгид едəн аличəнаб иди" ("Игбал", 12 мај 1912).

Абдулла Шаигин "Хатирəлəрим" китабында охујуруг: "Абдулла Сур мəктубларынын бириндə Əһмəд Чаваддан бəһс едəрəк јазырды: Тəлəбəлəримин ичиндə Чавад адлы кəнч бир шаир вар. Мəнə охудуғу илк мəнзумəлəри кəлəчəјə бөјүк үмидлəр верир. Лисаны садə вə көзəлдир. Сонра мəним нəзм вə нəср лисанымдан бəһс едəрəк бу јолда давам

[1] Əли Салəддин. Əһмəд Чавад, Бакы, 1992, сəh.44.

етмәми төвсијјә едирди".

Абдулла Тофиг Сур "Мәктәби-руһани"нин низам-интизамына, гајда-ганунуна һәмишә әмәл етмиш, интизамлы, сәлигәли, јүксәк мәдәнијјәтли, биликли, бачарыглы, тәләбкар, гајғыкеш вә мәс'улдар бир педагог кими фәалијјәт көстәрмиш, һамынын дәрин һөрмәтини газанмышдыр.

"Мәктәби-руһани"нин истe'дадлы вә фәал шакирдләриндән бири олан он јашлы Һачыбәј Әмировун әзиз мүәллими Абдулла Тофиг Сурун табуту өнүндә сөјләдији тә'сирли нитги "Мәктәб" журналы (1912, №13) чох сәлигәли вермишдир:

-"Еј мөһтәрәм аталар! Бу севимли, чаван мүәллимимизин өлүм хәбәрини ешитдикдә түкләрим үрпәрди, кәдәр гәлбими сыхды, доғрусу һеч инанмаг истәмәдим, һејһат!... Кетди!... Бөјлә милләтини севән мүәллимин мүәллимләр арасындан кетмәси чамаатымыза, әләлхүсус биз мәктәб чочугларына ән бөјүк мүсибәтдир. Азәрбајчанлылыг һиссини бизим гәлбимиздә чајкир едән бөјлә мә'нәви атанын әлдән кетмәси үчүн шакирдләрин, хүсусән "Мәдрәсеје-руһанијјә"дә охујан аркадашларымын мүсибәт күнү олдуғундан, бүтүн әграбасы илә бәрабәр мүәллим гардашларыма сәбри чәми эта олунмасыны нијаз едәрим!

Биз дә чәнаб Аллаһдан истәрһам едирик ки, мәрһума рәһмәт вә аиләсинә сәбр вә чәми еһсан бујурсун. Амин!"

Мәһәммәдзадә Абдулла Тофиг Сур бу мисилсиз һөрмәти дәрс дејәркән ләјагәтинә,.доғрулуғуна, хејирхаһлығына, мүәллим адыны јүксәк тутдуғуна, бәд ишләрдән узаглығына, мүкәммәл савадына вә башга инсани кејфијјәтләринә көрә газанмышдыр.[1]

Академик Камал Талыбзадә "XX әср Азәрбајчан тәнгиди" (1966) вә "Сәнәткарын шәхсијјәти" (1978) адлы фундаментал тәдгигат әсәрләриндә Мәһәммәдзадә Абдулла Тофиг Сур Аға Мәһәммәд оғлунун әдәби-тәнгиди вә педагожи фәалијјәтини ашкарламыш, дүнјакөрүшүндәки гүсурларын елми-тәнгиди тәһлилини вермиш, Азәрбајчан тәнгиди тарихиндә мөвгејини објектив гијмәтләндирмишдир.

Академик Камал Талыбзадә Абдулла Тофиг Сурун

[1] С.Шүкүров. Кәнчә мәктәбләри тарихиндән, Бакы, 1990, сәһ. 81.

әдәбијјат тарихинә диггәтлә нәзәр салдығыны, үмумиләшдиричи елми-нәзәри гәнаәтә кәлдијини, классикләрин әдәби ирсини вә шәхсијјәтини дүзкүн гијмәтләндирдијини, ичтимаи һәјатын сәнәткарын фикри-мә'нәви аләмини мүәјјәнләшдирән әсас амил олдуғуну објектив тәһлил етдијини көстәрмишдир.

Зәнкин әдәби-педагожи ирсә малик олан, көркәмли нәзәријјәчи-педагог Абдулла Тофиг Сурун педагожи фәалијјәти, елми-педагожи вә методик көрүшләри әсаслы тәдгиг олунмалы, ашкарланмалы, монографија шәклиндә чап едилиб охучуларын мүталиәсинә верилмәлидир.

Кәнчә шәһәриндәки 16 сајлы мәктәбин мүдири Хураман ханым Ағазадә унудулмаз мүәллимин матәминдә атәшин гәлбинин дәрин кәдәрини "Абдулла Сурун руһуна" (1912) һәср етдији ше'риндә поетик ифадәнин тә'сирилә тәнзимләјир:

Тофиг! Еј торпаг ичиндә көһәр!
Чәкдин әзаб, зәһмәтин кетди һәдәр!
Достлар сәни јад едәндә инләр,
Вардыр нә гәдәр әһдә вәфадар!...
Мүмкүнмү һеч сәни унутмаг,
Еј мәзар ичиндә бир нур?!
Галх артыг, ојан Абдулла Сур!
Јохса әбәдидирми бу јатмаг?
Еј милләт үчүн ишыг сачан түрк!
Сөјлә нә үчүн мәзара кетдин!
Гојдун бизи аһу-зара кетдин!
Әлдә чыраг тутан, јоллар ачан түрк!
Сәнсиз вәтәнин, милләтин ағлар, еј мүәллим!
Вахтсыз буна нә ағлајыш, нә фиргәт?
Галды јенә өксүз, бу заваллы милләт!
Јад етдикчә хидмәтин ағлар, еј мүәллим!
Милләт јатамаз дедин, јандын, алышдын!
Бизләр үчүн јанан чыраг идин сән!
"Чәһли бир, ах, гардаш ојан!" Дедин сән,
Бир ан кери дурмадын, јорулмадын! Чалышдын!

Ше'рдә Абдулла Тофиг Сурун мә'налы һәјат јолуна

сәјаһәт едилир, вәтән вә халг гаршысындакы шәрәфли әмәји һаглы олараг јүксәк гијмәтләндирилир.

Бөјүк шәхсијјәт Абдулла Сурун вахтсыз вәфаты Азәрбајчан әдәбијјатынын өлмәз сөз устасы Һүсејн Чавиди сарсыдыр, "Бөјүк бир хәсран" адлы матәм хатирәсини үрәк чырпынтылары илә шакирдләрә чатдырыр:

- "Әзиз ушаглар! Бу күн Сизә мөһтәрәм бир мүәллимин өлүмүнү хәбәр вермәклә үрәкләринизин сызламасына баис олачағыз! Бу мө'тәбәр мүәллим Кәнчә шәһәриндәки "Мәктәбе-руһани"нин чалышган вә севимли мүәллимләриндән Мирзә Абдулла Тофигдир.

Бәли! Мирзә Абдулла Тофиг әфәнди өлдү! "Мәктәби-руһани" шакирдләрини вә бүтүн шакирдләри јетим гојду. Бахыныз, мәчмуәмизин биринчи, үчүнчү, дөрдүнчү вә бешинчи нөмрәләриндәки "А.Тофиг Кәнчәли" имзалы мәгаләләр мәрһумун сиз милләт балаларына мәхсус јаздығы ше'рләрдәндир. Вә һәр вахт мәнфәәтли ше'рләр јазачағыны бизә вә'д етмишди. Нә фаидә ки, хәстә олду вә өлдү! Чәнаб һәгг рәһмәт еләсин!".

Көркәмли әдәбијјатшүнас, маһир нәзәријјәчи-педагог Мәһәммәдзадә Абдулла Сур (Абдулланын шејпуру, јахуд Шејпурчу Абдулла мә'насыны верир) әдәби вә педагожи-методик көрүшләрини әсәрләриндә инандырычы нүмунәләрлә әсасландырыр. Көркәмли мүтәфәккир Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә классик әдәбијјатын өјрәнилмәсинә хүсуси диггәт јетирмишдир. "Мүхбирлик" мәгаләсиндә "көһнә ше'рин чансыхынтысы" олдуғуну, "фајда јеринә зијан" вердијини поетик нүмунәләр әсасында тәһлил едир.

Дөврүнүн әдәби-тәнгиди фикринин инкишафында сәмәрәли фәалијјәт көстәрән исте'дадлы мүтәфәккир Абдулла Сур классикләри тәдрис едәркән әруз вәзнинин өјрәнилмәсинә хүсуси фикир верир вә Фүзули поезијасыны дәрк етмәк үчүн әрузу камил билмәји тәләб едир. Абдулла Сур демишдир ки, Фүзулинин зәнкин поетик ирсини баша дүшмәк үчүн әруз вәзнини мүкәммәл өјрәнмәк лазымдыр. Әруз вәзнинин көзәллији, әзәмәти Фүзули дүнјасынын көзәллијидир, әзәмәтидир.

Абдулла Сур мәсләк достлары Һашымбәј Вәзиров, Мәммәд Гарајев, Султанмәчид Әфәндијев, Маһмудбәј Маһмудбәјов, Фәрһад Ағазадә, Һабибәј Маһмудбәјов, Сүлејман Сани Ахундов кими маариф хадимләрилә мәтбуатда фәал иштирак едир, тә'лим-тәрбијәви маһијјәтли мәгаләләр јазыр, мүәллимләрдән көмәјини әсиркәмир, онлара дүзкүн педагожи-методик истигамәт верирди.

"Мәктәб" журналында (1912, №16) Абдулла Сурун һаггында охујуруг: "Абдулла Тофиг мәрһәмәти, доғрулуғу, вәфаны, әманәти, чалышмағы чох севән бир инсан иди. Кимсәјә фәналыг етмәјиб, фитнәни, хәбәрчилији, кин сахламағы севмәзди. Өз вәзифәсини дүрүст вә јахшы әмәлә кәтириб, вәзифәсинә диггәт етмәјәнләрдән ачығы кәләрди. Инсанлары севмәклә, онлара һөрмәт етмәклә бәрабәр түрклүјүнү дә унутмајырды". Демәли, о, вәтәнини, халгыны, дилини севән вә Азәрбајчан халгынын оғлу олмасы илә фәхр едән мүтәфәккир шәхсијјәт олмушдур.

Мәһәммәдзадә Абдулла Тофиг Сурун әдәби-педагожи фәалијјәтиндән ајдын олур ки, мүтәфәккир вә вәтәндаш гәлби илә вәтәнини, халгыны, сәнәтини севән, педагожи фәалијјәтиндән зөвг алан мүдрик маарифпәрвәр мүәллим охучуларын гәлбиндә өзүнә әбәди абидә јаратмышдыр.

Абдулла Сурун әдәби-педагожи ирси тәдгиг олунмаға, арашдырылмаға, топланылыб нәшр едилмәјә вә охучуларын мүталиәсинә верилмәјә, ады әбәдиләшдирилмәјә лајигдир. Бөјүк тәәссүф һисси илә гејд етмәлијик ки, мә'налы өмрүнү доғма вә әзиз билдији мүгәддәс Кәнчә шәһәринә һәср етмиш Абдулла Тофиг Сур Аға Мәһәммәд оғлу Мәһәммәдзадәнин ады Кәнчәдә һәлә дә әбәдиләшдирилмәмиш, бүстү гојулмамыш, јашадығы евин гаршысында хатирә лөвһәси вурулмамыш, һәмин күчә онун сојады илә адландырылмамышдыр. Әминик ки, гәдирбилән кәнчәлиләр бу мүгәддәс арзумузу һәгигәтә чевирәчәк, Абдулла Тофиг Сурун шәрәфли хатирәсини әбәдиләшдирәчәк, кәләчәк нәсилләрә әбәди јадикар верәчәкләр.

Кәнчәли фитри исте'дадлы әдәбијјатшүнас вә көркәмли маһир педагог Абдулла Тофиг Сурун зәнкин әдәби-педагожи ирси кәнч нәслин тәрбијә мәктәбидир, онун севдији, бәһрәләндији мүгәддәс хәзинәдир, ән көзәл өрнәкдир.

ӘСКӘРАҒА АДЫКӨЗӘЛОВ КОРАНИ (1857-1910)

Азәрбајчан әдәби-педагожи вә ичтимаи-фикир тарихинин инкишафында көркәмли маариф хадими Әскәраға Корани Адыкөзәлов Һагвердибәј оғлу шәрәфли јер тутур.

Әскәраға Адыкөзәлов Корани мәшһур "Гарабағнамә" тарихи-салнамәсинин мүәллифи капитан Мирзә Адыкөзәлбәј Һагвердибәј оғлу Адыкөзәловун (1779-1848) оғул нәвәсидир. Адыкөзәловлар әслән газахлыдырлар. Онлар сонралар Гарабаға көчмүш, Әскәраға Коранинин бабасы Адыкөзәлбәј Һагвердибәј оғлу да бурада анадан олмушдур. Һагвердибәјин оғлу Адыкөзәлбәј сонралар Кәнчә гәзасынын Коран кәндинә көчүр вә бурда даими мәскән салыб јашајыр.[1]

Архив сәнәдләриндән бириндә дејилир ки, Әскәраға Адыкөзәлов Корани мүлкәдар аиләсиндә анадан олмуш, тәрбијә алыб бөјүмүш, Бакыда, Тифлисдә вә Москвада тәһсил алмышдыр. Онун Кәнчә вә Чаваншир гәзаларында чохлу кәнди вә торпағы, Кәнчәдә еви, Һачыкәнддә јајлағы олмуш, чох имканлы, хејирхаһ вә маарифпәрвәр мүдрик шәхсијјәт кими ел ичәрисиндә нүфуз газанмышдыр.

Исте'дадлы мүтәфәккир Әскәраға Адыкөзәлов Корани 3 мај 1857-чи илдә Кәнчә гәзасынын Коран кәндиндә мүлкәдар аиләсиндә дүнјаја көз ачмышдыр. Ушаглығыны Күрүн романтик саһилләриндә вә Кәпәзин фүсункар гојнунда кечирмиш, тәбиәтин вурғуну олмушдур. Илк дәфә мәдрәсәдә охумуш, әрәб вә фарс дилләрини өјрәнмәјә башламышдыр.

Лакин руһани тәһсил алмаг Әскәраға Адыкөзәлову тә'мин етмәмишдир. Белә ки, заманәсинин мүтәрәгги көрүшлү атасы Һагвердибәј севимли оғлуну шәһәр мәктәбиндә охутмаг, онун рус дилини вә дүнјәви елмләрин өјрәнмәсинә чидди сә'ј көстәрмәк арзусунда олмушдур.

[1] А.Бакыханов. Күлүстәни-Ирәм, Бакы, 1951, сәһ. 207.
Т.Тарвердијева. Әскәраға Корани, Бакы, 1977, сәһ. 3.

Һагвердибәј оғлу Әскәрағаны Кәнчә шәһәриндәки үчүнчү дәрәчәли рус мәктәбинә гојмушдур. О, рус дилини бөјүк марагла өјрәнмәјә, мүәллимләринин һөрмәтини газанмаға чалышмыш, уғурла охумушдур.

Әскәраға Корани илк тәһсилини үчүнчү дәрәчәли шәһәр рус мәктәбиндә алдыгдан сонра 1869-чу илдә Бакы реалны кимназијасына гәбул олмушдур. Кимназијада тәләбәлик илләрини драматуркија тарихимиздә фачиә жанрынын әсасыны гојан Нәчәф бәј Вәзиров Фәтәли бәј оғлу (1854-1926) илә бирликдә кечирмиш, биркә охумушдур.

"Реалнаја кимназија" адланан Бакы рус орта мәктәбини Әскәраға Корани 1874-чү илдә гызыл медалла битирмишдир. Онун дүнјакөрүшүнүн инкишафында көркәмли маариф хадими, дарвинист алим, Азәрбајчанда дүнјәви мәтбуатын "Әкинчи" (1875-1877) гәзетилә бүнөврәсини гојан Һәсән бәј Мәликов Зәрдабинин (1837-1907) мүһүм ролу олмушдур.

Реалны кимназијада Һ.Зәрдаби тәбиәт тарихиндән дәрс дејир, Әскәраға Коранијә вә Н.Вәзирова чох бөјүк тәләбкарлыг вә гајғы илә јанашыр, онлара классик әдәбијјаты вә дүнјәви елмләри өјрәнмәји төвсијә едирди.

Һ.Зәрдабинин тәшәббүсү илә Әскәраға Корани вә Нәчәфбәј Вәзиров 1873-чү илдә М.Ф.Ахундовун "Һачы Гара" комедијасынын илк тамашасыны көстәрмишләр. Бунунла да Азәрбајчан театрынын әсасы гојулмушдур.

Азәрбајчан Драм Театрынын 100 иллији мүнасибәтилә Һ.Әлијев парлаг нитгиндә демишдир ки, Азәрбајчан театрынын бешији башында дајанан М.Ф.Ахундовун "Һачы Гара" комедијасынын илк тамашасыны 1873-чү илин мартында "маарифчи демократ Һәсәнбәј Зәрдаби өз шакирдләриндән Нәчәфбәј Вәзиров вә Әскәр Адыкөзәловун јахындан иштиракы илә тамашаја гојмушду".[1]

Бөјүк мүтәфәккир Һ.Зәрдаби 1905-чи илдә јазмышдыр:

[1] Һ.Ә.Әлијев. Чохмилләтли совет инчәсәнәтинин бајрамы, Бакы, 1974, сәһ. 10.

"Мән Тифлисдә гуллуг едән вахтда мәрһум М.Ф.Ахундов өз комедија китабынын бир чилдини мәнә вермишди. Кимназијада әллијә гәдәр мүсәлман шакирдләри вар иди. Онларын отузу пансионда (мәктәбин Лејли вә наһари шө'бәсиндә) падшаһлыг хәрчи илә охујурдулар. Онлардан 10-15-и ахырынчы класларда идиләр. Бир нечә күн онлары јығыб тәвәгги еләдим ки, онларын бирисини сечиб ојнасынлар. "Һачы Гара"ны сечдиләр... Ојнајанлар чох јахшы ојнады. Әләлхүсус Әскәрбәј Адыкөзәлов Һачы Гараны. 40-50 маната гәдәр вүсул олду. Ојнајан ушаглара вүсул олан мәбләғи вериб тапшырдым ки, өз араларында пајласынлар.

Бизим Бакыда мүсәлман театры чыхармағымызы Тифлис гәзетләринә јазмышдылар. Мәрһум Мирзә Фәтәли ону охујуб мәнә бир узун кағыз јазмышды вә чох разылыг еләмишди ки, өз сағлығында онун комедијасыны мүсәлманлар өз Азәрбајчан дилиндә чыхартдылар... Һачан кимназија ушагларынын фәгирләринә пул лазым оланда театр чыхарыб вүсул олан пуллары пајлајырдыг".[1]

Көрүндүјү кими, Әскәрағa Адыкөзәлов Зәрдабинин севимли тәләбәләриндән вә сәмими гәлб достларындан бири олмушдур.

Әскәрағa Адыкөзәлов Горани "Әкинчи" гәзетиндә әмәкдашлыг етмиш, халгы елмә, мәдәнијјәтә, маарифә чағыран вә чәһаләтә, истисмара, истисмарчы һаким синфә гаршы нифрәт јағдыран мәгаләләр јазмышдыр. Бакыда илк театр тамашасы олан "Һачы Гара" комедијасында уғурла чыхыш етмиш, әлдә едилән пуллары касыб ушаглара пајламышдыр. Бу да онун хејријјәчи, һуманист фәалијјәтинин нәтичәси иди.

Көркәмли драматург Н.Вәзиров 1913-чү илдә тәрчүмеји-һалында јазмышдыр: "Кимназија мүәллими Һәсәнбәј Мәликов мәрһум М.Ф.Ахундовун "Һачы Гара" комедијасынын пансионда мүсәлман шакирдләрлә бир јердә ојнанылмасыны тәшкил етди.

Һачы Гараны сабиг Кәнчә главасы мәрһум Әскәрбәј

[1] Һ.Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1960, сәһ. 220.

Адыкөзәлов Горани ојнајырды, мән исә арвад ролуну көтүрдүм. Бизим бу театрымыз чамаата нәһајәт дәрәчәдә хош кәлди. Ахундов ики вәрәг долу бир мәктубунда јазмышды: "Мән сағкән комедијанын өз дилимиздә тамашаја гојулмасы мәним үчүн хошбәхтликдир. Бу күн "Һачы Гара"ны өз дилимиздә көстәрмәклә мәним өмрүмүн үстүнә он ил даһа артырдыныз. Бу илк тамашаны өз көзләримлә көрмәдијим үчүн чох тәәссүф едирәм".[1]

Әскәрағa Адыкөзәлов Горани зүлмәт вә чәһаләт ичәрисиндә боғулан халгы мaариф вә мәдәнијјәтә чағырыр, балалара дүнјәви елмләрин өјрәдилмәсини, әхлаги кејфијјәтләрин ашыланмасыны дөврүн башлыча проблеми кими өн плана чәкирди.

Һ.Зәрдаби Ә.Горани вә Н.Вәзирова өјрәтмишдир ки, јухуда олан гардашларымызы ајылтмаг үчүн әдәбијјат, поезија чох бөјүк аләтдир. Ону өјрәнмәк вә ушаглара өјрәтмәк бизим мә'нәви борчумуздур, дөврүн тәләбидир. "Бизим ашыглар тојларда охујанда онлара гулаг асанларын әтини кәсән дә хәбәри олмаз".[2]

Әхлаг вә етика мәсәләләри дүнјакөрүшүндә мүһүм јер тутан Һ.Зәрдаби јазырды: "Бәј үчүн пул кәрәкдир ки, кефи дамаға мәшғул ола вә милләт әвәзинә һејван кәрәкдир ки, она һакимлик едиб өз бәјлијини заһир едә".[3] Һ.Зәрдаби аталыг гајғысы илә јетишдириб тәрбијә етдији шакирдләринә бөјүк үмид бәсләјир, онлара елмин әсасларыны өјрәнмәји төвсијә едирди.

Әскәрағa Адыкөзәлов Горани 1874-чү илдә Санкт-Петербург шәһәринә тәһсилини давам етдирмәјә кедир. Лакин бурада һансы али мәктәбә гәбул олмасы вә һансы ихтисасы алачағы һаггында реал мә'лумат јохдур.

Ә.Горанинин Санкт-Петербургда кимназија јолдашы Нәчәфбәј Вәзировла көрүшдүјү, онунла бирликдә Москваја гајытдығы мә'лумдур. Белә ки, Н.Вәзиров хәстәлијинә көрә Москваја гајытмыш, Русијанын "мәгами-ифтихары" адлан-

[1] Н.Вәзиров. Әсәрләри, Бакы, 1977, сәһ. 899.
[2] Һ.Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1960, сәһ. 240.
[3] "Әкинчи" гәзети, Бакы, 1877-чи ил, №6.

дырдығы Петровски-Разумовски адына Кәнд Тәсәррүфаты Академијасына (Тимирјазев адына) гәбул олунур.

Ә.Коранинин Москваја гајытмасынын сәбәбини Көвсәр ханым онун хәстәлији илә әлагәләндирир вә чох һаглы олараг көстәрир ки, Н.Вәзировла академијада бәрабәр охујур, сәмими гәлб вә әгидә досту олур.

1878-чи илин 16 мајында Әскәрағa Корани Академијаны битириб вәтәнинә гајыдыр. Лакин кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә ишләмир. 1878-чи илин нојабрындан Кәнчәдә, Сухумидә, Чәбрајылда, Кутаисидә, Тифлисдә вә Загафгазијанын бир сыра шәһәрләриндә әдлијјә органларында чалышыр, мәһкәмә саһәсиндә ишләјир. О, отуз ил һүгугшүнас кими сәмәрәли фәалијјәт көстәрир.

Ә.Коранинин анасы Хејранса ханым дөврүнүн маарифпәрвәр гадынларындан бири олмушдур. Фолклору көзәл билмиш, оғлунда поезијаја дәрин мараг ојатмыш, ону елм өјрәнмәјә һәвәсләндирмишдир.

Әскәрағa Корани бибиси гызы Әззәт ханым Тағыбәјова илә һәјат гурмуш, лакин хошбәхт олмамыш, гадыны ушаг үстә вәфат етмишдир. Бу һадисә ону чох кәдәрләндирмиш, узун мүддәт евләнмәмишдир.

Нәһајәт, 1900-чү илдә Кәнчәнин һакими Чавад ханын нәслиндән Бәјим ханым Зијадханова илә евләнмишдир. Онун једди ушағы олмуш, лакин үчү вәфат етмишдир.

Бөјүк оғлу Данјал кәнд тәсәррүфаты мүтәхәссиси, ортанчыл оғлу Микајыл һәрбидә полковник, кичик оғлу Әли сәнәткар, јеканә гызы Лејла ханым Адыкөзәлова һәким олмушдур. Лејла ханым 1933-чү илдә Азәрбајчан Дөвләт Университетинин тарих, 1941-чи илдә Бакы Тибб институтунун мүаличә факүлтәсини битирмишдир.

Ә.Корани 9 март 1910-чу илдә гыса сүрән хәстәликдән сонра вәфат етмиш, Сәбзкар гәбиристанлығында дәфн олунмуш, гәдирбилән кәнчәлиләр онун гәбри үзәриндә әзәмәтли мәгбәрә гурдурмушлар. Һәмин романтик мәгбәрә әбәди-тарихи абидә кими инди дә инсаны һејран едир, халгын Әскәрағa Коранијә дәрин мәһәббәтини тәсдигләјир.

12 март 1912-чи ил тарихли 57 нөмрәли "Каспи" гәзети

Әскәрағa Корани һаггында дәрин мәзмунлу вә тә'сирли некролог вермишдир.

Әскәрағa Коранинин ады әбәдиләшдирилмәли, абидәси гојулмалы, әдәби ирси топланылыб чап олунмалыдыр.

Ә.Корани бүтүн фәалијјәтиндә халг маарифинә, балаларын дүнјәви елмләри өјрәнмәсинә, мүәллим кадрларынын һазырланмасына, дәрсликләрин тәртибинә хидмәт едир.

Көркәмли мaариф хадими Әскәрағa Коранини маарифпәрвәрлијинә, тәрбијә, мәктәб вә педагожи фикир тарихинин инкишафы саһәсиндәки шәрәфли фәалијјәтинә көрә 1889-1890-чы илләрдә Кәнчәдәки бешсинифли шәһәр вә Михајловски мәктәбинә фәхри мүдир сечирләр.

Гәдирбилән кәнчәлиләр шәһәрин маарифпәрвәр главасы Әскәрағa Коранинин әмәјини јүксәк гијмәтләндирир, она дәрин һөрмәт вә мәһәббәт бәсләјирләр.

Кәнчәдә – 1909-чу илдә јарадылан илк гыз мәктәбинә Әскәрағa Коранинин ады верилир вә мәшһур һәким Һәсәнбәј Ағабәјовун гадыны Хәдичә ханым Ағабәјова директор тә'јин едилир. Мәктәб Ә.Коранинин тәшәббүсү илә ачылыб фәалијјәтә башламышдыр.

Әскәрағa Корани адына Кәнчәдә ачылмыш гыз мәктәби һаггында 18 октјабр 1912-чи ил тарихли, 483 сајлы "Игбал" гәзетиндә "Кәнчәдән" башлығы алтында верилмиш "Адыкөзәлов гыз мәктәби" сәрлөвһәли чох мәзмунлу бир мәгаләдә охујуруг: "Мә'лум олдуғу үзрә 1909-чу илдә мәрһум Әскәрағa Адыкөзәлов наминә шәһәр идарәси Кәнчәдә икисинифли бир гыз мәктәби ачмышдыр.

Бу мәктәб һәр сәнә бир шө'бә артмаг илә индијә гәдәр көзәл вә олдугча мүкәммәл бир сурәтдә давам едир. Бу ил биринчи синиф дәхи ачылды. Дәрсләр артдығына көрә бири русча, дикәри әгајиб вермәк үчүн јенидән ики мүәллимә даһа кәтирилди. Јени мүәллимләрин бири кәнчәли Симузәр ханым Заманова, икинчиси исә Гәмәр ханым камында бир азәрбајчанлы гызыдыр.

Ә'лан мәктәбдә беш мүәллимә вардыр. Дөрд шө'бәмиздә сәксән беш нәфәр гыз чочуглары охумагдадыр. Јетим гызлара әлбисә, китаб, дәфтәр, гәләм вә бу кими шејләрин

чүмләси мәктәбдән верилир. Мәктәбин һәр бир мәхаричи, мүәллимләрин мәвачиби һамысы шәһәр тәрәфиндән јетишир.

Мүәллимләрә чүрбәчүр әл ишләри дәхи тә'лим едилир. Белә ки, һәр ил имтаһанлардан сонра гызларын аналары вә башга ханымлар чағырылараг мәктәбин бөјүк залында бүтүн тикилиләр сатыша гојулур. Фәгәт кечән сәнә ханымлара дејил, "Нәшри-маариф" чәмијјәтинә сәксән манатлыг әл иши сатылды.

Чәмијјәтдә бу шејләри шәһәр бағында азәрбајчанлылар тәрәфиндән верилән "сејри-үмуми"дә чаммат сатды. Һәр мүәллимә һәр шеји тикмишсә, үзәриндә дә өз имзасы јазылы иди.

Кәнчәлиләр балача гызларын мәһарәтинә һејран галыб вә артыг дәрәчәдә мәмнун олдулар.

Мәктәбин мүдирәси мөһтәрәм доктор Һәсәнбәј Ағабәјовун арвады Хәдичә ханым әфәндидир. Бу ханым, һәгигәтән, бүтүн мә'насы илә бир мүәллимәдир. Үзәринә алдығы бөјүк бир вәзифәни лајигинчә ифа едәрәк чалышмагдадыр.

Тәрәггисинә, рөвнәгләнмәсинә вар гүввәси илә чалышан әввәлинчи бина бу ханым ола кәрәк. Нә исә әкәр мәктәб даими сурәтдә белә давам едәрсә чох фајидәләр көрмәк олар".

Тарихи мәнбәләр вә архив сәнәдләри үзәриндә сәмәрәли арашдырмалар апаран көркәмли әдәбијјатшүнас-алим Көвсәр ханым Тарвердијева "Әскәраға Корани" китабында (1977) јазыр ки, вәтәнини вә халгыны сонсуз бир мәһәббәтлә севән Әскәраға Корани мә'налы һәјатыны халгын маарифләнмәсинә, мәдәни инкишафына сәрф етмиш, ики ибтидаи вә бир гыз мәктәби јаратмыш, мүаличә үчүн хүсуси хәстәхананын бүнөврәсини гојмуш, аваданлыгла там тә'мин етмиш, шәһәрин күчәләрини планлы гурдурмуш, хијабанлар салдырмышдыр.

Әскәраға Корани адына гыз мәктәбинин илк директору маариф хадими Хәдичә ханым Ағајева ишләмишдир. Бу мәктәб көркәмли маарифпәрвәр гадынлар јетишдирмишдир. Тә'лим-тәрбијә саһәсиндә сачларыны ағартмыш,

нурани гочаман педагог Фарамуш ханым бу мәктәбдә охумуш, ишләмиш, директор олмуш вә халгын һөрмәтини газанмышдыр.

Маарифпәрвәр мүтәфәккир Әскәраға Корани сәхавәтли, мүдрик, хејријјәчи шәхсијјәт олмушдур. Онун Һ.Зәрдабијә мәктубларындан ајдын олур ки, Азәрбајчандан кәнарда тәһсил алан тәләбәләрә өз көмәјини әсиркәмәмиш, онларын тәһсил алмасына шәраит јаратмыш, мадди вә мә'нәви көмәк етмишдир.

Ә.Корани "Касыб мүсәлман тәләбәләринә јардым чәмијјәти" јаратмаг, үмумтәһсил мәктәбләри ачмаг, балаларын охумасына чалышмаг һаггында мәгсәдини Һ.Зәрдабијә билдирмиш вә көмәјини әсиркәмәјәчәјини вә'д етмишдир.

Онун ана дилиндә дәрсликләр тәртиб етмәси, бир сыра дәрсликләри ана дилинә чевирмәси һаггында Һ.Зәрдабијә мәктубларында әтрафлы мә'лумат вар. Һәтта, Зәрдабијә көндәрдикләри дәрсликләрин талеји дә мә'лум дејилдир, чүнки почтда итмиш, она чатмамышдыр. Инди дә һәмин дәрсликләр әлдә едилмәмишдир.

Ә.Корани мәктубларынын бириндә Һ.Зәрдабијә јазырды: "Кәлән ил тәһсилими битирдикдән сонра гәти гәрарым вар ки, Кәнчәдә ана дилиндә журнал нәшр етдирим вә бунун бүтүн хәрчләрини өз өһдәмә көтүрүм".

Әскәраға Коранинин Бакы кимназијасыны битирән, лакин али тәһсил алмаға имканы олмајан Һачыјевә мисилсиз көмәјини 1883-чү ил тарихли "Зијаји-Гафгазијјә" гәзети 72-чи нөмрәсиндә әтрафлы шәрһ едир.

Нәчәфбәј Вәзиров әгидә вә мәсләк досту, тәләбә јолдашы Әскәраға Корани илә "Имдадијјә" (1878) адлы бир дәрнәк тәшкил етмишдир. Дәрнәјин үзвләри адындан Санкт-Петербург технолокија институтунун тәләбәси Әбүлфәт Шаһтахтински дәрнәјин мәгсәд вә вәзифәләрини шәрһ едәрәк јазмышдыр: "Бизим мәгсәдимиз зүлмү көкүндән кәсмәк үчүн чохлу мүбариз әлләр һазырламагдыр. Биз зијалы гүввәсијик, силаһымыз бирликдир.

Биз, чәһаләт, наданлыг, авамлыг әлејһинә мүбаризә апармалыјыг. Биз, Шәрг дүнјасы илә Гәрб дүнјасыны бир-

бириндән ајыран пәрдәни гопармаг истәјирик. Биз, маариф күнәшини вә онун шүаларыны өз тәрәфимизә чевирмәјә сә'ј едирик ки, онун һәјат бәхш едән һәрарәти илә исиниб јашајаг, донмајаг. Биз, истибдады атыб, прогрессив һәјатла јашамаға сә'ј етмәлијик. Биз, зәһмәткеш әлләри, гүввәнин өзүнү тәрбијәләндириб јетишдирмәлијик".

Көстәрилән мүгәддәс әгидә вә мәгсәд уғрунда мә'налы өмрүнү гуран Әскәраға Корани маариф вә мәдәнијјәтин, азадлыг вә хошбәхтлијин чарчысы олмушдур. Кәнчә главасы ишләдији дөврдә бүтүн варлығы илә бу шәрәфли мәгсәдә садиг галмышдыр.

Көркәмли мүтәфәккир С.Ә.Ширвани Шамахыда дүнјәви елмләри, фолклор вә классик әдәбијјат нүмунәләрини тәдрис едиб шакирдләринә өјрәтдијинә көрә руһаниләрин ријакарлығы илә мүәллимликдән 1879-чу илдә азад едилмишдир. Шаир-педагог С.Ә.Ширвани Тифлисә кетмиш, һүгугуну бәрпа етмишдир.

Даһи Низами Кәнчәвинин гәбрини Кәнчәдә зијарәт едән шаир гәмкин олмуш, мәгбәрәнин дағыдылмасына бахыб үрәк ағрысы, көз јашлары илә јазмышды:

Еј Шејх Низами, еј низамы дағылан,
Еј Кәнчәдә иззү еһтишамы дағылан.
Олмушму сәнинлә мән кими аләмдә,
Бејти, еви, мәктәби, кәламы дағылан?

Кәнчә шәһәр бәләдијјә рәиси Әскәраға Корани Низами Кәнчәвинин мәгбәрәсини тә'мир етдирмиш, абадлашдырмыш вә халгын дәрин һөрмәтини газанмышдыр.

Әскәраға Коранинин бабасы, мәшһур "Гарабағнамә" салнамәсинин мүәллифи, маарифпәрвәр мүтәфәккир Мирзә Адыкөзәлбәј Низами Кәнчәвинин тамамилә дағылмыш гәбрини әсаслы тә'мир етдирмишдир. Көркәмли сәнәткар А.Бакыханов "Күлүстани-Ирәм" әсәриндә јазыр: "Низаминин дағылмыш олан чох көзәл түрбәси Кәнчәнин јахынлығында инди дә дурур. Гарабағлы Адыкөзәлбәј ону инди бәрпа едир".[1]

[1] А.Бакыханов. Күлүстәни-Ирәм, Бакы, 1951, сәһ. 207.

Бу һадисә XIX јүзиллијин гырхынчы илләриндә, даһа доғрусу, Низаминин анадан олмасындан 700 ил кечдикдән сонра олмушдур.

Ә.Корани Кәнчәдә "Нәшри-маариф" чәмијјәтинин ики илдән артыг сәдри олмуш, мәктәбләрин ачылмасы, мүәллимләрин һазырланмасы, програм вә дәрсликләрин тәртиби, нәшри саһәсиндә сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишдир.

Ә.Коранинин маарифпәрвәр фәалијјәтинә Русијанын мәркәзи шәһәрләрини, бир сыра Авропа өлкәләрини кәзмәси, рус, алман, франсыз, әрәб, фарс вә түрк дилләрини мүкәммәл өјрәнмәси көзәл тә'сир бағышламышдыр.

Әскәраға Корани "Әкинчи" гәзетиндә исте'дадлы публисист кими фәалијјәт көстәрмиш, арзу вә истәкләрини билдирмишдир. Онун әдәбијјата бөјүк марағыны Һ.Зәрдабијә мәктубунда ајдын көрүрүк: "Әкинчи"дә әдәбијјат шө'бәсинин олмамасы да мәнә тәәччүблү кәлир. Мәнә елә кәлир ки, бу шө'бә марагсыз дејил".

Әскәраға Адыкөзәлов Коранинин бәдии јарадычылығында маариф вә мәдәнијјәт мәсәләләринә хүсуси јер верилир. Ә.Корани бәдии јарадычылыгла мүнтәзәм мәшғул олмамыш, чүнки рәсми дөвләт гуллуғу вә мүһәррирлик саһәсиндә даһа чох фәалијјәт көстәрмишдир.

Әскәраға Корани "Гочалыгда јорғалыг" пјесинин вә "Гара јел" романынын мүәллифидир. Лакин "Гара јел" тарихи романы һәләлик тапылмамышдыр. Анчаг "Новоје обозренијe" гәзетинин 1 ијул 1891-чи ил тарихли 160-чы нөмрәсиндә мараглы бир мә'лумат верилир: "Јелизаветпол мүлкәдары вә мировој судун Тифлисдәки көмәкчиси Әскәраға Адыкөзәлов Ағамәһәммәд ханын басгыны заманындан бөјүк бир тарихи роман јазмышдыр. Фарсларын вә Загафгазија мүсәлманларынын, јә'ни азәрбајчанлыларын әхлагы вә адәтләри, һабелә һәрби тоггушмаларын театры олан јер, башлыча олараг Шуша галасы јүксәк дәрәчәдә әтрафлы вә тәфәррүатлы тәсвир едилмишдир".

1795-чи илдә Аға Мәһәммәд Шаһ Гачар Гарабағ үзәринә һүчум етмишдир. Онун мәгсәди Пәнаһабады (Шушаны) тутмаг, ишғал етмәк олмушдур. Аға Мәһәммәд Шаһ

Гачар 1797-чи илдә Шушаны отуз үч күн мүһасирәјә алыр. Лакин халгын әзмини гыра билмир. Аға Мәһәммәд Шаһ Гачар Молла Пәнаһ Вагифи (1717-1797) е'дам олунмаг үчүн зиндана салыр. Вагиф е'дам олуначағы күнүн ахшамы Аға Мәһәммәд Шаһ Гачар өз кешикчиси Сәфәрәли бәј тәрәфиндән гәтлә јетирилир.

Тарихи гајнаглардан мә'лумдур ки, Гачарын өлүмүндән сонра Гарабағ ханлығыны мүвәггәти әлә алан Мәһәммәд бәј Чаваншир Вагифи 1797-чи илдә оғлу Әлиаға илә бирликдә е'дам етдирмишдир. Бүтүн бу һадисәәр Әскәрағa Адыкөзәлов Коранинин "Гара јел" адлы тарихи романында әтрафлы вә реал тәсвир олундуғу архив материалларында гејд едилир.

Әскәрағa Адыкөзәлов Коранинин 1812-чи илдә Тифлисдә Камал Үнсизадәнин мәтбәәсиндә Азәрбајчан дилиндә чап олунан "Гочалыгда јорғалыг" әсәриндә дөврүн һадисәләри бачарыгла гәләмә алынмышдыр. Бу комедија һаггында 8 апрел 1890-чы ил тарихли "Тәрчүман" вә 1903-чү ил тарихли "Шәрги-Рус" гәзетләриндә мараглы мә'луматлар верилир, комедија мүсбәт гијмәтләндирилир.

"Гочалыгда јорғалыг" комедијасы мараглы бир мәзмун үзәриндә гәләмә алынмышдыр: Зијадла Сона бир-бирини севирләр. Лакин Лары Заман онларын мәһәббәтинә имкан вермир, чинајәт төрәдир. Зијадын елчисини рәдд едән Лары Заман гызы вермир вә дејир: "Евимиздән гызымызы нијә верәк, өзүмүз әрлик едә билмәрик?" Сона әмиси Лары Замана дејир: "Итә кедәрәм, сәнин кими гоча фасигә кетмәрәм".

Бу иши хәсис Лары Заман једди гызыл вериб чаду јаздырмагла ичра етмәк истәјир. Фырылдағы баш тутмур, ифша олунур вә дејир: "Һагг олду мәнә! Чох һагг олду! Гочалыгда јорғалыг еләдим, ахыры елә белә кәрәк олајды. Гыз әлимдән кетди, гызылларым кетди, өзүм биабыр олдум. Бу нә ешгибазлыг иди гоча вахты! Бу нә јорғалыг иди гоча вахты!".

Көрүндүјү кими Әскәрағa Корани Н.Вәзиров, Ә.Һагвердијев, Н.Нәриманов ән'әнәләринә садиг галан сәнәткардыр. Онун тәнгид һәдәфи ајдындыр. Әсәрин тәрбијәви маһијјәти гүввәтлидир, тә'сирлидир.

Әскәрағa Корани маһир гәләмини тәрчүмәчилик саһәсиндә дә сынамыш, уғур газанмышдыр. Белә ки, көркәмли шаир М.J.Лермонтовун "Јел кәмиси" әсәрини 1889-чу илдә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмиш, "Кәшкүл" гәзетинин 1889-чу ил тарихли 84-чү нөмрәсиндә охучуларын мүталиәсинә вермиш вә бунунла да М.J.Лермонтов бәдии ирсини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмәјин бүнөврәсини гојмушдур. Бу көзәл ән'әнәни Фирудин бәј Көчәрли (1863-1920), Рәшид бәј Әфәндијев (1863-1942), Аббас Сәһһәт (1874-1918) инкишаф етдирмишләр.

Әскәрағa Адыкөзәлов Коранинин мә'налы һәјат салнамәси даһи Низаминин ана јурду, Шәргин елм вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири олан Кәнчә илә мөһкәм бағлы олмушдур.

Көркәмли мүтәфәккир Әскәрағa Адыкөзәлов Корани Кәнчәдә тәрбијә, мәктәб вә педагожи фикир тарихинин, маарифчилик һәрәкатынын, ана дилиндә тә'лим идејасынын мејдана кәлмәси вә тәрәггисиндә вар гүввәсини әсиркәмәмиш, шәрәфли әдәби-педагожи фәалијјәт көстәрмишдир.

Архив материалларындан вә тарихи сәнәдләрдән ајдын олур ки, Әскәрағa Адыкөзәлов Корани Кәнчә шәһәриндә јерләшән С.Ағамалыоғлу адына Кәнд Тәсәррүфаты Академијасынын әсас бинасыны бәләдијјә идарәси үчүн тикдирмиш, Академијанын габағындакы Сәрдар бағыны кәнчәлиләрин вә кәнчәбасар әһалисинин көмәји илә салдыртмышдыр. Кәнчә драм театрынын гаршысындакы Саһил хијабанын саһәси шәһәрин зибиллији олмушдур. Кәнчә чајынын гырағындакы һәмин әразини Әскәрағa Корани күлүстана дөндәрмиш, индики Саһил хијабаныны гурдуруб халгын истифадәсинә вермишдир. Бүтүн бу шәрәфли әмәк мүдрик маарифпәрвәр хејријјәчи Әскәрағa Адыкөзәлов Коранинин вәтәнә вә халга әбәди хидмәтидир.

КӘНЧӘ МӘТБӘӘСИНИН ТАРИХИНДӘН

Тарихи сәнәдләр Кәнчәдә даш басмасы, литографијалар, ибтидаи формада мәтбәәләрин олмасы вә китаб нәшри һаггында мүәјјән мә’лумат верир. Кечән әсрин икинчи јарысындан е’тибарән Кәнчәдә мәтбәәләр, литографијалар тәдричән тәшкил олунмаға вә кенишләндирилмәјә башланылыр, наширләрин, мүәллифләрин вә охучуларын сајы чохалыр, китаба мараг вә тәләб артыр. “Рус-татар” (Азәрбајчан А.С.) мәктәбләринин јаранмасы әһалидә маарифә бөјүк мараг доғурур.

Бу бахымдан Ленинградда сахланылан бир китаб диггәти хүсусилә чәлб едир. М.Ј.Салтыков-Шедрин адына Дөвләт Китабханасында сахланылан бу китаб јетмишинчи илләрдә Кәнчәдә мәтбәә олдуғуну көстәрир. Китабын титул сәһифәсиндә охујуруг: “Фјодоров. Јелизаветполун рус вә мүсәлман тәгвими. 1875-чи ил, 1291 вә 1292 һичридә. Тәртиб етди Фјодоров. Јелизаветпол, Фјодоров вә Тарумовун мәтбәәси, 1874”.

Азәрбајчан вә рус дилләриндә јүз әлли сәһифәдән ибарәт олан бу тәгвимә отуз дөрд сәһифәлик иллүстрасијалар да әлавә олунмушдур. Ајдындыр ки, тәгвим мәтбәәнин илк мәһсулу дејилдир. Он доггузунчу јүзиллијин сонларында көркәмли маариф хадимләри вә јазычылар өз әсәрләрини чап етдирмәк үчүн чох бөјүк чәтинликләрлә гаршылашмалы олмушлар. Бу дөврдә мүртәче маһијјәтли китабларын нәшринә даһа чох үстүнлүк верилирди.

М.Ф.Ахундовун дили илә десәк, “һәр һансы бир ағыллы вә дүшүнчәли адам бу әсәрләри охујаркән әти төкүлүр, зәһләси кедир”. Демәли, мәтбәәләрин тәшкили, фајдалы китабларын нәшри дөврүн мүһүм проблемләриндән биринә чеврилмишди. Милли Азәрбајчан гәзети “Әкинчи”нин (1875-1877) нашири вә редактору Һ.Зәрдаби (1842-1907) јазырды: “Бизим мәхсуси чапханамыз јохдур. Һалбуки

милли чапхана, мәтбәә мүтләг олмалыдыр вә лазымдыр”.

Е’тираф етмәк лазымдыр ки, илк литографија машыны Кәнчәдә јарадылмышдыр. Ленинград дөвләт архивиндә мәтбәәләрин тарихинә аид он бешинчи фондда зәнкин сәнәдләр вардыр. Бу сәнәдләрдә Виктор Гасијев Афанасијевич (1879-1963) һаггында мараглы мә’лумат верилир. Викторун атасы Афанаси Абијевич Гасијев (1844-1916) Нахчыванда вә Јелизаветпол губернијасында ишләмишдир.

В.Гасијев Нахчыванда анадан олмуш, ушаглығы вә кәнчлији Кәнчәдә кечмиш, Кәнчә оғлан кимназијасыны битирмиш вә бурада мәтбәә ишчиләринин ағыр вәзијјәти илә таныш олмушдур. О, 1894-чү илдә литографија машынынын илк моделини јаратмышдыр. 1895-чи илдә литографија машыны әввәлчә Кәнчә, Тифлис вә Бакы шәһәрләриндә, сонра исә Гафгазда вә Русијада сынагдан чыхмыш, кениш јајылмышдыр.

Мүхтәлиф чәтинликләрә көрә машын Русија Елмләр Академијасына вахтында чатдырылмамыш вә дүнјада илк литограф машынын јарадычысы кими инкилис алими танынмышдыр. Әслиндә исә илк литографија машынны асетин халгынын көркәмли маарифпәрвәр философу А.А.Гасијевин оғлу В.А.Гасијев јаратмышдыр. В.А.Гасијев сонралар Орчоникидзе шәһәриндә јашамыш, педагожи институтун физика кафедрасына рәһбәрлик етмишдир.

XX јүзиллијин әввәлләриндә, даһа доғрусу, биринчи oниллијиндә мәтбуат саһәсиндә бөјүк дөнүш әмәлә кәлмәјә башлады. Мәтбуат азадлығы әлдә едилди, сензура садәчә олараг арадан галдырылды. Беләликлә, Азәрбајчанда да мүәјјән чанланма баш верди, јени мәтбәәләрин тәшкилинә сә’ј көстәрилди.

Кәнчәдә мүхтәлиф ибтидаи формалы, ағыр шәраитли, чап иши гүсурлу олан мәтбәәләр јарадылмаға башланды. Доғрудур, бу мәтбәәләрдә дини маһијјәт дашыјан китабларын бурахылмасына чох јер верилирди. Лакин дәрсликләр, оху китаблары, орижинал вә тәрчүмәләрдән, фолклор нүмунәләриндән ибарәт китаблар да чап олунур, хүсусилә мәдрәсә вә мәктәбләрдә, кимназијада дәрсликләрә вә гираәт

китабларына, бәдии әдәбијјат нүмунәләринә олан тәләби мүәјјән мә'нада өдәјә билирди.

Маарифпәрвәр гардашлар Әскәр вә Әһмәд Һәсәнзадәләрин Кәнчәдә шәхси мәтбәәләри вар иди. Әскәр Һачы Һәсәнзадәнин мәтбәәси вә Әһмәд Һачы Һәсәнзадәнин мәтбәәси дәрсликләрә, оху китабларына, бәдии вә елми әдәбијјатын чапына даһа чох үстүнлүк верирди.

"Кәнчәдә Бағбанлар руси вә мүсәлмани мәктәбинин мүәллими" Мирзә Аббас Моллазадәнин үзәринә "Чүмлә мәкатиб вә рушдијјәдә икинчи сәнә шакирдләринә охутдурмаг үчүн тә'лиф олунубдур" јазылан "Түрк дили вә јахуд түркчә гираәт" дәрслији 1907-чи илдә Әскәр Һачы Һәсәнзадәнин мәтбәәсиндә чап олунмушдур.

Һәмин ил Кәнчә кимназијасынын түрк (Азәрбајчан А.С.) дили мүәллими Мирзә Мәһәммәд Ахундовун титул сәһифәсиндә "Түрки-Азәрбајчана нәгл вә тәрчүмә едибдир" гејди верилән Намиг Камалын дөрд пәрдәдән ибарәт "Вәтән, јахуд Силистре" пјесини дә бу мәтбәә чап етмишдир.

Кәнчә руһани мәктәбинин мүәллимләриндән А.М.Һүсејн Пишнамаззадә вә Заки Рзанын "Үмуми ибтидаи мәктәбләрдә охунмаг үзрә тәртиб олунан "Әлавәли мүхтәсәр һесаб" дәрслији дә бу мәтбәәдә (1908) бурахылмышдыр. Мәтбәәнин мүәллим Һ.Јусифбәјзадә вә И.Фаиг тәрәфиндән "рүшдијјә вә е'дадијјә синифләриндә охумаг үзрә тәртиб" едилән "Елми вә нәзәри мүфәссәл елми-һесаб" дәрслијини чап етмәси дә (1908) јахшы тә'сир бағышлајыр.

"Русија е'дадиләриндә тәдрис олунмагда олан Малин Буринин һесаб китабы" вә Үзејирбәјләрин "Тә'лими һесаб" китаблары әсасында тәртиб олунмуш бу дәрсликдән узун илләр мәктәбләрдә истифадә олунмушдур.

XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында шаир, драматург, тәрчүмәчи вә көркәмли маариф хадими кими танынан, мәшһур "Молла Нәсрәддин" журналынын фәал мүхбири, Кәнчә кимназијасынын мүәллими Мирзә Мәһәммәд Ахундзадә (1875-1923) үзәриндә "Китабчадан вүсул олан пул тамамилә Шејх Низаминин күнбәзинә сәрф олуначагдыр" јазылмыш "Шејх Низами" китабыны 1909-чу илдә Әһмәд

Һачы Һәсәнзадәнин мәтбәәсиндә мүәллим М.Б.Шејхзамановун наширлији илә чап етдирмишдир. Мараглыдыр ки, Низаминин тәрчүмеји-һалы һаггында ана дилиндә илк китабын мүәллифи вә нашири Кәнчә мүәллимләри олмуш, китаб даһи сәнәткарын өз вәтәниндә чап едилмишдир. Кәнчәли сәнәткар Әли Рази Шәмчизадәнин "Јаман гардаш", "Наләләрим", "Фәғанларым" китаблары да бу гардашларын мәтбәәләриндә нәшр олунмушдур.

Кәнчә "Губернски правленије мәтбәәси" ән чох дөвләт сәнәдләри, тә'лиматлар, гәрардадлар чап едир, рус вә башга дилләрдән тәрчүмә олунмуш мараглы гираәт материаллары бурахырды.

Һагвердијевин "Ширкәт" мәтбәәси, Рзајев вә Әбиловун мәтбәәси мүхтәлиф дини маһијјәтли китаблар бурахмагла кифајәтләнмир, "Нәшри-мaариф", "Хејријјә" вә "Драм" чәмијјәтләринин васитәсилә һекајәләр, тәмсилләр, драм әсәрләри, фолклор нүмунәләри, мүхтәлиф дәрсликләр дә чап едирди.

Маариф хадими Мирзә Аббас Аббасзадәнин "Биринчи ил. Түрк әлифбасы" (1908), Ә.Р.Шәмчизадәнин "Ешг вә мәһәббәт" (1908), "Ислам гираәтханасы" (1908), Кәнчә сәһијјә һәкими Һәсән Ағајевин "Тәнбәкијә адәт" (1910), Ә.Һ.А-нын чапа һазырладығы "Ашыг Гәриб" (1912), М.М.Ахундзадәнин "Сә'д Вәггас" адлы тарихи фачиәси (1911), "Рө'јам, јахуд һәгигәтә тәсадүф" пјеси (1910), түрк әдәбијјатындан тәрчүмә етдији "Нәдамәт" комедијасы (1910) вә с. китаблар Кәнчә мәтбәәләриндә чап олунмушдур

Үмумијјәтлә, тарихи сәнәдләр вә архив материалларындан ајдын олур ки, XVIII әсрин орталарындан башлајараг Кәнчәдә чапхана, мәтбәә вә литографијалар тәшкил етмәк үчүн фәалијјәт көстәрилмишдир. Лакин истисмар дүнјасынын нүмајәндәләри нәшријјатын јарадылмасына вә инкишафына чидди манечиликләр төрәтмиш, маарипәрвәр зијалыларын фәалијјәтини мәһдудлашдырмыш, онлара имкан вермәмишләр. Бүтүн бунлара бахмајараг, халгын мә'нәви сәрвәти олан "бөјүк гүввә", "мө'чүзәләр мө'чүзәси", "билик мәнбәји" адландырылан китабын нәшрини һеч бир

гүввә дајандыра билмәмишдир. Китаб милјонларын гәлбинә јол тапмыш, онларын малына чеврилмишдир.

Бәшәријјәтин мадди вә мә'нәви һәјатында мүһүм рол ојнајан китаб Низами јурдунда һәгиги инкишаф јолуна дүшүб мүтәрәгги идејаларын чарчысы олмуш вә милјонларын һөрмәтини газанмышдыр.

Тарихи бир һәгигәтдир ки, мүстәгил, азад, һүгуги, демократик вә суверен республикамызда дүнја шөһрәтли, үмид чырағымыз олан һөрмәтли Президентимиз Һејдәр Әлијев Әлирза оғлу ҹәнабларынын мүдрик сијасәти нәтиҹәсиндә Кәнҹә шәһәриндә мәшһур нәшријјат јарадылмыш вә хејирхаһ фәалијјәтинә башламышдыр.

Даһи Низаминин доғма јурду Кәнҹә шәһәри Шәргин мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири кими тарихи ән'әнәләрини давам етдирир, китаб нәшринин инкишафында Кәнҹә мәтбәәләри хејирхаһ вә чох сәмәрәли фәалијјәт көстәрирләр.

КӘНҸӘ МҮӘЛЛИМЛӘРИНИН ДӘРСЛИКЛӘРИ

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Кәнҹә әдәби мүһитиндә ҹанланма башлајыр, јени үсуллу мәктәбләр ачылыр, мәтбәә јарадылыр, дәрсликләр чап олунур, теарын бүнөврәси гојулур, гаршылыглы әдәби әлагәләр хејли мөһкәмләнир, маарифпәрвәр зијалылар јетишир вә сәмәрәли педагожи-әдәби фәалијјәт көстәрирләр.

Бу бахымдан Абдулла Тофиг Сур Мәһәммәдзадә, Әли Рази Шәмчизадә, Мирзә Аббас Моллазадә, Һәмидбәј Јусифзадә, Мирзә Аббас Аббасзадә, Мирзә Мәһәммәд Ахундзадә, Акиф Әфәндизадә кими көркәмли маариф хадимләринин мә'налы һәјат јолу, педагожи-әдәби фәалијјәтинин өјрәнилмәси педагогларын гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдир.

Көркәмли маариф хадимләринин сәмәрәли педагожи фәалијјәти, Кәнҹә мәтбәәләриндә чап олунан "Гираәт" (1907), "Елми һесаб" (1908), "Икинчи китаб" (1910), "Биринчи ил" (1913), "Әлифба" (1914) вә с. дәрсликләр тәдгиг олунуб өјрәнилмәлидир.

Кәнҹә Јахын вә Орта Шәргин дүнја шөһрәти газанмыш мәдәнијјәт мәркәзләриндән биридир. Бәшәријјәт тарихиндә илк "Хәмсә" мүәллифи даһи Низами, һәјат вә мәһәббәт шаири Мәһсәти Кәнҹәдә јашајыб јаратмышдыр. Көркәмли философ М.Ф.Ахундов (1812-1878) илк тәһсилини Кәнҹәдә алмышдыр. Кәнҹә мәктәбләри вә мүәллимләри үмумхалг мәһәббәти газанмышлар. Кәнҹәнин маарифпәрвәр мүәллимләри чохҹәһәтли фәалијјәт көстәрмиш, бир сыра дәрсликләр вә дәрс вәсаитләри јаратмышлар.

Дүнја әдәбијјатында мәшһур "Нәғмәләр" китабынын мүәллифи кими танынан Мирзә Шәфи Вазеһ (1792-1852) шүурлу һәјатыны әдәбијјатын вә маарифин инкишафына һәср етмиш, Кәнҹә мәдрәсәсиндә, Тифлис гәза мәктәбиндә вә

задәканлар кимназијасында мүәллим олмуш, "Китаби-түрки" адлы дәрслик јаратмышдыр. Азәрбајҹан дилини өјрәнәнләр үчүн јазылмыш бу мүнтәхәбаты Тифлис кимназијасынын мүәллими И.Григорјев 1855-чи илдә чап етдирир. Дәрсликдә һикмәтләр вә нәсиһәтләр, аталар сөзү вә мәсәлләр, Фүзулинин "Лејли вә Мәҹнун" поемасындан, "Дәрбәнднамә"дән парчалар, кичик тәрҹүмәләр, тәрбијәви тәмсилләр вә с. верилмишдир.

Көркәмли әдәбијјатшүнас, мүһәррир, мүтәрҹим, маариф хадими, маһир мүәллим Абдулла (Тофиг Сур) Аға Мәһәммәд оғлу Мәһәммәдзадә (1882-1912) Кәнҹә мәдрәсәсиндә вә Кәнҹә "Мәктәби-хејријјә"синдә охумуш, Истамбулда (1906-1908) тәһсил алмыш, рус, әрәб, фарс вә түрк дилләрини мүкәммәл өјрәнмишдир. Абдулла Сур елм, мәдәнијјәт јолунда ҹан гојан бир мүәллим иди" ("Игбал" гәзети, 1912).

Кәнҹә руһани семинаријасында ана дили вә тарих мүәллими олмуш Ф.Ағазадәнин "Әдәбијјат мәҹмуәси" (1912) дәрслијинә вә с. дәрсликләрә очеркләр јазмыш, Әли Рази, Әһмәд Ҹавад кими сәнәткарлара дәрс демишдир. Әли Рази јазырды ки, Абдулла Сур "әдәбијјат елминдә устадым, јазычылыгда мүәллимим олмушдур". Онун Кәнҹә мәдрәсәсинин мүәллими А.Моллазадә илә бирликдә јазыб 1910-ҹу илдә Кәнҹә "Нәшри-маариф" ҹәмијјәти тәрәфиндән чап етдирдији "Икинчи китаб" дәрслији әлифбадан сонра мәктәбләрдә охунан гираәт китабыдыр. Габагчыл тәҹрүбәнин әсасында јазылмыш бу дәрсликдә педагожи принсипин тәләбләри әсас тутулмушдур. Дәрсликдәки лирик вә епик бәдии мәтнләр балаларын јаш вә билик сәвијјәсинә мүнасибдир, тә'лим-тәрбијә бахымындан фајдалыдыр.

Кәнҹәдә Бағбанлар мәһәлләсиндәки јени-үсуллу мәктәбин мүәллими М.А.Моллазадәнин икинчи синиф шакирдләри үчүн тәртиб етдији "Гираәт" (Кәнҹә, 1907) дәрслијиндәки оху мәтнләри дөрд һиссәдә верилмишдир. Дәрслијин биринчи һиссәсиндә он беш аталар сөзү вә мәсәлләр, икинчи һиссәсиндә "дүшүнҹә поезијасы" адландырылан (В.Г.Белински) он бир тәмсил, үчүнҹү һиссәсиндә Һәсәнәли Гарадағинин вә Р.Әфәндијевин ше'рләри, дөрдүнҹү һиссәсиндә

исә он алты һикмәтамиз сөз вә Сә'динин "Күлүстан" әсәриндән јетмиш беш нәсиһәтамиз тәрҹүмә нүмунәси вардыр. Шүбһәсиз ки, дәрсликдәки мәтнләрин һамысы ејни сәвијјәдә дејилдир. Белә ки, гираәт материалларынын дили садә, мәзмуну мараглы олса да, идеја вә сәнәткарлыг бахымындан дәрслијин тәләбләри сәвијјәсиндән ашағы оланлары да вардыр. Дәрслијин башлыҹа гүсуру классик ушаг әдәбијјатымызын нүмунәләринә истәнилән јер верилмәмәсидир.

М.М.Ахундзадә (1875-1923) шүурлу өмрүнү маарифә, балаларын тә'лим-тәрбијәсинә, әдәбијјатын, педагожи-иҹтимаи фикрин инкишафына һәср етмиш, өмрүнүн сонунадәк мүәллим ишләмишдир. О, Кәнҹәдә анадан олмуш, бурада мәдрәсәдә охумуш вә кимназијаны битирмиш, әрәб, фарс, рус дилләрини мүкәммәл өјрәнмишдир. Рус, Шәрг вә Авропа әдәбијјатыны мүталиә едән Ахундзадәнин педагожи-әдәби фәалијјәтинә мүтәрәгги ән'әнәләрин гүввәтли тә'сири олмушдур.

М.М.Ахундзадә шаир, драматург, журналист, тәрҹүмәчи вә маһир педагог кими танынмыш, шөһрәт газанмышдыр. Буна көрә дә ону чар һөкумәти сүркүн етмишдир. Әли Нәзми "Зиндан" ше'рини бу мүнасибәтлә јазмышдыр. Ә.Нәзмини "Әш'ари-мәһзунанә" (1908) ше'ри Ахундзадәнин сүркүндә олдуғу заман Теһрандан јазмыш олдуғу "Нәләр чәкдим бу гүрбәтдә, әзизим" мәтлә'ли ше'ринә ҹавабдыр. Әли Нәзми "Өлүм" ше'рини "севимли мүәллими" Ахундзадәнин вәфатына һәср етмишдир.

Кәнҹә кимназијасынын мүәллими М.М.Ахундзадә "Сәрфи-түрки" (Тифлис, 1896), "Шејх Низами" (Кәнҹә, 1909), "Мәҹлис јарашығы" (Бакы, 1910), "Театр нәдир?" (Кәнҹә, 1909), "Рө'јам" (Кәнҹә, 1909), "Сә'д вәггас" (Кәнҹә, 1911), "Аналыг" (Кәнҹә, 1916), "Мәһәббәтсизлијин нәтиҹәси" (Бакы, 1928) китабларыны чап етдирмишдир. Онун әсәрләриндә балаларын тә'лим-тәрбијәси өн плана чәкилир, мәктәб "елм еви" театр "мәктәби-әдәб", јазычылар "бүтүн ҹаһани бәшәријјәтә вә инсанијјәтә" шәрәфли хидмәт едән мүәллим адландырылыр.

Кәнчәдә “Ҹәмијјәти-хејријјә”, “Нәшри-маариф”, “Драм ҹәмијјәти”, “Мәдәни-маариф” ҹәмијјәтләринин јарадычыларындан бири олан вә сәмәрәли фәалијјәт көстәрән М.М.Ахундзадә Азәрбајҹан мүәллимләринин биринҹи гурултајында (1906) иштирак етмиш, икинҹи гурултајын Кәнчәдә кечирилмәси (1907) комиссијасынын сәдри сечилмишди вә чох бөјүк тәшкилати ишләр апармышды. Чар һөкумәти гурултајын Кәнчәдә чағырылмасына ичазә вермәди. М.М.Ахундзадә “Һатиф” имзасы илә чап етдирдији “Мүәллимләр ичтимаы позулдуму?” силсилә мәгаләсиндә јазыр: “Мүәллимләр ичтимаынын Кәнчә шәһәриндә олмағы мүмкүн олмады. Чүнки һөкумәт бу ичтимаја, бу иттифага разы ола билмәди. Бунун үчүн дә мүәллимләр ичтимаынын габағына чәкилмәјә сәдләр габагчадан һөкумәт тәрәфиндән “Гәрардад” ады илә һазыр гојулмушду. Бу заһирән ики кәлмәдән ибарәт исә, һәгигәтдә сәдди-Искәндәр кими мөһкәм бир сәддир” (“Иршад”, 1908, 30 мај, №100).

“Молла Нәсрәддин” журналында “Шәрги-рус”, “Һәјат”, “Тәрәгги”, “Иршад”, “Күнәш”, “Игбал” вә с. гәзетләрдә “Моллапәрәст”, “Јончасатан”, “Кәнчә шаири”, “Һачыкәндли”, “Гејби”, “Залыбәј”, “Көһнә шаир”, “Мирзә Мәммәд Кәнчәји” вә башга имзаларла јазан маарифпәрвәр јазычы-мүәллим М.М.Ахундзадә ән чох “Һатиф” тәхәллүсү илә танынмышдыр. Онун “Шејх Низами кимдир?”, “Јахшы адәт”, “Кәнчәдән”, “Мүәллимләр ичтимаы” вә с. мәгаләләри, фелјетонлары тә’лим-тәрбијәви бахымдан мүасирлијини сахлајыр.

Кәнчәнин маарифпәрвәр мүәллимләри дәрс демәк, тә’лим-тәрбијә иши илә мәшғул олмагла кифајәтләнмәмиш, гираәт-оху китаблары, дәрсликләр тәртиб етмиш, халгын мә’нәви сәрвәти олан фолклор нүмунәләри топламыш, орижинал бәдии әсәрләр јазмыш, рус, Авропа, Шәрг вә гардаш халглар әдәбијјатындан бир чох нүмунәләр тәрчүмә етмиш, балаларын мүталиәсинә вермишләр.

Азәрбајҹанда педагожи-ичтимаи фикрин инкишафында бөјүк хидмәтләр көстәрән Кәнчә мүәллимләри “Ҹәмијјәти-хејријјә”, “Нәшри-маариф”, “Драм ҹәмијјәти”, “Мәдәни-маариф”, ҹәмијјәтләринин јарадычысы олмуш, “Молла Нәсрәддин”, “Дәбистан”, “Рәһбәр”, “Мәктәб” журналларында, “Шәрги-Рус”, “Һәјат”, “Тәрәгги”, “Иршад”, “Күнәш”, “Игбал” вә с. гәзетләрдә мүхтәлиф имзаларла фәал иштирак етмишләр.

“Кәнчәдә Бағбанлар руси вә мүсәлмани мәктәбинин мүәллими” Мирзә Аббас Моллазадәнин “Түрк дили вә јахуд түркчә гираәт” (Кәнчә, 1907), Кәнчә мәдрәсәсинин мүәллимләриндән Абдулла Тофиг Сур Аға Мәһәммәд оғлу Мәһәммәдзадәнин (1882-1912) вә А.Моллазадәнин “Икинҹи китаб” (Кәнчә, 1910), Кәнчә шәһәр мәктәбинин мүәллими Мирзә Аббас Аббасзадәнин “Биринҹи ил” (Бакы, 1913), “Әлифба” (Бакы, 1914), “Бајаты” (Бакы, 1918), јазычы мүәллим Әли Рази Шәмчизадәнин “Ешг вә мәһәббәт” (Кәнчә, 1908), “Јаман гардаш” (Кәнчә, 1908) кими китаблары өз дөврү үчүн мүтәрәгги рол ојнамыш, мәктәбләрдә дәрслијә вә гираәтә олан тәләбин өдәнилмәсинә көмәк етмишдир.

Маарифпәрвәр Кәнчә мүәллимләринин әдәби-педагожи фәалијјәтинин өјрәнилмәсиндә онларын тәртиб етдикләри дәрсликләрин, орижинал вә тәрчүмә әсәрләринин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Белә ки, бу зәнкин әдәби-бәдии вә педагожи-методик ирсин тәдгиги Кәнчә әдәби мүһитинин өјрәнилмәсиндә әсас мәнбәләрдән бири кими чох гијмәтлидир.

Тәәссүфләр олсун ки, Кәнчә әдәби мүһитини, Кәнчә мүәллимләринин дәрсликләрини, методик вәсаитләрини, тәрчүмә етдикләри китаблары. мүхтәлиф ушаг әсәрләрини архивләрдә тапмаг, тәдгиг едиб арашдырмаг имканы јохдур. Она көрә ки, мүһарибәләр, јаделли вә јерли дүшмәнләрин басгынлары архивләри, тарихи абидәләри, халгын мә’нәви вә мадди сәрвәтләрини мәһв етмишдир.

"МОЛЛА НӘСРӘДДИН" ЖУРНАЛЫ ВӘ КӘНЧӘ

Азәрбајчан ичтимаи фикринин, хүсусилә классик әдәбијјат вә демократик мәтбуатын инкишафында тәнгиди-реалист әдәби мәктәбин баниси Ч.Мәммәдгулузадәнин (1866-1932) редактор олдуғу сатирик "Молла Нәсрәддин" журналы мүһүм рол ојнамышдыр.

"Мүәјјән фасиләләрлә ијирми беш иллик бир дөврү әһатә едән (1906-1931) "Молла Нәсрәддин"и тәбиәт өзү јаратды, зәманә өзү јаратды" (Ч.Мәммәдгулузадә). Журнал Кәнчәнин һәјаты, әдәби мүһити илә мөһкәм әлагәдар олмуш, өз сәһифәләриндә Кәнчә һадисәләринә кениш јер вермишдир. Шәһәрин һәјатында баш верән хошакәлмәз әһвалатлар, һаким синфин төрәтдији фачиәләр журналын тәнгид һәдәфинә чеврилмишдир.

Ч.Мәммәдгулузадә, М.Ә.Сабир (1862-1911), Н.Нәриманов (1870-1925), Ә.Һагвердијев (1870-1933), М.С.Ордубади (1872-1950), Ә.Гәмкүсар (1880-1919), Б.Аббасзадә (1859-1926) кими молланәсрәддинчиләрин сатира вә фелјетонларында Кәнчә һәјатындан бәһс едилир, өзбашыналыг, әдаләтсизлик, руһаниләрин сахтакарлыглары, түфејлиләр, фырылдагчылар ифша олунурлар.

"Молла Нәсрәддин" журналынын Кәнчә мүхбирләри сәмәрәли фәалијјәт көстәрмиш, журналын мәрамнамәсинә вә молланәсрәддинчиләрин идејасына әбәди садиг галмыш, өлкәдә вәһшилик вә јыртычылығы ифша етмишләр.

"Молла Нәсрәддин"ин Кәнчә мүхбирләриндән Әли Нәзми Мәммәдзадә (1878-1946) даһа сәмәрәли фәалијјәт көстәрир. Ч.Мәммәдгулузадә Әли Нәзминин "Сижимгулунамә" адлы китабына (1927) мүгәддимәдә јазыр: "Биз һәгиги "Молла Нәсрәддин" шаирини ахтарырдыг. Биз Сабири вә Мәшәди Сижимгулуну ахтарырдыг". Сабирә "әвәз олан-биринчи Мәшәди Сижимгулу Кефсиз олубдур". Журналын

1906-чы ил дөрдүнчү нөмрәсиндән фелјетонларыны, сатираларыны "Әлидәјәнәкли", "Һәчамәтверди", "Мәшәди Сижимгулу", "Кефсиз", "Шәмшир", "Ганачагсыз", "Сәрсәри", "Шәмширәк", "Пешиман гоча", "Кәнчә чаванлары", "Гоча зығ-зығ", "Папирос чәкән", "Клав-Маһи" вә с. кизли имзаларла чап етдирән Әли Нәзми сатиранын көркәмли нүмајәндәси кими халгын дәрин һөрмәтини газанмышдыр. Онун јарадычылығында Кәнчә һадисәләри тә'сирли үмумиләшдирилир:

Аләми-Кәнчәдә наданлары сәдри-мәчлис,
Елмсиз фиргәни варлы, гәләм әһлин мүфлис,
Үрәфаны, үдәбаны бејлә һејран көрүрәм,
Бахырам һәр тәрәфә, ишләри виран көрүрәм.

Әли Нәзминин "Кәнчәдән" вә "Кәнчә" силсиләсиндән јаздығы фелјетон вә мәгаләләрдә өлкәдә баш верән оғурлуг, гулдурлуг, дәләдузлуг, гадын һүгугунун тапдаланмасы, түфејли һәјат кечирәнләр ифша олунурлар. Онун сатираларында поетик сөзүн тә'сири чох күчлү, тәнгид һәдәфләри конкрет, дил садә вә ајдындыр. "Кәнчә чаванлары" имзасы илә "Ағаја чаваб" сатирасында дејилир:

Һачысан, мәшһәдисән, саһибимизсән, ағасан,
Истәјирсән һәми гырхыб бизи, һәм дә сағасан.
Мән өлүм, низәни чәк, јохса ушагсан, чағасан
Кәлмишик лап әлиниздән, а чаным, чанә, сән өл!

Шаирин "милләтимиз шад, виранә мүлкүмүз абад, бу өлкәдә һүрријјәти, әдаләт олачагмы" арзусу һәгигәтә чеврилмәди. Монополија онун үмидини гырыб мәһв етди.

XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә истеʼдадлы шаир вә драматург, танынмыш мүтәрчим вә маариф хадими Мирзә Мәһәммәд Мирзә Кәрим оғлу Ахундзадә (1875-1923) "Молла Нәсрәддин" журналынын Кәнчә мүхбири кими халгын дәрин һөрмәтини газанмышдыр. Онун һәјаты еһтијач ичәрисиндә кечмишдир. Лакин чар һөкумәтинин тә'гиб-

ләри ону әгидәсиндән дөндәрә билмир. О, журналистик фәалиjjәтинә "Шәрги-Рус" (1908-1905) гәзетиндә "Наһи", "Гады", "Кәнчәjи" кими имзаларла башламыш, "Һәjат" (1905-1906), "Иршад" (1905-1908), "Күнәш" (1910-1911), "Һәгигәт" (1909-1910), "Ачыг сөз" (1915-1918) вә с. гәзетләрдә "Бина", "Сәс", "Һәвваз", "М.А.", "М.М." имзаларла фәал иштирак етмишдир.

Маарифпәрвәр jазычы-мүәллим М.М.Ахундзадә халгын мәнафејини мүдафиә едән демократик "Молла Нәсрәддин" журналында "Һатиф", "Гејби", "Јончасатан", "Залыбәj", "Көһнә шаир", "Кәнчәдән гејби", "Кәнчә шаири", "Көзү илә көрән", "Мирзә Мәһәммәд Кәнчәjи", "Молла Зору", "Моллапәрәст", "Һачыкәндли", "М.М.Ахундов", "М.М.Ахундзадә", "М.М.Һатиф" вә башга имзаларла мараглы мәгаләләр, гиjмәтли фелjетонлар, сатирик ше'рләр чап етдирмиш, истисмар дүнjасына гаршы е'тираз сәсини учалтмыш, онун төрәтдиjи чинаjәтләри сатира атәшинә тутмушдур.

Азадлыг идеjаларынын чарчысы олан М.М.Ахундзадәни чар һөкумәти руһаниләрин фитвасы илә "шүбһәли мүәллим" адландырмыш вә Закаспиjә сүркүн етмишдир. Мирзә Мәһәммәдин сүркүндә олдуғу заман Теһрандан јаздығы "Нәләр чәкдим бу гүрбәтдә, әзизим" мәтлә'ли ше'ринә Әли Нәзми "Әшари-мәһзунанә" ше'рини чаваб jазмышдыр:

М.М.Ахундзадәнин фелjетонларында вә сатираларында Кәнчә һәjаты чох тә'сирли верилир. Бу бахымдан "Моллапәрәст" имзасы илә jаздығы "Кәнчәдән" фелjетону сәчиjjәвидир: "Аj Молла әми! Сәни анд верирәм Шеjх Низаминин атлар аjағынын алтында галмыш гәбринә, учуб дағылмыш күнбәзинә, кәнчәлиләрин бу күнбәзи тикдирмәк үчүн олан һүммәт вә гејрәтләринә ки, мәним бу бир нечә кәлмә сөзүмү журналда jазыб она чаваб верәсән!.. Әкәр jазмасан Кәнчә гумарбазларынын гәзәбинә кәләсән" ("Молла Нәсрәддин", 1908, №2, сәһ. 7). Онун "Нәзм", "Ағ", "Јазыблар", "Чаванлар" кими сатираларында әдаләтсизлик, өзбашыналыг ифша олунур.

Көркәмли шаир, журналист вә мүәллим Әли Рази

Шәмчизадә (1888-1939) "Молла Нәсрәддин" журналынын Кәнчә мүхбирләри ичәрисиндә өзүнәмәхсус jер тутур. "Молла Нәсрәддин" вә башга журналларда "Молла Гургур", "Молла Әли Рази", "Дабаны чатдаг хала", "Фартдах хала", "Һеjвәрә", "Бамбылы", "Ханбачы", "Дүдүк", "Мө'мин нахырчы", "Надинч", "Рази", "Әjjар", "Кәнчәли", "Бамбыл хала" вә с. имзаларла фелjетонлар, сатиралар jазан Әли Рази зиддиjjәтли бир jарадычылыг јолу кечмишдир.

Молланәсрәддинчиләр Әли Разинин дүнjакөрүшүнә мүсбәт тә'сир көстәрир, jарадычылығына дүзкүн истигамәт верирләр. Әли Рази журналда "Арвадларымыз" (1908, №4) фелjетону илә jарадычылыға башлаjыр: "А Молла Нәсрәддин гардаш! А киши, ики илди башлаjыб һәр һәфтә кишиләрдән jазырсан, һеч биз арвадлардан jазмырсан. Бундан сонра мән jазым, сән дә мәчмуәндә чап елә. Әкәр бирчә сөзүмү зибил сәбәтинә салсан, оғлум-гызым өлсүн ки, даһа бир шеj jазмарам". Бундан сонра Әли Рази "Арвадларымыз", "Мәсләһәт", "Киши", "Јазмырам", "Иранлылар", "Түркләр", "Килеj", "Кәндлиләр", "Мәшрутәчиләр", "Дүртмәлә","Өтмәрәм", "Гызымыз", "Ағамыз" вә с. әсәрләрини jазыр. Онун тәнгид һәдәфи чохчәһәтли, мөвзусу зәнкиндир. Һәгигәти гәләмә алдығына көрә мәһкәмәjә верилән шаир jазыр:

Палтарымы чырдылар,
Бир дишими гырдылар
Үстүмә ангырдылар...

Әли Рази "Ешг вә мәһәббәт", "Ислам гираәтханасы", "Јаман гардаш", "Наләләрим", "Фәғанларым", "Дабаны чатдаг хала вә һеjвәрә", "Дабаны чатдаг хала" китабларынын мүәллифидир.

Кәнчә әдәби мүһитиндә Әли Рази Шәмчизадә көркәмли jазычы, маарифпәрвәр мүәллим вә "Молла Нәсрәддин" әдәби мәктәбинин сәдагәтли мүхбири олмушдур.

“МОЛЛА НӘСРӘДДИН”ИН КӘНЧӘ МҮХБИРЛӘРИ

XX әср Азәрбајчан ичтимаи-сијаси вә әдәби-бәдии тәнгиди фикринин инкишафында мүһүм рол ојнајан мәшһур “Молла Нәсрәддин” журналында (1906-1931) Кәнчә мүхбирләри сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишләр.

Демократик мәтбуатын классик нүмунәси олан “Молла Нәсрәддин”и тәбиәт өзү јаратды, заманә өзү јаратды”[1] дејән Ч.Мәммәдгулузадәнин Әли Нәзминин “Сижимгулунамә” (1827) адлы китабына јаздығы мүгәддимәдә охујуруг: “Биз һәгиги “Молла Нәсрәддин” шаирини ахтарырдыг. Биз Сабири вә Мәшәди Сижимгулуну ахтарырдыг”.[2] Мирзә Чәлил јазырды: “Молла Нәсрәддин” дүнјасында, “Молла Нәсрәддин”ә јарашан шивәнин көзәллији вә дузлулуғунда, мәһарәт вә ләтафәтдә Сабирә јавуг кәлән вә она әвәз олан биринчи Мәшәди Сижимгулу Кефсиз олубдур”.[3]

Өмрүнүн сонуна кими журналын мәрамнамәсинә садиг галан Әли Нәзми Мәммәдзадә (1878-1946) сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишдир. “Хүсусән Сабирин вәфатындан сонра, икинчи Сабиримиз биринчисинин јерини бош гојмады. Мәшәди Сижимгулу Кефсизин зөвг вә сәфалы, мәзаһ вә дузлу ше'ринин һеч бир вахт далы кәсилмәди. О өзү гисмән гочалдыса да, онун кәламынын ләтафәти бир зәррә гәдәр әксилмәди”.[4]

Тәнгиди-реалист әдәби мәктәбин баниси, журналын редактору Ч.Мәммәдгулузадә сатирик шаир, журналын мәшһур Кәнчә мүхбири Әли Нәзминин фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирир, онун сәчијјәви хүсусијјәтләрини дүзкүн көстәрир. Ә.Нәзминин сатирик ше'рләри, фелјетонлары, мәнзум һекајәләри, хатирәләри, тәрчүмәләри вә мәгаләләриндән ибарәт чох зәнкин әдәби ирси вардыр.

[1] Ч.Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1967, сәһ. 673.
[2] Јенә орада, сәһ. 552.
[3] Јенә орада, сәһ. 559.
[4] Јенә орада, сәһ. 561.

Онун “Шәрабчы” (1908), “Сижимгулунамә” (1927), “Бәлкә дә јахшы олду” (1930), “Үч мәшәди” (1935), “Сатира мәрмиләри” (1945), “Сечилмиш ше'рләри” (1950), “Сечилмиш әсәрләри” (1979) вә с. китаблары чап олунмушдур. О, бөјүк вәтәнпәрвәр шаир олмушдур.

Проф. Ф.Һүсејнов һаглы олараг јазыр: “Вәтән дәрди Әли Нәзминин бүтүн јарадычылығына һопмушдур”.[1] Мә'налы өмрүнү әдәбијјат вә мәдәнијјәтин инкишафына һәср едән Кәнчә мүхбирләриндән Әли Нәзми һәјат һәгигәтләрини, халгымызын милли мәишәтини тә'сирли вә ајдын дилдә гәләмә алыр, журналын сәһифәләриндә чап етдирир.

Әли Рази гадынларын, хүсусилә Дабанычатдаг халанын дили илә Молла Нәсрәддинә мүрачиәт едирдисә, Әли Нәзми кишиләрин адындан јазырды. Јарадычылығында кәнд мөвзусуна кениш јер верән, кәндли һүгугунун мүдафиәчиси олан шаир истисмарын, зүлмүн, әдаләтсизлијин дүшмәни олмушдур.

Әли Рази Шәмчизадәнин јарадычылығында мөвзу зәнкинлији диггәти хүсусилә чәлб едир. Конрет тарихи шәраит бахымындан һадисәләри гәләмә алан вә әдаләтсиз ичтимаи гурулуша гаршы е'тираз сәсини учалдан сәнәткар азадлыг, бәрабәрлик, демократија идејаларынын чарчысы олмушдур.

Шаирин “Күлүшмә”, “Олармыш”, “Мухтар” кими ше'рләриндә фәһләләрин мүбаризлији гәләмә алыныр, “Мәшрутә”, “Ај јазыг иранлылар”, “Виран үчүн”, “Иранлы маһнысы” вә с. ше'рләриндә деспотизм, әдаләтсиз мүһарибәләр ифша олунур.

Көркәмли сәнәткар Әли Нәзми “Молла Нәсрәддин” журналында “Мәшәди Сижимгулу”, “Һәчәмәтгулу”, “Әлидәјәнәкли”, “Ганачагсыз”, “Гоча зығ-зығ”, “Кефсиз”, “Ә.Мәммәдзадә”, “Кәнчәлизадә”, “Кәнчә чаванлары”, “Кавмаһи”, “Папирос чәкән”, “Молла Пешиман гоча” вә с. кими

[1] Ә.Нәзми. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1979, сәһ. 7.

имзаларла әсәрләрини чап етдирирди. Онун ше'рләриндә, сатираларында, фелјетонларында, мәгаләләриндә Кәнчә һәјаты, Кәнчә һадисәләри орижинал тәсвир олунур, мүртәче адәт-ән'әнәләр, шәһәрдәки әдаләтсизлик, сахтакарлыг, түфејли һәјат сүрән дин хадимләри, алверчилик, оғурлуг, гулдурлуг вә с. хошакәлмәз һаллар кәскин тәнгид атәшинә тутулур.

Ә.Нәзми "Ај Молла Нәсрәддин әми" фелјетонунда јазыр: "А киши, сән аллаһ бир инсаф елә, валлаһ, һеч инсаф еләмирсән, киши, нијә, мәним јаздыгларыма инанмырсан, бу башым үчүн, јалан јазмырам. Нијә башыма да инанмырсан, анд олсун бизим кәндимиздә олан чиндар Мәшәди Шәраваны халанын тасына ки, тамамән сәнә һәр нә ки, јазырам бири дә јалан дејил".[1]

"Кәнчәдән",[2] "Мәрсијәханалар",[3] "Вәсвәсә"[4] вә с. фелјетонларында Кәнчә руһаниләри ифша олунур. "Вәсвәсә" фелјетонунда Молла әмијә Кефсиз јазыр: "Кәнчә газылығына Фәхрәли кәндинин молласы Молла Абдуллаһ да әризә вериб, Данабаш кәндинин јүзбашысы да, Гарабағдан бир бәј, Бакыдан бир гочу, Нухудан бир мө'чүзә-нүма шејх, Ордубаддан бир гырмызысаггал, Кәнчәдән бир нечә баггал, чаггал...".

Әли Нәзми М.М.Ахундзадәјә "Шикајәт", "Зиндан", "Әш'аримәһзунанә" вә с. ше'рләрини, Әли Разијә "Кәч габырға", "Дабанычатдаг халаја", "Әһмәди-бигәм" кими ше'рләрини јазмыш, дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләриндән бәһс етмиш, истисмар дүнјасына е'тираз сәсини јүксәлтмишдир.

Молланәсрәддинчи шаирин "Тә'рифи-Кәнчә"[5], "Бәхтәвәр Кәнчә"[6] кими сатираларында шәһәрдә һөкм сүрән өзбашыналыг, һијләкәрлик, гәрәзчилик, алверчилик, диндарлыг ифша олунур. Журналын 1906-чы илдән чыхан дөрдүнчү

[1] "Молла Нәсрәддин", 1907, № 22.
[2] Јенә орада, № 38.
[3] Јенә орада, 1908, № 27.
[4] Јенә орада, 1909, № 35.
[5] Јенә орада, № 50.
[6] Јенә орада, 1911, № 23.

нөмрәсиндән е'тибарән фәал иштирак едән Әли Нәзми көркәмли молланәсрәддинчи шаирдир, журналын исте'дадлы Кәнчә мүхбиридир.

Кәнчәнин вәзијјәти онун "Виран көрүрәм" адлы сатирасында (1909) орижинал бәдии ифадәсини тапмышдыр. Бу сатира бәдии салнамә тә'сири бағышлајыр:

Бахырам һәр тәрәфә, ишләри виран көрүрәм,
Кедирәм һәр јана, әһвалы пәришан көрүрәм.
Батили һәгг, һәгги батил, иши әјри, дүзү пис,
Аләми-Кәнчәдә наданлары сәдри-мәчлис,
Елмсиз фиргәни варлы, гәләм әһлин мүфлис,
Үрәфәны, үдәбаны белә һејран көрүрәм,
Бахырам һәр тәрәфә, ишләри виран көрүрәм!

Шаирин көрдүјү "әски дөвр, әски рәвиш, әски чанагдыр", варлылар мәктәб үчүн өзүнү хәрчә салмыр, мәдәнијјәтлә мәшғул олан јохдур, "милләтин гибләси молла илә бәјдир, хандыр..".

Әли Нәзми дејир ки, "адәмијјәт јолунун сәддини шејтан көрүрәм". Шаир дини, хурафаты, мөвһумат вә руһанилији ифша едир. Јарадычылығында мүбаризлик, кәләчәјә инам, актуаллыг вә мүасирлик гүввәтли олан Әли Нәзми мә'налы өмрүнү реалист-демократик әдәбијјатын инкишафына һәср етмиш, бәдии ирси илә ону зәнкинләшдирмишдир. Одур ки, Әли Нәзминин әсәрләри чап олунмуш, һаггында санбаллы тәдгигат әсәрләри јазылмыш, ады әбәдиләшдирилмишдир.

Көркәмли маариф хадими Мирзә Мәһәммәд Кәрбәлајы Мирзә Кәрим оғлу Ахундзадә (1875-1923) "Молла Нәсрәддин" журналынын фәал мүхбирләриндән бири олмушдур. Кәнчә мәдрәсәсиндә охумуш, Кәнчә кимназијасыны битирмиш М.М.Ахундзадә әрәб, фарс, рус, түрк дилләрини өјрәнмиш, классик әдәбијјаты мүталиә етмишдир.

Әдәбијјат тарихиндә шаир, драматург, тәрчүмәчи вә журналист кими танынан М.М.Ахундзадә "Сәрфи-түрки" (Тифлис, 1896), "Шејх Низами" (Кәнчә, 1909), "Театр нәдир?" (Кәнчә, 1909), "Рө'јам" (Кәнчә, 1911), "Аналыг" (Кәнчә, 1916), "Мәһәббәтсизлик нәтичәси" (Бакы, 1928) китаб-

ларыны чап етдирмишдир.

Журналистик фәалијјәтинә М.Шаһтахтинскинин (1846-1930) редактор олдуғу "Шәрги-Рус" гәзетиндә башламыш Ахундзадәнин мәгаләләри "Наһи", "Гады", "Кәнчәји" вә с. имзаларла чап олунур.

Ахундзадәнин педагожи-әдәби вә журналистик фәалијјәти чох зәнкиндир. О, "Һәјат" (1905-1906), "Иршад" (1905-1908), "Күнәш" (1910-1911), "Јени һәгигәт" (1911), "Игбал" (1912-1915), "Һәгигәт" (1909-1910), "Ачыг сөз" (1915-1918) кими гәзетләрдә "Бина", "Сәс", "Һәвваз", "М.А.", "М.М." вә с. имзаларла фәал иштирак едир.

Мәшһур "Молла Нәсрәддин" журналында "Гејби", "Һатиф", "Јончасатан", "Залыбәј", "Көһнә шаир", "Кәнчәдән гејби", "Кәнчә шаири", "Көзү илә көрән", "Мирзә Мәһәммәд Кәнчәји", "Молла Зору", "Моллапәрәст", "Һачыкәндли", "М.М.Ахундов", "М.М.Ахундзадә", "М.М.Һатиф" вә с. имзаларла мәгаләләр, фелјетонлар, сатирик ше'рләр чап етдирән М.М.Ахундзадә үмумхалг мәһәббәти газанан көркәмли сәнәткар кими танынyр.

"Молла Нәсрәддин"ин исте'дадлы Кәнчә мүхбири Ахундзадә кизли имзалардан истифадә етмәсә, һәјаты тәһлүкә алтында галар вә тә'гиб олунарды. Бу мүнасибәтлә јазылмыш бир мәктубда дејилир: "Ад јазмадыг. Ад јазан вахт һәр тәрәфдән мәзәммәт едирләр. Она көрә дә јазмамағы хаһиш едирик. Һәркаһ гәзетдә бизим адымыз олса да даһа јазмарыг. Һәркаһ адымызы јазмасаныз һәмишәлик дә сизә сөз јазарыг".[1]

Молла Нәсрәддин әдәби мәктәбинин идејаларына, Ч.Мәммәдгулузадә вә Ә.Сабирин амалына, үслубуна садиг галмыш Ахундзадәнин тәнгид һәдәфләри дәгиг, дили садә вә ајдындыр. Молланәсрәддинчиләр Ахундзадәјә дүзкүн јарадычылыг истигамәти вермиш, ону иртичадан горумаға чалышмышлар. Онун "Башда әјләшмәк давасы" фелјетонундакы "молла бир газ јериши атды", "сөјүшләр башланыб јумруг давасына кечди", "јарым саат бир-бирини әзишдирәндән сонра чамаат моллалары сакитләшдирди"

[1] "Шәрги-Рус" гәзети, 24 јанвар, 1904, № 174.

кими ифадәләр икраһ һисси доғурур.[1] Онун "Мүәллимләр ичтимаы позулдуму?"[2], "Шејх Низами кимдир?"[3], "Кәнчәдән"[4], "Јахшы адәт"[5] вә с. мәгаләләри тә'сирли бир дилдә јазылмышдыр.

Мүбариз журналын демократик мәрамнамәсинә садиг галан Ахундзадә руһаниләрин фитвасы илә чар һөкумәти тәрәфиндән "шүбһәли" мүәллим адландырылмыш, 1908-чи илин ијулунда Закаспијә сүркүн олунмушдур. Ону достлары Ч.Мәммәдгулузадә, Н.Нәриманов, Ө.Фаиг, Ә.Гәмкүсар, Ә.Нәзми, С.Руһулла вә б. хилас едә билмәмишләр. Лакин Ахундзадәни тә'гиб вә ишкәнчәләр сарсылмаз әгидәсиндән дөндәрә билмәмишдир. Онун сәчијјәви характери Ә.Нәзминин "Зиндан"[6] ше'риндә орижинал ифадәсини тапмышдыр.

Бөјүк демократ Ч.Мәммәдгулузадәнин Әли Нәзминин "Сижимгулунамә" китабына јаздығы мүгәддимәдә дејилир: "Мәшәди Сижимгулунун ашағыдакы нәзми, елә јадымдадыр ки, Кәнчәдә бир молланын шејтанланмасы илә бир чох түрк чаванларын вә о чүмләдән Мирзә Мәһәммәд Ахундовун (Һатифин) чар һөкумәти тәрәфиндән һәбсә алыныб сүркүн едилмәләри мүнасибәтилә јазылмышдыр".[7]

Истисмарчы синфә өлүм акты олан бу ше'рин мүгәддимәдә биринчи вә сон једдинчи бәнди нүмунә верилир. Мәрһум Ф.Һүсејнов мүтәрәгги фикирли зијалыларын мүхтәлиф бәһанәләрлә тутулуб сүркүн едилмәсинин Әли Нәзми поезијасында орижинал ифадә олунмасындан бәһс едәрәк јазыр: "Һәм "Әш'ари-мәһзунанә", һәм дә "Зиндан" ше'ри реаллығы, һәјатилији вә сијаси кәскинлији илә нәзәри чәлб едир"[8]. "Зиндан"[9] ше'риндә һаким синфин вәһшилији кәскин сатира атәшинә тутулур.

[1] "Молла Нәсрәддин", 1909, № 30.
[2] "Иршад" гәзети, 1907, № 96.
[3] "Тәрәгги" гәзети, 1909, № 67.
[4] "Молла Нәсрәддин", 1908, № 2.
[5] "Молла Нәсрәддин", 1909, № 16.
[6] Әли Нәзми, Сижимгулунамә, Бакы, 1927, сәһ. 41.
[7] Ф.Һүсејнов. Әли Нәзми, Бакы, 1979, сәһ. 62.
[8] "Молла Нәсрәддин", 1908, № 27.
[9] Ф.Һүсејнов. Әли Нәзми. Бакы, 1979, сәһ. 62.

Әли Нәзминин "Әш'ари-мәһзунанә" (1908) ше'ри М.М.Ахундзадәнин сүркүндә олдуғу заман Теһрандан јаздығы "Нәләр чәкдим бу гүрбәтдә, әзизим" мәтлә'ли ше'ринә чавабдыр. Бәдии салнамә тә'сири бағышлајан бу ше'р әслиндә ичтимаи мәзмунлу мәнзум мәктубдур.

Әсәрдә вәтәниндән дидәркин салынмыш шаирин күнаһсыз мүгәссир олдуғу, гүрбәт елдәки һәсрәтли күнләри, иртича илләринин дәһшәтләри поетик ифадәсини тапмышдыр. Азадлығын чарчылары сүркүн едиләндә арзулар көнүлләрдә чүрүјүр, өлкәни гәм-гүссә бүрүјүр, вәтән вә дил мәһв олур, үмид чырағы сөнүр.[1]

М.М.Ахундзадә "Молла Нәсрәддин" журналында 1906-чы илдән иштирак етмишдир. Онун "Нәзм" адлы сатирасында һәјат һәгигәтләри орижинал вә чанлы верилир. Шаир, Моллаја мүрачиәтлә дејир: "Һәр һәфтә јазырсан ки, мүсәлманлар ојанмаз, һүрријјәти ганмаз", "һәгдир сөзүн, амма бу мүсәлманлар инанмаз, һеч кәс буну данмаз"[2]. Сатирада кинајә илә дејилир ки, коха, судја, пристав, јүзбашы ојанды, бичарә рәијјәтин малыны апардылар, өзләрини исә дустаг етдиләр.

Мүәллиф Ирана, Ирандакы солтана, тачирә долашмағы Молладан хаһиш едир. Журналда "Ач"[3], "Јазыблар"[4], "Чаванлар"[5] вә с. сатиралары илә охучуларын һөрмәтини газанан М.М.Ахундзадә һаким истисмарчы синфин барышмаз дүшмәни кими чыхыш едир.

Проф. М.Мәммәдов јазыр ки, журналда "Гејби" имзасы илә јазан вә һәләлик шәхсијјәти бәлли олмајан шаирин әсәрләриндә Сабир сатирасынын күчлү тә'сири дујулмагдадыр.[6] Сабир әдәби мәктәбинә мәнсуб олан Әли Нәзми, "Гејби" кими шаирләр Сабирин журналда "Чајда чапан" имзасы илә чап олунан "Тө'меји-наһар" әсәринин тә'сири

[1] Әли Нәзми, Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1979, сәһ. 42-43.
[2] "Молла Нәсрәддин ", 8 декабр 1906, № 36.
[3] Јенә орада, 5 август 1907, № 22.
[4] Јенә орада, 15 сентјабр 1908, № 37.
[5] Јенә орада, 26 апрел 1909, № 17.
[6] М.Мәммәдов. М.Ә.Сабир вә Азәрбајчан демократик мәтбуаты, Бакы, 1974, сәһ. 35.

алтында сатирик ше'рә кечмишләр[1]. "Ач" ше'ри дә мәһз Сабир сатирасынын тә'сири илә јазылмышдыр.

Проф. Әзиз Шәриф "Сабир вә Молла Нәсрәддин" мәгаләсиндә јазыр: "Ач" ше'ри Сабирин "Тө'меји-нәһар" адлы ше'ринә јахын бир ше'рдир. Бунларын вәзни дә, гафијәси дә, мәзмуну да бирдир. Буна истинадән биз бу ше'ри вә "Гејби" имзасыны Сабиринки һесаб едирик[2]. Тәдгигатчы Мухтар Гасымов да "Гејби" имзасынын Сабирә аид олдуғуну көстәрир.[3]

Проф. Мәммәдов јазыр ки, "Гејби" имзасы Сабир әдәби мәктәбинә дахил олан исте'дадлы шаирләрдән биринә аиддир.[4] Ахтарышлар вә тәдгигатлар ајдынлашдырмышдыр ки, "Гејби" имзасы илә јазан шаир М.М.Ахундзадәдир.[5] "Тө'меји-наһар" вә "Ач" ше'рләриндә Зәнкәзур гачгынларынын ағыр һәјаты, диләнчи вәзијјәтинә дүшмәси гәләмә алыныр, буржуа зијалылары ифша олунур.

Сабир јазыр ки, мә'нәви чәһәтдән шикәст олмуш буржуа зијалыларыны көрмәк истәсән, "шәрабы көр, гумары көр"[6]. Ахундзадә дејир ки, ачлар вә фәгирләрин адына пул алдылар, имдадларына чатмадылар, нә Зәнкәзур фәгирини, нә орда ач галаны көр?".[7]

Чар һөкумәтинин ријакар сијасәтини тәнгид едән маарифчиләр тә'гиб олунурдулар. Тә'гиб вә ишкәнчәләр Ахундзадәнин идејасыны сарсыда билмирди. Ахундзадә халг азадлығынын тәрәфдары иди. О, Кәнчә мүһитиндә јашамыш вә тәһсил алмышды. Азадлығы халгын савадланмасында көрүрдү. М.М.Ахундзадә 1914-чү илдә сүркүндән гајыдандан сонра сијаси һадисәләрә нүфуз етмәји бачарыр-

[1] М.Мәммәдов. М.Ә.Сабир вә Азәрбајчан демократик мәтбуаты, Бакы, 1974, сәһ. 37.
[2] "Револјусија вә култура", 1937, № 1, сәһ. 63.
[3] С.М.Киров адына АДУ-нун "Елми әсәрләри", Бакы, 1964, № 2, сәһ. 34.
[4] М.Мәммәдов. М.Ә.Сабир вә Азәрбајчан демократик мәтбуаты, Бакы, 1974, сәһ. 58.
[5] Г.Мәммәдли. Имзалар, Бакы, 1977.
[6] "Молла Нәсрәддин ", 8 октјабр 1907, № 38.
[7] "Молла Нәсрәддин ", 5 август 1907, № 29.

ды. Бу бахымдан онун әсәрләринин мәзмун вә идејасы, сәнәткарлығы гүввәтлидир.

М.М.Ахундзадә 1914-1917-чи илләрдә Кәнчә педагожи техникумунда, хејријјә чәмијјәтләриндә, 1918-1920-чи илләрдә Бакы педагожи техникумунда вә нүмунә мәктәбләриндә фәалијјәт көстәрмәклә кифајәтләнмир, журналда да әмәкдашлыг едир. 1921-чи илдән өмрүнүн сонуна (1923) кими Кәнчә семинаријасында чалышыр.

Әли Нәзми епиграфында “Мүәллим вә шаирләримиздән Мирзә Мәһәммәд Ахундовун вәфаты мүнасибәтилә” јаздығы шәрәфли өмрүн бәдии-тарихи салнамәси олан мәшһур “Өлүм” ше’рини һәјәчанла әдибин табуту өнүндә охујур, ону “дүһа” адландырыр вә дејир ки, “сәни елимин әлиндән өлүм вахтсыз алды, арзуна јетмәдән һүнәрләринлә биздән чида олдун, бизи пак әмәлләринә һәсрәт гојдун, о пак руһуна мин е’тирам, мин һөрмәт”. Гәдирбилән кәнчәлиләр маарифпәрвәр сәнәткары бөјүк һөрмәтлә Сәбзкар гәбиристанлығында дәфн едирләр.

“Молла Нәсрәддин” журналында сәмәрәли фәалијјәт көстәрән Кәнчә мүхбирләри ичәрисиндә Әли Рази Шәмчизадәнин (1888-1939) хүсуси мөвгеји вардыр. О, мәс’улдар сәнәткар олмуш, гијмәтли бәдии ирс јаратмышдыр.

Кәнчә мәдрәсәсиндә мәшһур мүдәррис Мирзә Хәлил Шејхзамановдан дәрс алмыш, Кәнчә руһани семинаријасыны битирмиш, әрәб вә фарс дилләрини өјрәнмишдир. Әли Разинин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында Һачы Һүсејн Рәфибәјли (1866-1920), Мәһәммәд Әфәндизадә (1870-1920), Мирзә Аббас Моллазадә (1870-1921), Әли Нәзми Мәммәдзадә (1878-1946), Мирзә Мәһәммәд Ахундзадә (1875-1923), Мирзә Аббас Аббасзадә (1860-1920), Һәмидбәј Јусифбәјзадә (1880-1939), Абдулла Тофиг Сур Мәһәммәдзадә (1882-1912), Хәдичә ханым Ағајева (1885-1958) кими маарифпәрвәр Кәнчә зијалыларынын бөјүк ролу олмушдур.

Көркәмли јазычы-мүәллим Әли Рази “Ничат” маариф чәмијјәтинин Кәнчәдә тәшкил етдији “Ислам гираәтханасы”нда мүдир ишләмиш, бәдии јарадычылығыны давам етдирмишдир. Онун “Ешг вә мәһәббәт” (Кәнчә, 1908), “Ислам

гираәтханасы” (Кәнчә, 1908), “Јаман гардаш” (Кәнчә, 1908), “Наләләрим” (Кәнчә, 1908), “Фәғанларым” (Кәнчә, 1908), “Дабанычатдаг хала вә һејвәрә”, I һиссә (Бакы, 1911), “Дабанычатдаг хала вә һејвәрә”, II һиссә (Бакы, 1912), “Дабанычатдаг хала” (Бакы, 1936) китаблары чап олунмушдур.

Ә.Рази “Гызыл Кәнчә”, “Јени Кәнчә”, “Гызыл талыш” (Ләнкәран) гәзетләриндә, “Мәдәни һүчум” журналында чалышмыш, әсәрләрини чап етдирмишдир.

Кәнчә педагожи вә кәнд тәсәррүфаты техникумларында ичтимаијјатдан дәрс дејир (1922-1930). Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын Кәнчә филиалында мәс’ул катиб (1935-1937) ишләјир. “Кировабад болшевики” гәзетиндә әмәкдашлыг едир. Онун “Меһпарә” поемасындан “Ганлы тој” адлы һиссә гәзетдә чап олунмушдур (1935).

“Молла Нәсрәддин” журналынын даими мүхбири Әли Рази “Кәнчәли”, “Бамбыл хала”, “Әјјар”, “Дүзлүк”, “Бангули”, “Мө’мин нахырчы”, “Фартдах хала” имзалары илә “Зәнбур” (1909-1910), “Кәлнијјәт” (1912-1913), “Тути” (1914-1917) журналларында, “Шумаш”, “Молла досту ханым бачы”, “Молла Әли Шәмчизәдә”, “Вази” вә с. имзаларла “Иршад” (1905-1908), “Јени Иршад” (1911-1912), “Ачыг сөз” (1915-1918) гәзетләриндә фәал иштирак етмишдир.

Мүбариз журналын идејаларына садиг галан Ә.Р.Шәмчизадәнин әсәрләри “Молла Гургур”, “Молла Әли Рази”, “Дабанычатдаг хала” имзалары илә чап олунур. “Дабанычатдаг хала”нын дили илә јаздығы “Арвадларымыз” адлы мәктубунда охујуруг: “А Молла Нәсрәддин гардаш! А киши, ики илдир башлајыб һәр һәфтә кишиләрдән јазырсан, һеч биз арвадлардан јазмырсан. Бундан сонра мән јазым, сән дә мәчмуәндә чап елә. Әкәр бирчә сөзүмү зибил сәбәтинә салсан, оғлум-гызым өлсүн ки, даһа бир шеј јазмарам”.[1]

Шаирин тәнгид һәдәфи гадынларын ачыначаглы, ағыр һәјатыдыр, ону нараһат едән гадын һүгугунун тапдаланмасыдыр. Онун әсәрләриндә надан кишиләр “һејвәрә”, мәдәнијјәтсиз гадынлар “Дабанычатдаг хала" адландырылыр, кәскин сатираја тутулур.

[1] “Молла Нәсрәддин ”, 27 јанвар 1908, № 4.

Ә.Рази дәрдли гадынларын "һәјат дәфтәри" адландырдығы китабында јазыр: "Бу китаб мән бәхти гаранын, мән јазығын, мән фағырын, мән күнү күнбатандан доғанын тәрҹүмеји-һалыдыр. Јә'ни ирәлидән өлүб дәрин кетмиш анамдан доғуландан индијә кими башыма нә әһвалатлар, нә бәлалар кәлибсә, алныма нә јазылыбса, дүнјада нә күн көрмүшәмсә, һамысы јазылыбдыр. Мәним башыма кәлән көрүм кафирин дә башына кәлмәсин".[1]

Гадын азадлығы мөвзусу јарадычылығында мүһүм јер тутан шаирин сатираларында истисмар дүнјасы әсл тәнгид һәдәфи олмушдур. Бу бахымдан 1903-чү илин әввәлиндән иштирак етдији "Молла Нәсрәддин" журналында чап олунан "Арвадларымыз"[2], "Мәсләһәт"[3], "Арвадларымыз"[4], "Киши"[5], "Јазмырам"[6], "Иранлылар"[7], "Түркләр", "Килеј" кими сатиралары даһа сәчијјәвидир.

Кәнчә һадисәләрини журналын редакторуна кинаjә вә еjһамла билдирән шаир чох тә'сирли поетик дилдә дејир:

Молла әми, сорма нә вар Кәнчәдә,
Арпа, саман, ун дөнүб анбарлара.
Әјри гојуб бөркүнү әллаф Гара,
Фәһләләр ач, чејраны минмиш пара.
Алты јетимлә галыб ач, дул Сара,
Еһтикара дөндү базар Кәнчәдә,
Ач балалар, лүт балалар Кәнчәдә.

Әли Рази журнал һаггында "Хатират"ында јазыр ки, 1906-чы илин апрел ајында "Молла Нәсрәддин" журналынын јүз нүсхәси ики саата сатылды, "Һәјат" гәзетинин он нүсхәси анчаг сатылырды. Минбәрдән дејилир ки: "Бу журналы охујан, јазан, чап едән, алан вә сатан кафирдир, охумаг

[1] Ә.Р.Шәмчизадә (Кәнчәли). Дабанычатдаг хала вә һејвәрә, Бакы, 1912, сәһ. 3.
[2] "Молла Нәсрәддин ", 3 феврал 1908, № 5.
[3] "Молла Нәсрәддин ", 30 март 1908, № 13.
[4] "Молла Нәсрәддин ", 10 феврал 1908, № 6.
[5] "Молла Нәсрәддин ", 22 март 1909, № 12.
[6] "Молла Нәсрәддин ", 15 нојабр 1909, № 46.
[7] "Молла Нәсрәддин ", 22 нојабр 1909, № 47.

вә шәкилләринә бахмаг белә һарамдыр".[1] Одур ки, 1907-чи илин пајызында тәһлүкә алтында галан Ә.Рази Тифлисдә журнала пәнаһ апармаға мәчбур олур.

Әли Рази Тифлисә кедир вә Ҹ.Мәммәдгулузадә, Ә.Сабир, Өмәр Фаиг, Г.Шәрифов, Ә.Гәмкүсар илә көрүшүр, Кәнчәдәки ағыр вәзијјәти онлара данышыр. Ҹ.Мәммәдгулузадә Ә.Разинин Кәнчәдән гачдығыны билиб дејир: "Вәзијјәт һәр јердә белә кәркиндир. Бир чох шәһәрләрдә журналымызы чырыб, мүхбир, јазычы вә охучуларымызы сөјүб инчидирләр. Дөзмәк, дајанмаг вә мүбаризә апармаг лазымдыр. Сабири дә сәнин кими Шамахыда инчидибләр, һәтта өлдүрмәк белә истәјибләр. Мән өзүм белә һәр дәгигәдә тәһлүкә гаршысындајам. Моллалар вә бәјләрлә узун мүддәт мүбаризә лазымдыр".[2]

Журналын әдәби мәктәбинә мәнсуб олан шаирләрин әсәрләри кими Кәнчә мүхбирләринин әсәрләри дә идеја, мәзмун, үслуб, тәнгид һәдәфләри бахымындан бир-биринә чох јахын олмушдур.

Журналын достлары илә дүшмәнләри арасында кедән кәскин идеја мүбаризәси Ҹ.Мәммәдгулузадәнин "Микроблар" фелјетонунда дүзкүн верилир: "Гәринәләрлә милләтимизин ширин чанына милјонларла ач микроблар дарашыб чаныны сормагдадыр вә мәһз бу һәшәратлар милләти хәстә едән, мәһз бу микроблардыр ону бәднам едән".[3]

Вәтәнин вә халгын дүшмәни олан һәмин микроблар Кәнчә мүхбирләринин кәскин тәнгид һәдәфинә чеврилмишди. Дабанычатдаг хала өлүмү јахынлашан, камалы чашан, күндә далашыб чаныны боғазына јыған һејвәрә кафтардан шикајәт едир:

Молла дадаш, јаз буну журналына,
Гурбан олум бығына, саггалына.
Мәсләкинә, фикринә, амалына,
Истәјир евләнсин бу ахмаг киши.

[1] "Азәрбајчан " журналы, 1967, № 5. сәһ. 64.
[2] Јенә орада.
[3] "Молла Нәсрәддин ", 2 март 1908, № 9.

Азадлыг идејаларынын чарчысы олан сәнәткар Иран шаһынын мәшрутә етмәсинин сахталығыны “Иранлылар” сатирасында ифша едир: “Мәшрутәни алдыныз, Аләмә сәс салдыныз, Ач, сусуз галдыныз, Чинартәк учалдыныз, Чапылдыныз, галдыныз, еј јазыг иранлылар”.

Молланәсрәддинчи шаирләр арасындакы ше’рләшмә (дејишмә) журналын Кәнчә мүхбирләринин әдәби фәалијјәтиндә даһа кениш јер тутурду. Бу да поезијанын мәзмун, үслуб вә бәдии хүсусијјәтләрини зәнкинләшдирир, тә’сир күчүнү артырырды.

Әли Нәзминин “Мәшәди Сижимгулу” имзасы илә чап олунан “Мәсләһәт”[1] ше’ринә илк чавабы Әли рази јазмыш,[2] сонра исә Ә.Сабирин ејни адлы әсәри чап олунмушдур.[3] Һәмин сатираларда гадынларын ачыначаглы һәјаты, һүгугунун тапдаланмасы орижинал вә тә’сирли поетик дил илә тәсвир олунур, тәнгид һәдәфләри дүзкүн мүәјјәнләшдирилир.

Әли Рази Шәмчизадәнин (1888-1939) зәнкин әдәби-бәдии вә елми педагожи ирсинин топланмасы, тәдгиг едилмәси, адынын әбәдиләшдирилмәси әдәбијјатымыза бөјүк гајғы кими гијмәтләндирилмәлидир.

“Молла Нәсрәддин” журналынын маарифпәрвәр Кәнчә мүхбирләри чох зәнкин, тәравәтли, тә’лим-тәрбијәви әһәмијјәтини сахлајан надир сәнәт инчиләри јаратмышлар. Демократик Азәрбајчан республикасында тәһсил чәмијјәтин кәләчәк талејини мүәјјән едән гијмәтли милли сәрвәтдир. Мөһтәрәм президентимиз Һејдәр Әлијев чәнаблары тәһсил сијасәтини үмумдөвләт сијасәтинин ән мүһүм тәркиб һиссәси сајыр вә классик әдәби-педагожи ирсдән өјрәнмәји ән плана чәкир, ән зәрури вәзифә һесаб едир. Бу бахымдан “Молла Нәсрәддин” журналынын маарифпәрвәр Кәнчә мүхбирләринин классик ирси тәдгиг едилиб өјрәнилмәли вә кәнч нәслин мүталиәсинә верилмәлидир.

[1] “Молла Нәсрәддин ”, 1908, № 12.
[2] “Молла Нәсрәддин ”, 1908, № 13.
[3] “Молла Нәсрәддин ”, 1908, № 14.

ӘЛИ РАЗИ ШӘМЧИЗАДӘ
(1888-1939)

Кәнчә әдәби мүһити халгымызын ичтимаи фикир тарихинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Тәәссүф ки, Кәнчә әдәби мүһити кими зәнкин хәзинә индијә гәдәр архив материаллары, тарихи сәнәдләр әсасында арашдырылыб тәдгиг олунмамышдыр.

Кәнчәнин маарифпәрвәр јазычы-мүәллимләринин сәмәрәли әдәби-педагожи фәалијјәтинин өјрәнилмәси мүасир дөврүмүзүн гаршыја гојдуғу вәзифәләрдән бири кими гијмәтләндирилмәлидир. Кәнчәдә тәһсил алан, јарадычы вә педагожи фәалијјәт көстәрән мүтәфәккирләрин өмүр салнамәси өјрәнилмәли, тәдгиг олунмалыдыр.

Кәнчәнин маарифпәрвәр шаир-мүәллими Әли Рази Шәмчизадәнин әдәби-педагожи фәалијјәтинин өјрәнилмәси зәрури вә фајдалыдыр. Кәнчәли шаир-мүәллим Әли Шөвги әлјазма диванындакы ше’рләринин бириндә јазыр:

Дөрд Әли јетирди Кәнчә торпағы
Руһи, Нәзми, Рази, Шөвгији бимар.

Һәгигәтән дә, Кәнчәдә әдәби-педагожи ичтимаи фикрин инкишафында Әли Руһи, Әли Нәзми, Әли Рази вә Әли Шөвгинин сәмәрәли фәалијјәти олмуш, онлар исте’дадлы шаир, халг мүәллими, публисист, халглар достлуғу вә азадлығын чарчысы кими шөһрәт газанмышлар.

Кәнчәли шаир Әли Рази мүрәккәб бир јарадычылыг јолу кечмиш, еһтијач вә чәтинликләрлә гаршылашмыш, идеја бүдрәмәләри олмуш, лакин һуманист әгидәсиндән дөнмәмиш, һеч нә ону сарсыда билмәмишдир.

Әли Шәмчизадә 1888-чи илдә Кәнчәдә сәнәткар аиләсиндә анадан олмушдур. Кәнчә мәдрәсәсиндә мәшһур мүдәррис Мирзә Хәлил Шејхзамановдан дәрс алмыш, руһани

семинаријасыны битирмишдир. О, әрәб, фарс вә рус дилләрини өјрәнмиш, классик вә милли әдәбијјаты марагла мүталиә етмишдир. Ә.Р.Шәмчизадәнин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында Һачы Һүсејн Рәфибәјли (1860-1920), Мирзә Аббас Моллазадә (1860-1922), Әли Нәзми Мәммәдзадә (1878-1946), Мирзә Мәһәммәд Ахундзадә (1875-1923), Мирзә Аббас Аббасзадә (1860-1920), Абдулла Тофиг Сур Мәһәммәдзадә (1882-1912) кими маарифпәрвәр Кәнчә зијалыларынын бөјүк ролу олмушдур. Әли Рази разылыг һисси илә јазыр ки, Абдулла Сур әдәбијјат елминдә устадым, јазычылыгда мүәллимим олмуш, мәнә гајғы вә тәләбкарлыгла јанашмышдыр.

Әли Рази јарадычылыға кичик ше'рлә башламыш, шифаһи халг јарадычылығындан бәһрәләнмишдир. "Ничат" маариф чәмијјәтинин Кәнчәдә тәшкил етдији "Ислам гираәтханасы"нда мүдир ишләјәркән классик Азәрбајчан әдәбијјаты илә јанашы, рус вә шәрг халгларынын әдәбијјатыны да чидди мүталиә едир. Бу да кәнч шаирин јарадычылыг үфүгләрини кенишләндирир, онун мәс'улијјәт һиссини артырыр.

Әли Разинин мәс'улдар фәалијјәти нәтичәсиндә "Ешг вә мәһәббәт" (Кәнчә, 1908), "Ислам гираәтханасы" (Кәнчә, 1908), "Јаман гардаш" (Кәнчә, 1908), "Наләләрим" (Кәнчә, 1908), "Фәғанларым" (Кәнчә, 1908), "Дабанычатдаг хала вә һејвәрә" (I вә II һиссә, Бакы, 1911, 1912), "Дабанычатдаг хала" (Бакы, 1936) китаблары чап олунмушдур. "Молла Нәсрәддин" журналынын даими мүхбири Ә.Рази "Кәнчәли", "Бамбыл хала", "Әјјар", "Дүзлүк", "Банбули", "Мө'мин нахырчы", "Фартдах хала" имзалары илә "Зәнбур", "Кәлнијјәт" (1912-1913), "Тути" (1914-1917) журналларында "Шумаш", "Молла досту ханым бачы", "Молла Әли Шәмчизадә", "Рази" вә башга имзаларла "Иршад" (1905-1908), "Јени Иршад" (1911-1912), "Ачыг сөз" (1915-1918) гәзетләриндә фәал иштирак етмишдир.

Мүбариз "Молла Нәсрәддин" журналынын идејаларына садиг галан Ә.Разинин әсәрләри онун сәһифәләриндә "Молла Гургур", "Молла Әли Рази", "Кәнчәдән", "Дабанычатдаг хала" имзалары илә чап олунур.

Јазычы-мүәллим Әли Разинин "Дабанычатдаг хала"нын дили илә јаздығы "Арвадларымыз" адлы мәктубунда охујуруг: "А Молла Нәсрәддин гардаш! А киши, ики илдир башлајыб һәр һәфтә кишиләрдән јазырсан, һеч биз арвадлардан јазмырсан. Бундан башга мән јазым, сән дә мәчмуәндә чап елә. Әкәр бирчә сөзүмү зибил сәбәтинә салсан, оғлум-гызым өлсүн ки, даһа бир шеј јазмарам" ("Молла Нәсрәддин", 1908, № 4).

Әсәрләриндә мүхәннәс, надан, ријакар кишиләр "Һејвәрә", мәдәнијјәтсиз, чаһил гадынлар "Дабанычатдаг хала" адландырылыб кәскин сатираја тутулан шаирин тәнгид һәдәфи гадынларын ачыначаглы, фичиәли вә ағыр һәјатыдыр, онларын һүгугунун тапдаланмасыдыр.

Ә.Рази һүгугсуз, дәрдли вә кәдәрли гадынларын "Һәјат дәфтәри" адландырдығы "Дабанычатдаг хала вә һејвәрә" (1912) китабында јазыр: "бу китаб мән бәхти гаранын, мән јазығын, мән фағырын, мән күнү күнбатандан доғанын тәрчүмеји-һалыдыр. Јә'ни ирәлидән өлүб дәрин кетмиш анамдан доғуландан индијә кими башыма нә әһвалатлар, нә бәлалар кәлибсә, алныма нә јазылыбса, дүнјада нә күн көрмүшәмсә, һамысы јазылыбдыр. Мәним башыма кәлән көрүм кафирин дә башына кәлмәсин".

Гадын азадлығы мөвзусу јарадычылығында мүһүм јер тутан шаирин сатираларында истисмар дүнјасы, онун төрәтдији фачиәләр кәскин тәнгид һәдәфинә чеврилмишдир. Бу бахымдан 1908-чи илин јанварындан иштирак етдији "Молла Нәсрәддин" журналында чап олунан "Арвадларымыз", "Мәсләһәт", "Киши", "Јазмырам", "Иранлылар", "Түркләр", "Килеј" кими сатиралары даһа сәчијјәвидир.

Шаир-мүәллим Әли Рази Шәмчизадә Кәнчә һадисәләрини журналын редактору Чәлил Мәммәдгулузадәјә тә'сирли кинајә вә ејһамла билдирир:

Молла әми, сорма нә вар Кәнчәдә,
Арпа, саман, ун дөнүб анбарлара.
Әјри гојуб бөркүнү әллаф Гара,
Фәһләләр ач, чејраны минмиш пара.

Алты јетимлә галыб ач, дул Сара,
Еһтикара дөндү базар Кәнчәдә,
Ач балалар, лүт балалар Кәнчәдә.

Әли Рази "Хатират"ында јазыр ки, 1906-чы илин апрелиндә журналын јүз нүсхәси ики саата сатылдығы һалда, "Һәјат" гәзетинин он нүсхәси дә сатылмамышды. Минбәрдән дејилирди: "Бу журналы охујан, јазан, чап едән, алан вә сатан кафирдир, охумаг вә шәкилләринә бахмаг белә һарамдыр". Одур ки, һәјаты тәһлүкә алтында галан Ә.Рази 1907-чи илин пајызында Тифлисә кедир. Ч.Мәммәдгулузадә, Ә.Сабир, Ф.Не'манзадә, Ә.Гәмкүсар вә башга молланәсрәддинчиләрлә көрүшүр. Кәнчәдәки ағыр вәзијјәти данышыр.

Ч.Мәммәдгулузадә Кәнчәдән гачан шаирә дејир: "Вәзијјәт һәр јердә белә кәркиндир. Бир чох шәһәрләрдә журналымызы чырыб, мүхбир, јазычы вә охучуларымызы сөјүб инчидирләр. Дөзмәк, дајанмаг вә мүбаризә апармаг лазымдыр. Сабири дә сәнин кими Шамахыда инчидибләр. һәтта өлдүрмәк белә истәјибләр. Мән өзүм белә һәр дәгигәдә тәһлүкә гаршысындајам. Моллалар вә бәјләрлә узун мүддәт мүбаризә лазымдыр".

Бу дөврдә Кәнчәдә журналын Әли Нәзми, Мирзә Мәһәммәд Ахундзадә кими мүхбирләри вә чохлу пешәкар охучулары вар иди. Үмумијјәтлә, журналын әдәби мәктәбинә мәнсуб олан шаирләрин әсәрләри кими Кәнчә мүхбирләринин әсәрләри дә идеја, мәзмун, үслуб, тәнгид һәдәфләри бахымындан бир-биринә чох јахын олмушдур.

Журналын достлары вә дүшмәнләри арасында кедән кәскин идеја мүбаризәси Ә.Разинин сатираларында чох тә'сирли үмумиләшдирилир, тәнгид һәдәфи дүзкүн мүәјјәнләшдирилир вә ифша олунур. Дабанычатдаг хала өлүмү јахынлашан, камалы чашан, күндә далашыб чаныны боғазына јыған һејвәрә кафтардан шикајәт едир:

Молла дадаш, јаз буну журналына,
Гурбан олум бығына, саггалына.
Мәсләкинә, фикринә, амалына,
Истәјир евләнсин бу ахмаг киши.

Чаны боғазына јығылыб безән, һејвәрә кафтарын евиндә үрәјинә дәрд, гәлбинә ган гојан, кечә-күндүз ач галан, ағлајыб аһ-вај чәкән Дабанычатдаг хала дејир:

Кетмишәм, ај Молла әми, гырх әрә,
Он бирини дәфн еләдим мәгбәрә.
Ахыры алды мәни бу һејвәрә...

Азадлыг идејаларынын чарчысы олан Әли Рази Иран шаһынын мәшрутә е'лан етмәсинин сахталығыны "Иранлылар" сатирасында ифша едир: "Мәшрутәни алдыныз, аләмә сәс салдыныз, ач, сусуз галдыныз, чапылдыныз, чалдыныз, еј јазыг иранлылар".

Журналын Кәнчә мүхбирләри арасындакы дејишмә поезијанын мәзмун, үслуб вә бәдии хүсусијјәтләрини зәнкинләшдирир, тә'сир күчүнү артырыр. Бу бахымдан Әли Нәзминин "Мәшәди Сижимгулу" имзасы илә чап олунан "Мәсләһәт" ше'ринә Әли Разинин јаздығы ејни адлы илк ше'ри даһа мараглыдыр. Бундан сонра исә Ә.Сабирин "Мәсләһәт" ше'ри чап олунмушдур. Һәмин сатираларда гадынларын ачыначаглы һәјаты орижинал вә тә'сирли тәсвир олунмушдур.

Классик әдәбијјатдан бәһрәләнмәк Әли Разинин јарадычылығында мүһүм рол ојнамышдыр. Онун "Гызыл Кәнчә", "Јени Кәнчә", "Гызыл талыш" гәзетләриндә, "Мәдәни һүчум" журналында фәал чалышмасы бәдии јарадычылығынын инкишафына көмәк едир.

Маарифпәрвәр шаир-мүәллим Кәнчә педагожи вә кәнд тәсәррүфаты техникумларында 1922-1930-чу илләрдә дәрс дејир, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсилә мәшғул олур. 1935-1937-чи илләрдә Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын Кировабад филиалында мәс'ул катиб вәзифәсиндә чалышыр, ејни заманда, "Кировабад болшевики" гәзетиндә әмәкдашлыг едир. Онун "Меһпарә" поемасынын "Ганлы тој" адлы һиссәси 1935-чи илдә гәзетдә чап олунур.

Маарифпәрвәр шаир-мүәллим Әли Рази Шәмчизадәнин зәнкин әдәби-бәдии вә елми-педагожи ирсинин топланмасы, тәдгиг едилмәси, чап олунуб охучуларын мүта-

лиәсинә верилмәси вә адынын әбәдиләшдирилмәси Азәрбајҹан Демократик Республикасынын әдәбијјата бөјүк гајғысына ән гијмәтли чаавб оларды. Кәнчә шәһәр игтидары вә Јазычылар Бирлији Кәнчә филиалынын маарифпәрвәр шаир-мүәллим Әли Рази Шәмчизадәнин зәнкин әдәби ирсинин топланыб чап олунмасы вә адынын әбәдиләшдирилмәси һаггында сәмәрәли тәдбир көрәчәјинә халгымыз бөјүк еһтимад бәсләјир.

ҺАЧЫ КӘРИМ САНЫЛЫ (1878-1937)

Әдәбијјат вә мәдәнијјәт тарихимиздә шәрәфли хидмәтләри олан көркәмли маариф хадими Һачы Кәрим Санылы чох чәтин вә мүрәккәб бир өмүр јолу кечмишдир. Онун һаггында архивләрдә, музејләрдә, китабханаларда материал тапмаг мүмкүн дејилдир. Анчаг Азәрбајҹан Дөвләт Тарих архивинин 406-чы фондунда сахланылан 472 сајлы говлугдакы материаллар Һачы Кәрим Санылы һаггында гијмәтли мәнбәдир. Бу мәнбә әсасында проф. С.Шүкүров "Һ.Санылынын әдәби вә педагожи фәалијјәти" (1970) китабыны чап етдирмиш, университетин аспиранты намизәдлик диссертасијасы јазмышдыр.

Әдәби вә педагожи фикримизин инкишафында мүстәсна хидмәтләри олан Һачы Кәрим Санıјев (Санылы) Һүсејн оғлу 1878-чи илин баһарында Газах маһалынын Чајлы кәндиндә анадан олмушдур. Ушаглығыны "көјләрә баш чәкән Көјәзән" дағынын романтик әтәкләриндә, "ал јашыл кејинмиш јамјашыл мешәләрин" (С.Вурғун) гојнунда кечирмиш, фүсункар тәбиәти севмиш, ондан бәдии зөвг алмыш, тәбиәтә вурулмушдур.

Һ.К.Санылы ибтидаи тәһсилини Чајлы кәнд моллаханасында алмыш, фарс вә рус дилләрини өјрәнмәјә хүсуси һәвәс көстәрмишдир.

Кәнд ичәрисиндә "Әкинчи Сөјүн" ләгәбилә танынан Һүсејн киши зәманәсинин маарифпәрвәр инсанларындан бири олмушдур. О, оғлунун Газахда рус дилини өјрәнмәсинә шәраит јаратмышдыр. Һачы Кәрим рус дилини бөјүк һәвәслә өјрәнмишдир.

Бүнөврәси 1876-чы илдә гојулан Гори мүәллимләр семинаријасынын нәздиндә 1879-чу илдә ачылан "Рус-татар" ("Рус-Азәрбајҹан") шө'бәсиндә Газах маһалындан тәһсил аланлар чох иди. Әһмәдаға Мустафајев (1864-1932) бу семи-

наријаны 1885-чи илдә битирмиш, Газах семинаријасынын Ф.Көчәрли вә П.Гасымовдан сонра мүдири ишләмиш, көркәмли маариф хадими олмушдур.

Газах маһалынын јалныз Салаһлы кәндиндән Гори семинаријасыны Сүлејман Гајыбов (1863-1932), Исмајыл Гајыбов (1886-1967), Сәлим Әфәндијев (1881-1946), Әһмәд Күлмәммәдов (1881-1938), Мәммәд Гочајев (1888-1943), Исфәндијар Вәкилов (1888-1960) вә башга көркәмли маариф хадимләри битирмишләр. Буна көрә дә Һачы Кәрим Санылынын бу семинаријаја гәбул олмасы тәбиидир.

Һачы Кәрим Санылы 1893-чү илдә Гори мүәллимләр семинаријасына гәбул олунмуш, 1898-чи илдә битирмишдир. Јелизаветпол губернијасынын Мансурлу кәндиндә анадан олмуш Гарғабазар (Гарјакин, сонра Фүзули адланыр) мәктәбинин директору ишләмиш Муса Гулијев (1869-1922) илә Јелизаветпол губернијасынын Чәбрајыл гәзасынын Гарғабазар кәндиндә дүнјаја көз ачмыш Әскәр Ејвазов (1880-1931) Һачы Кәрим Санылынын ејни синифдә охујуб тәһсил алдығы әгидә достларыдыр.

Маарифпәрвәр педагог Әскәр Ејвазов 1902-чи илдә Кәнчә шәһәринин Бағбанлар "Рус-Азәрбајчан" мәктәбиндә мүәллим-нәзарәтчи ишләмишдир. Тәдрисин кејфијјәтини јүксәлтмәк, мүәллимләрин педагожи-методики сәвијјәсини тәкмилләшдириб инкишаф етдирмәк үчүн бөјүк сә'ј көстәрән Әскәр Ејвазов ачыг дәрсләрин кечирилмәсинә, мүзакирә олунмасына, дәрсә верилән тәләбләрә әмәл едилмәсинә хүсуси диггәт јетирмиш, Кәнчәдә маһир педагог кими һөрмәт газанмышдыр.

Ә.Ејвазов 1911-чи илдә Гарғабазарда илк гыз мәктәби јаратмыш вә Р.Әфәндијевин гызы Марал ханым Нәбијеваны һәмин мәктәбә мүдир тә'јин етдирмишдир. Марал ханымын һәјат јолдашы Әһмәд Нәбијев Гарғабазар оғлан мәктәбиндә мүәллим ишләмишдир.

Һачы Кәрим Санылы Муса Гулијев вә Әскәр Ејвазовла сәмими гәлб досту олмуш, онлар мүгәддәс әгидәләринә садиг галмышлар. Һачы Кәрим Санылы педагожи фәалијјәтә Зәнкәзур маһалынын Хачмаз кәндиндә 1898-чи илин сентјабрында мүәллим кими башламыш, мәктәб мүдири тә'јин едилмиш вә 1902-чи илин сентјабрына гәдәр ишләмишдир.

1902-чи илин бир сентјабрында Кәнчәјә кәлмиш, шәһәр мәсчидинин јанындакы "Рус-Азәрбајчан" мәктәбиндә мүәллим олмушдур. Сонра исә гејри-рәсми "Рус-Азәрбајчан" мәктәби ачмыш, дәфәләрлә Тифлисә кетмиш, мүрачиәт етмиш, нәһајәт чох чәтинликләрлә мәктәби рәсмиләшдирә билмишдир.

Гафгаз тәһсил даирәси директорунун әмри илә Һачы Кәрим Санылы һәмин мәктәбә мүдир тә'јин едилмишдир. Әдиб гыса мүддәтдә мәктәби бачарыглы мүәллимләрлә, хүсусилә рус дили мүәллимләри, дәрс вәсаитләри илә тә'мин етмиш, азәрбајчанлы гызларын охумасына вә рус дилини өјрәнмәсинә чалышмышдыр.

Проф. Һ.Әһмәдов јазыр ки, Јелизаветпол губернијасында илк "Рус-Азәрбајчан" мәктәби 1898-чи илин апрелиндә ачылмыш, маарифпәрвәр мүәллимләр дәрс демәјә, дәрсликләр јаратмаға башламышлар. Дүнјәви елмләрин вә рус дилинин тәдрис олунуб өјрәдилмәси руһаниләри разы салмамыш, Һачы Кәрим Санылы һагсыз олараг сыхышдырылмыш, тәһгир олунмуш, она педагожи фәалијјәтини давам етдирмәјә имкан верилмәмишдир.

Һачы Кәрим Санылы 27 феврал 1904-чү илдә Јелизаветпол губернијасынын халг мәктәбләри директоруна "Рус-Азәрбајчан" мәктәбинин мүдирлијиндән азад олунмасы һаггында бу рапорту көндәрмишдир: "Јелизаветпол шәһәринин бир нечә "габагчыл" мүсәлманы чамаат арасында мәним барәмдә елә әһвали-руһијјә ојадыб ки, бу да һәјатымда бәдбәхт бир һадисәнин баш верәчәјинә шүбһә доғурмур. Зати алиләри, Сиздән бөјүк бир еһтирамла хаһиш едирәм ки, мәни тутдуғум вәзифәдән азад един. Һәјатымы хилас үчүн Јелизаветполдан чыхым кедим".

Һачы Кәрим Санылы һәмин рапортун чавабыны алмадығына көрә Чајлы кәндинә гајытмаға мәчбур олур. Нәһајәт, 1904-чү илин 29 мартында Јелизаветпол халг мәктәбләри директоруна сәнәдләринин почтла көндәрилмәси һаггында мәктуб јазыр. Лакин мәктубуна чаваб

алмадығына көрә 1904-чү илин сентјабрында инспектор Алексеј Кузминә мүрачиәтиндә јазыр: "Директор ишими мүтләг көндәрмәлидир ки, мүлки мәһкәмә идарәсиндә тапдығым иш әлимдән чыхмасын".

Лакин Һачы Кәрим Санылы бир илдән артыг ишсиз галмыш, кифајәтләндиричи чаваб алмамышдыр. Јенидән, 1905-чи илин мајында Јелизаветпол губернијасы халг мәктәбләри директоруна мүрачиәт етмиш вә көстәрмишдир ки, ишлә тә'мин олунмамышдыр.

Һ.К.Санылы Тифлисә кетмиш, Радиановла көрүшмүш, 12 мај 1905-чи ил тарихдә Појлу кәндинә мүәллим көндәрилмишдир. Сонра исә Дағкәсәмән кәндинә рус дили мүәллими тә'јин едилмишдир. Кәнддә әһалинин һөрмәтини газанан Һ.К.Санылы гыса мүддәтдә мәшһур педагог кими танынып.

О, классик рус әдәбијјатыны сәмәрәли мүталиә едир, милли әдәбијјаты әсаслы өјрәнир, јазыб-јаратмаг ешгилә јашајыр. Балаларын тә'лим-тәрбијәсилә чидди мәшғул олур, мүәллимлик вәзифәсини шәрәфлә јеринә јетирир. Лакин 1906-чы илдә Санылы сијаси көрүшләринә көрә полис мә'мурлары тәрәфиндән һәбс едилир. Мәктәбин мүдири Гијасбәјовун Јелизаветпол губернијасы халг мәктәбләри директоруна Санылы һаггында көндәрдији мәктубдакы дәлилләр дә нәзәрә алынмыр, Санылы һәбсдән азад олунмур.

Гафгаз тәдрисинин даирә директору Дағкәсәмән мәктәбиндә чидди јохлама апарыр вә јохламанын нәтичәси һаггында Јелизаветпол губернијасынын кенерал-губернаторуна 1907-чи илин јанварында көндәрдији мә'луматында јазыр: "Һачы Кәрим Санылы көзәл әхлаги кејфијјәтләрә маликдир, шакирдләрин дә рус дили дәрсиндән биликләри чох јахшыдыр. Үмумијјәтлә, рус дилини вә мәдәнијјәти халгын арасында јајан ағыллы вә чох лазымлы бир шәхсдир. Санијевин сә'ји нәтичәсиндә Дағкәсәмән мәктәбиндә мүсәлман гызлары рус дилини өјрәнирләр".

Һачы Кәрим Санылыја верилән 23 март 1906-чы ил тарихли хасијјәтнамәдә охујуруг: "Һачы Кәрим Санијевин

јаздыглары доғрудур вә вәзифәсини әдаләтлә јеринә јетирән ағыллы вә зијалы бир мүсәлмандыр. О, Јелизаветполда мүсәлманлар үчүн икисинифли мәктәб ачылмасыны вә һәмин мәктәбдә мүсәлман гызлары үчүн ајрыча синиф ајырмағы вә онларын Бағбан гызлар мәктәби вә үмуми әмәк чәмијјәтинә чәлб олунмаларыны мүдирликдән хаһиш етмишдир.

Чәнаб Санијевин рус мәдәнијјәтини халгына чатдырмаг истәмәси вә өз милләтини савадландырмаг чәһди надан мүсәлманлары горхуја салмышдыр ки, һамы руслашачаг. Буна көрә дә ону һәдәләмәјә, өлүмлә горхутмаға башладылар. Губернатор Лутсајын вә мүдирлијин көмәјинә вә тә'кидинә бахмајараг, о өз һәјатыны горумаг үчүн вәзифәсини гојуб Тифлисә кедир, бәраәт газаныр, сонра исә Појлуда мүәллимлик едир".

Һачы Кәрим Санылынын Дағкәсәмән мәктәбинә мүдир олмаг арзусу баш тутмур, чүнки Гијасбәјов чәнабларына сөз верилмишдир. О да мүдир тә'јин олунмушдур. Әмәкдар мүәллим Паша Һүсејнов Һачы Кәрим Санылы һаггында хатирәләриндә демишдир: "Һачы Кәрим Санылы, Меһралыбәј Мурадов вә Мәммәд Хәлилов Кәнчәдә бизә дәрс дејирдиләр. Онлар бизә чох сәмими, ата гајғысы илә јанашыр вә көзәл дәрс дејир, өјрәдирдиләр.

Һачы Кәрим Санылы чох гајғыкеш, мәс'улијјәтли, тәләбкар, низам-интизамы көзләјән јүксәк сәвијјәли, шаир тәбиәтли мүәллим иди. Классикләрин әсәрләрини, фолклору, хүсусилә поезијаны әзбәр билир вә бизә өјрәдир, һәм дә чидди сорушурду. Рус дилини көзәл методла тәдрис едир, ана дили илә паралел мүсаһибәләр апарыр, бизә шүурлу дәрк етдирирди. Мәнә әдәбијјаты Һачы Кәрим мүәллим өјрәтмиш, мәндә әдәбијјата бөјүк мараг ојатмышды. Мән бүтүн мүәллимлик фәалијјәтимдә чалышмышам ки, Һачы Кәрим мүәллимин методуна, әгидәсинә, тәдрис үсулуна јијәләним. Бүтүн мә'зијјәтләримә көрә шаир мүәллим, һагсызлығын гурбаны олан, күнаһсыз мүгәссир Һачы Кәрим мүәллимә миннәтдарам. Онун хатирәси гәлбимдә әбәди јашајыр, ондан өјрәнирәм".

Үмумијјәтлә, Һачы Кәрим Санылынын вәзијјәти ағыр олмуш, еһтијач ичәрисиндә јашамышдыр. Гафгаз тәһсил даирәсинин көстәришилә маашдан әлавә Санылыја 133 манат верилмәси нәзәрдә тутулмуш, анчаг әмәл олунмамышдыр.

1910-чу илин апрелиндә Һачы Кәрим Санылы Санкт-Петербург мүәллимләр институту нәздиндә тәшкил едилән әл әмәји курсуна көндәрилир. Институтун директору А.Константиновун имзасы илә верилән вәсигәдә дејилир ки, Һачы Кәрим Саныјев ағач дүлкәрлији үзрә ибтидаи ишләр курсуну мүвәффәгијјәтлә гуртармышдыр вә һәмин ихтисас үзрә тәһсилини тәкмилләшдирмәк үчүн јенә дә бир нечә дәфә Петербург институтунун әл әмәји курсуна көндәрилмәлидир. "Саныјев бир тә'лим тәдрис фәнни кими, әл әмәји дәрсинин бүтүн лазым олан нәзәри вә тарихи мә'луматлары илә таныш олмушдур. Буна көрә дә она үмумтәһсил мәктәбләриндә әл әмәји дәрси апармаға ичазә верилир".

Азәрбајчан Дөвләт Тарих архивиндәки сәнәдләрдә Һачы Кәрим Санылынын әдәбијјата, тарихә, етикаја вә естетикаја хүсуси фикир вердији, шакирдләриндә әдәбијјата, поезијаја, фолклора һәвәс ојатмаға бөјүк сә'ј көстәрдији мә'лум олур.

Үмумијјәтлә, Һачы Кәрим Санылы исте'дадлы сәнәткар вә маһир педагог кими танынмыш, һәмишә мүкафатландырылмышдыр. 1913-чү илдә Һачы Кәрим Санылыја сәмәрәли педагожи фәалијјәтинә көрә тә'рифнамә вә III дәрәчәли Станислав ордени верилир. Анчаг онун орден алмаға он беш манат пулу олмур. Сонра һәмин пулу топлајыб ордени алыр.

1913-чү илин октјабрында Санылы Јелизаветполдакы "XVII мәһәллә (приход) мәктәби"нә дә'вәт олунур. Анчаг иллик 470 манат мааш ону тә'мин етмәдијинә көрә Дағкәсәмән мәктәбиндә галыр, Јелизаветпола кетмир.

1914-чү илин бир сентјабрындан Һ.К.Санылы Газах али башланғыч мәктәбиндә дәрс демәјә башлајыр. Газахда мәктәбләрин ачылмасына, кенишләндирилмәсинә, дәрслик, дәрс вәсаитләрилә тә'мин олунмасына әсаслы көмәк көс-

тәрән Санылы мүәллим кадрларын һазырланмасында вар гүввәсини әсиркәмир. Һәфтәлик вә ајлыг тәшкил олунмуш һазырлыг курсларында мүәллимләрә педагожи-методик истигамәт верир, тәдрисин кејфијјәтини јүксәлтмәјин јолларыны өјрәдир.

1920-чи илдә Бакыја көчүр, орта ихтисас вә али мәктәбләрдә ишләмәк, нәшријјатларда чалышмаг, һәм дә бәдии јарадычылығыны инкишаф етдирмәк истәјир. Һачы Кәрим Санылы рус вә фарс дилләрини мүкәммәл билир, Авропа вә Шәрг әдәбијјатыны сәмәрәли мүталиә едир, өјрәдир, һәм нәшријјатда чалышыр, һәм дә педагожи техникумда дәрс дејир. 1930 вә 1931-чи илләрдә ики чилддән ибарәт чап олунан "Азәрбајчан түрк халг шивәләри лүғәти" китабынын редактору Һачы Кәрим Санылы олмушдур.

Һачы Кәрим Санылы 1937-чи илә кими Бакы шәһәр халг маариф шө'бәсинин мүфәттиши вәзифәсиндә чалышмыш, көркәмли шаир-педагог кими тә'лим-тәрбијә проблеминин јүксәк сәвијјәдә һәјата кечирилмәсинә шәрәфли хидмәт етмишдир.

Мә'налы өмрүнүн гырх илини кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсинә һәср етмиш Һачы Кәрим Санылынын "Бөјүкләр үчүн әлифба китабы" дәрслијини Јени Әлифба Комитәси 1924-чү илдә "Јени түрк әлифбасы" ады илә чап едиб истифадәјә вермишдир.

Мүәллиф, ушагларын јаш вә билик хүсусијјәтләрини нәзәрә алмыш, педагожи принсипләрә вә дәрслијә верилән тәләбләрә әсасән әмәл етмиш, дәрслији надир орижинал вә тәрчүмә нүмунәләрилә зәнкинләшдирмишдир.

Һачы Кәрим Санылы 1927-1930-чу илләрдә Ф.Не'мандзадә вә Һ.Ахундовла "Үчүнчү ил" (бу дәрслик дөрд дәфә тәкрар нәшр олунмушдур), 1927-чи илдә Әһмәд Сејидовла "Түрк әлифбасы" дәрсликләрини чап етдирмишдир.

Һ.К.Санылынын дәрсликләри програм әсасында тәртиб олунмуш, дәрслијә верилән тәләбләр көзләнилмиш, тә'лим-тәрбијә бахымындан фајдалы бәдии мәтнләр, поезија вә нәср нүмунәләри, тәмсилләр сечилмишдир. Һ.Санылынын "Түрк әлифбасы" дәрслијинә јаздығы "Бир нечә сөз"

адлы мүгәддимә мүәллимләрә педагожи-методик истигамәт верир, нитг мәдәнијјәти, јазы техникасы, нағылетмә һаггында методик төвсијјәләрини билдирир.

Ушагларын тәмсилләри даһа чох мүталиә едиб өјрәндијини билән Һачы Кәрим Санылы Ә.Мәһзунла 1927-чи илдә "Мејмун вә илан" китабыны чап етдирмишдир. Китабдакы "Мејмун вә илан", "Охлу кирпи", "Долаша", "Кирпи", "Лејләк" ше'рләрини Һачы Кәрим Санылы јазмышдыр. Үмумијјәтлә, китабдакы бәдии мәтнләр тәрбијәви маһијјәт дашыјыр.

Һачы Кәрим Санылы инсан гәлбини тәлатүмә кәтирән, она бәдии-естетик зөвг верән, билијини зәнкинләшдирән, тәбиәтин вурғуну олан шаир-педагогдур.

Халг шаири Сүлејман Рүстәмин "Сәни севир, сәни унутмарыг" адлы хатирәсиндә охујуруг: "Тәбиәти јахшы билән шаир Һачы Кәрим Санылы јол боју бизә отлардан, чичәкләрдән, бөчәкләрдән, арылардан, гушлардан ајагүсту мүһазирә охујараг бундан зөвг алырды"[1]. Демәли, шаир мүәллим тәбиәтин вурғуну олмушдур.

Һачы Кәрим Санылынын әсәрләриндә тәбиәтин фүсункарлығы, романтикасы, көзәллији, фәсилләрин е'чазкарлығы, фәрди хүсусијјәтләри бәдии сөзүн гүдрәтилә чох тә'сирли чилаланыр, гүдрәтли тәрбијә вәзифәсинә чеврилир.

Һ.К.Санылынын сөзә гәнаәт етмәси, сөзүн мә'на дәринлијинә диггәт јетирмәси вә јериндә ишләтмәси онун әдәби вә педагожи фәалијјәтинин вәһдәтиндән ирәли кәлир. Онун дағлары "телли, тоггалы", "лаләдән әнликли", "ағгардан халы, күмүшү голбаглы, јагут сырғалы" олан тәбии ловһәјә бәнзәтмәси көзәл тә'сир бағышлајыр.

Исте'дадлы шаир вә мүдрик педагог Һачы Кәрим Санылынын маһир гәләминдән чыхмыш "Јазда", "Јаз ишләри", "Јаз јахынлашыр", "Динамит маһнысы", "Бәсти Бағырова", "Рәссам Әзимзадәјә" вә с. ше'рләри надир сәнәт инчиләри, ушаг әдәбијјатынын көзәл нүмунәләридир.

Һачы Кәрим Санылынын "Чанавар һөкумәти", "Аран

---

[1] "Азәрбајчан ", 1967, № 5. сәһ. 75.

көчү", "Намус давасы", "Турут гачаглары", "Новруз вә Күләрә" адлы поемаларында јүксәк әхлаги кејфијјәтләр тәблиғ олунур.

Һәјат һадисәләрини реал ловһәләрлә көстәрән "Аран көчү" поемасында вәтәнпәрвәрлик һисси, мүдрик гочаларын тәмкинлији, аналарын мәһәббәти, кәлинләрин исмәти, чаванларын икидлији тә'сирли вә инандырычы верилир.

Ики һиссәдән ибарәт олан "Аран көчү" әввәлчә "Ингилаб вә мәдәнијјәт" журналында (1926), сонра исә 1927-чи илдә китаб шәклиндә чап олунмушдур. Һачы Кәрим Санылынын "Јени Шәргиләр" адлы илк ше'рләр китабы 1919-чу илдә, "Кәндимиз", "Аран көчү", "Намус давасы", "Дәли өкүз", "Мејмун вә илан" (Ә.Мәһзунла шәрикли) китаблары 1927-чи илдә, "Турут гачаглары" 1935-чи илдә чап олунмушдур.

Һачы Кәрим Санылы һаггында әдәби тәнгид 30-чу илләрдә објектив фикир сөјләмәмиш, реал тәһлил вермәмишдир. Атабаба Мусаханлы "Аран көчү" вә онун мүәллифи" адлә мәгаләсиндә[1] поеманын һәјат һәгигәтләрини дүзкүн әкс етдирмәсини көстәрир, лакин идејасыны әтрафлы вә дүзкүн шәрһ етмир.

Меһди Һүсејн "Кәндли әдәбијјатынын инкишафы јолунда"[2] мәгаләсиндә "Аран көчү" поемасыны "ән сәмими әсәр" адландырыр.

С.Әфәндизадә "Апрел вә әдәбијјат" адлы мәгаләсиндә Һачы Кәрим Санылыны "кәндли шаири" адландырмышдыр.[3] Проф. М.Рәфили "Кәндли әдәбијјаты доғру вәзифәләр гаршысында"[4] вә "Јени кәндли әдәбијјаты һаггында"[5] адлы мәгаләләриндә Һачы Кәрим Санылы илә Ҝатиб Зејналовун әсәрләринин кәндләрдә кениш јајылмасынын сәбәбини кәндли психолокијасынын објектив вә инандырычы көстәрилмәсилә әсасландырыр.

---

[1] "Мaариф вә мәдәнијјәт ", 1927, № 1-2.
[2] "Кәнч болшевик", 1932, № 5-6.
[3] "Ингилаб вә мәдәнијјәт ", 1930, № 4.
[4] "Әдәбијјат чәбһәсиндә", 1930, № 2.
[5] "Әдәбијјат чәбһәсиндә", 1930, № 5-6.

М.Рәфили буна көрә дә Һачы Кәрим Санылыны илк дәфә “Кәндли шаири” адландырмышдыр. М.Рәфили “Катиб Зејналовун јарадычылығы һаггында” мәгаләсиндә[1] Санылынын зәнкин јарадычылыг јолу һаггында дүзкүн фикир сөјләмир, әсәрләринин мәзмун вә идејасыны шәрһ етмир.

Һәнәфи Зејналлы вә Әли Назим “Әдәбијјат мүнтәхәбаты” (1934) дәрслијинин мүгәддимәсиндә јазыр ки, “Һачы Кәрим Санылы шура кәндинә мүрачиәт едәрәк сосиалист гурулушу просесиндә арадан галдырылан патриархал кәнд мәишәтинә мүнасибәтини тәсвирә башлајыр, ону јалныз мүсбәт бир һадисә олараг көстәрир, ону севә-севә тәрәннүм едирди”.

1930-чу илләрин дөври мәтбуатыны диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә Һачы Кәрим Санылы јарадычылығына һагсыз вә әдаләтсиз һүчумларын, әсассыз мүлаһизәләрин, елми вә нәзәри мәнбәји олмајан фикирләрин шаһиди олуруг.

Һачы Кәрим Санылы 1930-чу илдә “Бакински рабочи” гәзетинә көндәрдији мәктубунда она һүчум едән әдаләтсиз тәнгидчиләрин фикрини рәдд едәрәк јазырды: “Мәнә иснад едилән бу “ләкә”ни гәти сурәтдә үзәримдән атырам, гәтијјән гәбул етмирәм, она көрә ки, һамысы ујдурма вә бөһтандыр”.

Көркәмли әдәбијјат вә маариф хадими Һачы Кәрим Санылынын педагожи фәалијјәти вә әдәби јарадычылығы Низами јурду, Шәргин гәдим елм вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири олан Кәнчә илә мөһкәм әлагәдардыр. Она көрә ки, Һачы Кәрим Санылы Кәнчәдә јашамыш, педагожи фәалијјәт көстәрмиш, мәктәб ачмыш, оғланларын вә гызларын мәктәбә кәлиб охумасына сәмәрәли көмәк көстәрмиш, дәрсликләрин вә дәрс вәсаитләринин јарадылмасына чалышмышдыр. Көстәрилән мә’зијјәтләринә, Вәтәнә вә халга сонсуз мәһәббәтинә, зәнкин әдәби-педагожи ирсинә көрә Һачы Кәрим Санылы охучуларынын гәлбиндә өзүнә әбәди абидә гурмушдур.

Демократик, мүстәгил республикамызда Һачы Кәрим Санылынын әсәрләри үмумтәһсил орта мәктәбләринин әдәбијјат, гираәт-оху дәрсликләрини зәнкинләшдирмиш, кәнч

[1] “Әдәбијјат чәбһәсиндә” , 1930, № 7-8.

нәслин мүталиәсинә верилмишдир. Санылынын зәнкин әдәби-педагожи ирси кәнч нәслин тә’лим-тәрбијәсиндә гијмәтли бәдии хәзинәдир.

ӘЛИ НӘЗМИ МӘММӘДЗАДӘ МӘШӘДИ МӘҺӘММӘД ОҒЛУ (1878-1946)

XX әср Азәрбајҹан ичтимаи-сијаси вә әдәби-бәдии тәнгиди фикринин инкишафында мүһүм рол ојнајан мәшһур "Молла Нәсрәддин" журналында (1906-1931) Кәнҹә мүәллимләри сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишләр. "Демократик мәтбуатын классик нүмунәси олан "Молла Нәсрәддин"и тәбиәт өзү јаратды, заманә өзү јаратды"[1], дејән Ҹ.Мәммәдгулузадәнин Әли Нәзминин "Сижимгулунамә" (1827) адлы китабына јаздығы мүгәддимәдә охујуруг: "Биз һәгиги "Молла Нәсрәддин" шаирини ахтарырдыг. Биз Сабири вә Мәшәди Сижимгулуну ахтарырдыг".[2]

Мирзә Ҹәлил јазырды: "Молла Нәсрәддин" дүнјасында, "Молла Нәсрәддин"ә јарашан шивәнин мәзәлилији вә дузлулуғунда, мәһарәт вә ләтафәтдә Сабирә јавуг кәлән вә она әвәз олан - биринҹи Мәшәди Сижимгулу Кефсиз олубдур".[3]

Өмрүнүн сонуна кими журналын мәрамнамәсинә садиг галан Әли Нәзми Мәммәдзадә (1878-1946) сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишдир. Мәммәдзадә Әли Нәзми Мәшәди Мәһәммәд оғлу Кәнҹәнин јахынлығындакы Сәраб кәндиндә анадан олмуш, илк тәһсилини молла мәктәбиндә алмышдыр. 1887-чи илдә атасы вәфат етмишдир. Бухара вә Сәмәргәнд шәһәрләриндә гоһумларынын јанында јашајыр, рус дилини өјрәнир, әдәбијјаты мүталиә едир, "Бикәс" тәхәллүсү илә ше'рләр јазыр.

Вәтәнә гајытдыгдан сонра "Шәрги-Рус" гәзетиндә, "Молла Нәсрәддин" журналында фәал иштирак едир, маарифпәрвәр јазылары чап олунур.

---

[1] Ҹ.Мәммәдгулузадә . Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1967, сәһ.673.
[2] Јенә орада, сәһ. 552.
[3] Јенә орада, сәһ. 559.

1915-чи илдә Сәрабда "Үсули-ҹәдид" мәктәби ачыр. Лакин бир илдән сонра еһтијаҹ үзүндән мәктәб бағланыр.

1921-чи илдә Кәнҹәдә бириллик мүәллимләр һазырлајан курсда охујур вә 1928-чи илә гәдәр мүәллимлик фәалијјәтини давам етдирир. Тә'лимлә тәрбијәни вәһдәтдә көтүрүр, тәдрисин кејфијјәтини тәкмилләшдирмәк вә јүксәлтмәк уғрунда сәмәрәли чалышыр.

Әли Нәзми зәнкин ирсиндә ушагларын тә'лим-тәрбијәсинә, дүнјәви елмләри вә елмләрин әсасларыны өјрәнмәсинә чидди јер верир.[1]

Әли Нәзми мәктәби "күлүшәнистан", "елм вә тәрәгги очағы", "биликләри өјрәнмәјин мәнбәји", "ана дилинин мә'нәви дајағы", "хошбәхтлијин ачары" адландырыр.

Әли Нәзминин зәнкин поезијасы, әдәби-педагожи ирси кәнҹ нәслин тә'лим вә тәрбијә мәктәби кими һәмишә әһәмијјәтлидир, тәравәтлидир.

Әли Нәзми көзәл демишдир:

Дил вар икән кәлин лисан демәјәк,
Дөндәриб фарсҹаја, зәбан демәјәк.
Һәр кәсин вар сөзү, дили, ағызы,
Ағыза анд ичәк, дәһан демәјәк.
Әрәби көндәрәк өз евләринә,
Фарса да гал биздә меһман демәјәк.[2]

"Хүсусән Сабирин вәфатындан сонра, икинҹи Сабиримиз биринҹисинин јерини бош гојмады. Мәшәди Сижимгулу Кефсизин зөвг вә сәфалы, мәзаһ вә дузлу ше'ринин һеч бир вахт далы кәсилмәди. О өзү гисмән гоҹалдыса да, онун кәламынын ләтафәти бир зәррә гәдәр әксилмәди".[3]

Тәнгиди-реалист әдәби мәктәбин баниси, журналын редактору Ҹ.Мәммәдгулузадә сатирик шаир, журналын мәшһур Кәнҹә мүхбири Әли Нәзминин фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирир, онун сәчијјәви хүсусијјәтләрини дүзкүн көстәрир.

---

[1] Н.Хәлилов .Маарифчи-демократ Әли Нәзми, Бакы, 1978.
[2] Сижимгулунамә, Бакы, 1927, сәһ. 246.
[3] Ҹ.Мәммәдгулузадә . Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1977, сәһ. 561.

Ә.Нәзминин сатирик шe'рләри, фелјетонлары, мәнзум һекајәләри, хатирәләри, тәрчүмәләри вә мәгаләләриндән ибарәт чох зәнкин әдәби ирси вардыр. Онун "Шәрабчы" (1908), "Сижимгулунамә" (1927), "Бәлкә дә јахшы олду" (1930), "Үч мәшәди" (1935), "Сатира мәрмиләри" (1945), "Сечилмиш шe'рләри" (1950), "Сечилмиш әсәрләри" (1979) вә с. китаблары чап олунмушдур. О, бөјүк вәтәнпәрвәр шаир олмушдур.

Проф. Ф.Һүсејнов һаглы олараг јазыр: "Вәтән дәрди Әли Нәзминин бүтүн јарадычылығына һопмушдур".[1] Мә'налы өмрүнү әдәбијјат вә мәдәнијјәтин инкишафына һәср едән Кәнчә мүхбирләриндән Әли Нәзми һәјат һәгигәтләрини, халгымызын милли мәишәтини тә'сирли вә ајдын дилдә гәләмә алыр, журналын сәһифәләриндә чап етдирир. Әкәр Әли Рази гадынларын, хүсусилә Дабанычатдаг халанын дили илә Молла Нәсрәддинә мүрачиәт едирдисә, Әли Нәзми кишиләрин адындан јазырды.

Јарадычылығында кәнд мөвзусуна кениш јер верән, кәндли һүгугунун мүдафиәчиси олан шаир истисмарын, зүлмүн, әдаләтсизлијин дүшмәни олмушдур. Онун јарадычылығында мөвзу зәнкинлији диггәти хүсусилә чәлб едир. Конкрет тарихи шәраит бахымындан һадисәләри гәләмә алан вә әдаләтсиз ичтимаи гурулуша гаршы е'тираз сәсини учалдан сәнәткар азадлыг, бәрабәрлик, демократија идејаларынын чарчысы олмушдур.

Шаирин "Күлүшмә", "Олармыш", "Мухтар" кими шe'рләриндә фәһләләрин мүбаризлији гәләмә алыныр, "Мәшрутә", "Ај јазыг иранлылар", "Виран үчүн", "Иранлы маһнысы" вә с. шe'рләриндә Иран азадлыг мүбаризләри алгышланыр, деспотизм, әдаләтсиз мүһарибәләр ифша олунур.

Әли Нәзми "Молла Нәсрәддин" журналында "Мәшәди Сижимгулу", "Һәчәмәтгулу", "Әлидәјәнәкли", "Ганачагсыз", "Гоча зығ-зығ", "Кефсиз", "Ә.Мәммәдзадә", "Кәнчәлизадә", "Кәнчә чаванлары", "Кав-маһи", "Папирос чәкән", "Молла Пешиман гоча" вә с. кими имзаларла әсәрләрини чап етдирирди.

[1] Әли Нәзми . Сечилмиш әсәрләри. Бакы, 1979, сәһ.7.

Әли Нәзминин шe'рләриндә, сатираларында, фелјетонларында, мәгаләләриндә Кәнчә һәјаты, Кәнчә һадисәләри орижинал тәсвир олунур, мүртәче адәт-ән'әнәләр, шәһәрдәки әдаләтсизлик, сахтакарлыг, түфејли һәјат сүрән дин хадимләри, алверчилик, оғурлуг, гулдурлуг вә с. хошакәлмәз һаллар кәскин тәнгид атәшинә тутулур.

Ә.Нәзми "Ај Молла Нәсрәддин әми" фелјетонунда јазыр: "А киши, сән аллаһ бир инсаф елә, валлаһ, һеч инсаф eләмирсән, киши, һәјә, мәним јаздыгларыма инанмырсан, бу башым үчүн, јалан јазмырам. Һәјә, башыма да инанмырсан, анд олсун бизим кәндимиздә олан чиндар Мәшәди Шираваны халанын тасына ки, тамамән сәнә һәр нә ки, јазырам бири дә јалан дејил".[1]

"Кәнчәдән"[2], "Мәрсијәханалар"[3], "Вәсвәсә"[4] вә с. фелјетонларында Кәнчә руһаниләри ифша олунур. "Вәсвәсә" фелјетонунда Молла әмијә Кефсиз јазыр: "Кәнчә газылығына Фәхрәли кәндинин молласы Молла Абдуллаһ да әризә вериб, Данабаш кәндинин јүзбашысы да, Гарабағдан бир бәј, Бакыдан бир гочу, Нухудан бир мө'чүзә-нүма шејх, Ордубаддан бир гырмызысаггал, Кәнчәдән бир нечә баггал, чаггал...".

Әли Нәзми М.М.Ахундзадәјә "Шикајәт", "Зиндан", "Әш'ари мәһзунанә" вә с. шe'рләрини, Әли Разијә "Көч габырға", "Дабанычатдаг халаја", "Әһмәди-бигәм" кими шe'рләрини јазмыш, дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләриндән бәһс етмиш, истисмар дүнјасына е'тираз сәсини јүксәлтмишдир.

Молланәсрәддинчи шаирин "Тә'рифи-Кәнчә"[5], "Бәхтәвәр Кәнчә"[6] кими сатираларында шәһәрдә һөкм сүрән өзбашыналыг, һијләкәрлик, гәрәзчилик, алверчилик, диндарлыг ифша олунур. Журналын 1906-чы илдә чыхан дөрдүнчү нөмрәсиндән е'тибарән фәал иштирак едән Әли Нәзми көр-

[1] "Молла Нәсрәддин", 1907, № 22.
[2] Јенә орада, № 38.
[3] Јенә орада, 1908, № 27.
[4] Јенә орада, 1909, № 35.
[5] "Молла Нәсрәддин", № 50.
[6] Јенә орада, 1911, № 23.

кәмли молланәсрәддинчи шаирдир, журналын истеʼдадлы Кәнчә мүхбиридир.

Кәнчәнин вәзијјәти Әли Нәзминин "Виран көрүрәм" адлы сатирасында (1909) орижинал бәдии ифадәсини тапмышдыр. Бу сатира бәдии салнамә тәʼсири бағышлајыр:

Бахырам һәр тәрәфә, ишләри виран көрүрәм,
Кедирәм һәр јана, әһвалы пәришан көрүрәм
Батили һәгг, һәгги батил, иши әјри, дүзү пис,
Аләми-Кәнчәдә наданлары сәдри-мәчлис,
Елмсиз фиргәни варлы, гәләм әһлин мүфлис,
Үрәфәны, үдәбаны белә һејран көрүрәм,
Бахырам һәр тәрәфә, ишләри виран көрүрәм!

Шаирин көрдүјү "әски дөвр, әски рәвиш, әски һамам, әски чанагдыр", варлылар мәктәб үчүн өзүнү хәрчә салмыр, мәдәнијјәтлә мәшғул олан јохдур, "милләтин гибләси молла илә бәјдир, хандыр.." Буна көрә дә шаир дејир ки, "адәмијјәт јолунун сәддини шејтан көрүрәм". Шаир дини, хурафаты, мөвһумат вә руһанилији ифша едир.

Јарадычылығында мүбаризлик, кәләчәјә инам, актуаллыг вә мүасирлик гүввәтли олан Әли Нәзми мәʼналы өмрүнү реалист-демократик әдәбијјатын инкишафына һәср етмиш, бәдии ирси илә ону зәнкинләшдирмишдир. Халг шаири Сәмәд Вурғун 1946-чы ил јанвар ајынын 2-дә Әли Нәзминин табуту гаршысында демишдир: "Өз өмрүнүн чичәкли дөврүнү сәдагәтлә халг хидмәтинә вермиш олан гочаман шаир Әли Нәзми өз кәскин гәләми илә хатирәсини әбәдиләшдирмиш сималардан биридир".

Әдәбијјат тарихимиздә сатирик маарифчи идејалары бәдии сөзүн гүдрәтилә мәдәни-әхлаги шүурун ојанмасына, дидактик-тәрбијәви кејфијјәтләрин ашыланмасына һәср едән Әли Нәзми мүдрик маарифпәрвәр шаир-мүәллимдир.

Бөјүк мүтәфәккир өмрүнүн сонуна кими јени мәктәбин, дүнјәви тәһсилин, сағлам әхлаг нормаларынын вә мүтәрәгги мәдәнијјәтин чарчысы олмуш, көһнә мүртәче мәктәб вә тәрбијә әлејһинә ардычыл мүбаризә апармышдыр.

Көркәмли сатирик шаир-мүәллим Әли Нәзми 1921-1928-чи илләрдә Кәнчәдә педагожи фәалијјәтини давам етдирир, кәнч нәслин тәʼлим-тәрбијәсилә сәмәрәли мәшғул олур, ана дилинин сафлығы уғрунда мүбаризә апарыр, классик әдәбијјатын тәдриси саһәсиндә сәмәрәли әмәјини әсиркәмир.

Әли Нәзминин јарадычылығы фолклор вә классик әдәбијјатла мөһкәм бағлы олмушдур. Она көрә ки, Әли Нәзми фолклора вә классик әдәбијјата зәнкин тәʼлим-тәрбијә, бәдии-естетик зөвг мәнбәји кими бахмыш, ондан бәһрәләнмиш, өјрәнмиш вә јарадычы шәкилдә истифадә етмишдир.

Халг әдәбијјаты нүмунәләрини сәмәрәли тәдрис едән шаир-педагог Әли Нәзми педагожи чәһәтә даһа үстүнлүк верир, һикмәтамиз, дидактик маһијјәтли әсәрләри балалара шүурлу мәнимсәтмәји зәрури билир.

Әли Нәзми ушагларын мараг даирәсини кенишләндирмәк, бәдии әдәбијјата дәрин мәһәббәт ашыламаг, онларын нитг мәдәнијјәтини, бәдии зөвгүнү, көрүш даирәсини, билијини зәнкинләшдирмәк үчүн ушаг әдәбијјаты нүмунәләринә кениш јер верирди.

МИРЗӘ МӘҺӘММӘД АХУНДЗАДӘ
(1875-1923)

XIX јүзиллијин сону, XX јүзиллијин әввәлләриндә Кәнчә әдәби-педагожи мүһитиндә мүтәрәгги чанланманын башланмасы маариф вә мәдәнијјәт саһәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Кәнчәдә јени-үсуллу мәктәбләр ачылыр, мәтбәәләр јарадылыр, дәрсликләр чап олунур, милли театрын бүнөврәси гојулур, гаршылыглы әдәби әлагәләр хејли мөһкәмләнир, маарифпәрвәр зијалылар јетишир, сәмәрәли фәалијјәтә башлајырлар.

Бу дөврүн әдәби-педагожи фикир тарихини тәдгиг етмәк, өјрәнмәк, ачылмамыш сәһифәләри ашкарламаг чағдаш зәманәмизин башлыча проблемләриндән биридир. Одур ки, Кәнчә әдәби-педагожи вә ичтимаи-фикир тарихини тарихи гајнаглар әсасында нәзәрдән кечирмәјә бөјүк еһтијач вардыр.

Бу дөврдә Кәнчә мәтбәәләриндә чап олунан "Гираәт" (1907), "Елми һесаб" (1908), "Икинчи китаб" (1910), "Биринчи ил" (1913), "Әлифба" (1914) вә с. дәрсликләрин тәдгиг едилиб өјрәнилмәси классик педагожи ирсә бөјүк гајғынын нәтичәси кими гијмәтләндирилмәлидир. Лакин индијә кими Кәнчә педагожи-методик әдәби мүһити әсаслы тәдгиг олунуб өјрәнилмәмишдир.

Мүасир дөврүмүзүн тәләбләри бахымындан көркәмли маариф хадими, маарифпәрвәр шаир вә драматург, исте'дадлы журналист вә тәрчүмәчи, маһир педагог вә фајдалы дәрсликләр мүәллифи Мирзә Мәһәммәд Мирзә Кәрим оғлу Ахундзадәнин (1875-1923) мә'налы һәјат вә јарадычылығынын тәдгиг олунмасына бөјүк еһтијач вардыр. Онун еһтијач вә чәтинликләр ичәрисиндә кечән һәјат јолу Шәрги Авропада вә Асијадакы мүрәккәб вә зиддијјәтли дөврә тәсадүф

едир. Вәтәниндә вә гүрбәтдә "нәләр чәкән" маарифпәрвәр сәнәткар һәмишә һаким синфин ријакар нүмајәндәләри тәрәфиндән тәһгир едилмиш, мәһрумијјәтләрә дүчар олмушдур.

Мә'налы өмрүнү маариф вә мәдәнијјәтин инкишафына һәср едән М.М.Ахундзадә 1875-чи илин баһарында Кәнчәдә анадан олмуш, даһи Низами јурдунун фүсункар гојнунда бөјүмүш, романтик ушаглыг илләрини бу дилбәр кушәдә кечирмишдир. О, Кәнчә мәдрәсәсиндә охумуш, мәшһур мүдәррис Мирзә Хәлил Шејхзамановдан дәрс алмыш, әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл өјрәнмишдир.

Онун Шәрг дилләрини өјрәнмәсиндә Шәргдә дини тәһсил алмыш атасынын бөјүк ролу олмушдур. Зәманәсинин мүтәрәгги зијалыларындан олан вә мәшһур мүдәррис кими танынан Мирзә Кәрим јеканә оғлу Мәһәммәдин әрәб, фарс вә түрк дилләрини өјрәнмәсиндә, мүталиә мәдәнијјәтинин кенишләндирилмәсиндә вә классик әдәбијјаты мүталиә етмәсиндә шәрәфли әмәјини әсиркәмәмишдир. Маарифпәрвәр ата оғлуну Кәнчә кимназијасына гојмуш, онун тәһсил алмасына, рус дилини мүкәммәл өјрәнмәсинә, рус, Авропа вә Шәрг әдәбијјатыны марагла мүталиә етмәсинә хүсуси сә'ј көстәрмишдир.

Кимназија илләрини сәмәрәли кечирән М.М.Ахундзадә рус дилини мүкәммәл өјрәнир, мүтәрәгги рус, авропа вә Шәрг әдәбијјатыны мүталиә етмәклә кифајәтләнмир, бир сыра көркәмли сәнәткарларын әсәрләрини тәрчүмә едир.

Бу бахымдан Мирзә Мәһәммәд Ахундзадәнин В.Шекспирин "Венетсија тачири", "Ики горхаг вар", Д.Дефонун "Робинзон Крузо", Н.В.Гоголун "Евләнмәк", "Динмәмәк", Намиг Камалын "Вәтән", Бәдрәддин Һәсән вә Мәһәммәд Рүф'әтин "Нәдамәт" әсәрләрини, ејни заманда "Түрк оғланлары", "Акиф бәј", "Дүхтәри һинду" вә с. мүхтәлиф һекајәләри доғма ана дилинә чевирмәси шәрәфли әмәјин бәһрәси кими гијмәтләндирилмәлидир.

Кәнчә кимназијасынын ијирми беш јашлы әгаид вә Азәрбајчан дили мүәллими М.М.Ахундзадә мәктәбләрдә дәрслијә олан тәләби, гисмән дә олса өдәмәк мәгсәдилә "Сәрфи-түрки" дәрслијини 1896-чы илдә Тифлисдә чап етдир-

мишдир.[1]

Мүәллиф дәрслијини Ф.И.Буслајев (1818-1897), В.Ј. Стојунин (1820-1895), В.П.Острогорски (1840-1902), К.Н. Ушински (1824-1870) кими көркәмли рус методистләринин дәрсликләри вә методик васитләри әсасында тәртиб етмәјә сә'ј көстәрмишдир.

Дәрслијин тәртиб е'тибарилә гурулушу, материалларын бөлкүсү, педагожи-методик ишләмәләр, верилән нүмунәләр вә бир сыра гејдләр бу фикрин дүзкүнлүјүнү көстәрир. Мүәллифин проф. Мирзә Казым бәјин, М.П.Будаговун, М.Ә. Вәзировун вә Л.М.Лазаревин дәрсликләри илә таныш олмасына вә бунлардан истифадә едиб фајдаланмасына шүбһә галмыр.

Мә'налы өмрүнү Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси проблемләринин тәдгигинә һәср едән Ә.Гарабағлы јазыр: "Бәдии әдәбијјатын мәктәбдә кениш тәдриси ишиндә В.Г.Белински, Н.Г.Чернышевски, Н.А.Добролјубов кими шәхсијјәтләрин вә Ф.И.Буслајев, В.Ј.Стојунин, В.П.Острогорски кими педагог методистләрин чох бөјүк хидмәтләри олмушдур".[2]

Һәмин мәсәләнин дүзкүнлүјүнү вә һәртәрәфли шәрһини проф. А.Абдуллајев өзүнүн санбаллы тәдгигат әсәриндә әтрафлы көстәрир.[3]

М.М.Ахундзадәнин "Сәрфи-түрки" адлы грамматика дәрслији педагожи принсипин тәләбләринә мүвафиг јазылмыш, мәктәблиләрин јаш вә билик сәвијјәси әсасән нәзәрә алынмыш, марагы нүмунәләр көстәрилмиш, практик вә методик ишләмәләрә хејли үстүнлүк верилмишдир. Дәрслик Азәрбајчан дилинин өјрәнилмәсиндә мәктәбәләрдә олан тәләби өз дөврүнә көрә гисмән өдәјә билмишдир.

М.М.Ахундзадә јалныз дәрс демәклә кифајәтләнмәмиш, халгын гијмәтли мә'нәви сәрвәти олан фолклорун топланмасында, классик әдәбијјатын өјрәнилмәсиндә сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишдир. Онун бир сыра фајдалы елми-методик мәгаләләри мүәллимләри методик истигамәт бахымындан силаһландырмыш, дүнјәви елмләрин өјрәнилмәсинә вә тәдрисин мәзмунлу тәшкилинә мараг доғурмушдур.

[1] Мирзә Мәһәммәд Ахундов. Сәрфи-түрки. Мүәллифи Јелизаветпол кимназијасынын мүәллими. Камал Үнсизадәнин мәтбәәси, Тифлис, 1896, сәһ 72.

[2] Ә.Гарабағлы. Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси методикасы, Бакы, 1968, сәһ 7.

[3] А.Абдуллајев. Азәрбајчан дилинин тәдриси тарихиндән, Бакы, 1966, сәһ 13.

М.Шаһтахтинскинин (1846-1930) редактор олдуғу "Шәрги-Рус" гәзетиндә 1903-чү илдән "Наһи", "Һады", "Ахундзадә", "Кәнчәји" вә с. имзаларла мәгаләләр чап етдирән М.М.Ахундзадә халглар арасында мәдәни әлагәләрин зәнкинләшмәсиндә сәмәрәли әмәјини әсиркәмәмишдир.

Азәрбајчан халгынын мәдәни һәјатында бөјүк јениликләр әмәлә кәлмәјә башладығы бир дөврдә өлкәдә баш верән сијаси мүбаризәләр ичтимаи шәраити даһа да кенишләндирир, мүтәрәгги идејаларын јајылмасына, јүксәк әхлаги кејфијјәтләрин кенишләнмәсинә тәкан верир.

Өлкәдә маарифчилик идејалары күндән-күнә јени вүс'әт алыр, "үсули-чәдил", "рус-татар" ("рус-Азәрбајчан") мәктәбләринин јарадылмасы кими мүһүм проблемләр өн плана чәкилир, тәшәббүскарлыг артыр. Зиддијјәтләрин кәскинләшмәси габагчыл идејалары даһа да гүввәтләндирир, әдәби вә педагожи-методик инкишафы, вәтәнпәрвәрлик вә һуманизм идејаларыны дәринләшдирир.

Беләликлә, әдәбијјата мараг кениш мигјас алыр, маарифчилик идејалары бәдии әсәрләрин әсасыны тәшкил едир, әхлаги-дидактик маһијјәтли сәнәт нүмунәләри кениш јајылыр вә дәрсликләрә јол тапыр. Бир сөзлә, XX јүзиллијин илк онилликләриндә демократик идејаларын кенишләнмәсинә тарихи һадисәләрин кедиши дә мүәјјән шәраит јарадыр. Көркәмли маарифпәрвәр сәнәткарлар сәмәрәли фәалијјәт көстәрирләр. Маарифчиләрин дүнјакөрүшләри өз мә'на тутумунун дәринлији вә кенишлији илә мүтәрәгги һадисәләрлә бағлы инкишаф едир, кетдикчә кениш јајылыр вә дәрин нүфуз газаныр.

Көстәрилән бүтүн бу хүсусијјәтләр маарифчиләрин, о чүмләдән дә М.М.Ахундзадәнин педагожи-әдәби фәалијјәтинә мүтәрәгги тә'сир көстәрир. Әдиб "Һәјат", "Иршад",

"Ачыг сөз", "Јени һәгигәт", "Күнәш", "Игбал", "Һәгигәт" кими гәзетләрдә, мәшһур демократик "Молла Нәсрәддин" журналында "Гејби", "Һатиф", "Кәнчәдән Гејби", "Залыбәј", "Көһнә шаир", "Кәнчә шаири", "Көзү илә көрән", "Молла Зору", "Моллапәрәст", "Тамранчы", "Һачыкәндли", "Һәвваз", "Һатифи Кәнчәји", "М.М.Ахундов" вә с. имзаларла мәгаләләр вә фелјетонлар јазыб охучуларын дәрин һөрмәтини газанырды.

Көркәмли тәдгигатчы, гочаман журналист Г.Мәммәдли[1] вә тәдгигатчы М.Пашајева өз тәдгигат әсәрләриндә М.М. Ахундзадәнин кизли имзалары һаггында мә'лумат верирләр.

Тарихи арашдырмалардан ајдын олур ки, М.М.Ахундзадә Кәнчәдә "Чәмијјәти-хејријјә", "Драм чәмијјәти", "Нәшри-маариф", "Мәдәни-маариф" чәмијјәтләринин јарадычыларындан бири олмуш, маариф вә мәдәнијјәтин јајылмасы уғрунда фәдакарлыгла мүбаризә апармыш, сөзүн һәгиги мә'насында, маариф вә әдәбијјат фәдаиси олмушдур.

Бу бахымдан онун Кәнчә руһани мәктәбиндә иллик имтаһанларын јекунуна һәср етдији "Иршад" гәзетинин 1906-чы ил тарихли 143-чү сајында чап олунан мәгаләси сәчијјәвидир. Мәгаләдә көстәрилир ки, руһани мәктәбиндә тәдрис јарытмаз гурулдуғундан олдугча нөгсанлыдыр, тә'лим-тәрбијә иши бәрбад һалдадыр, она көрә ки, тәдрис методикасындан дүзкүн истифадә олунмур, дүнјәви елмләрин, ана дилинин вә әдәбијјатын өјрәнилмәсинә фикир верилмир.

Бөјүк арзуларла јашајан маарифпәрвәр мүәллим халгын маарифләнмәсиндә адлары чәкилән чәмијјәтләри "сәадәт вә тәрәгги гапылары" адландырыр, никбин үмидлә көстәрир ки, фәгирләримизин дәрдини чәкәнләрә, мәктәб вә мәдрәсәләримизин гејдинә галанлара көмәк едиләчәкдир. Бунунла да демократик идејаларын маариф вә мәдәнијјәт саһәсиндәки тә'сиринә ишарә олунур. Үмумијјәтлә, мәгаләдә Кәнчә руһани мәктәбиндә савадсызлығын һөкм сүрдүјү кәскин тәнгид олунур, савадсыз руһаниләрин сахтакарлығы вә ријакарлығы көстәрилир.

[1] Г.Мәммәдли. Имзалар, Бакы, 1977.

Бу һадисә илә бағлы олараг М.М.Ахундзадәнин вәзијјәти даһа да ағырлашыр, руһаниләр ону тә'гиб етмәјә, чар һөкумәтинә сатмаға башлајырлар. Мәһз буна көрә дә Әли Нәзми "Молла Нәсрәддин" журналына "Чүвәллағы" имзасы илә "Кәнчә" адлы бир фелјетон јазыр.[1] Фелјетонда дејилир ки: "А Молла Нәсрәддин!... Сән кашифи-мүшкүлатсан. Бизим дә бир мүшкүлатымыз вар, кәлсәнә ону да һәлл едәсән, мүшкүлатымыз будур:

"Иршад"ын 143-чү нөмрәсиндә Һатиф имзалы бир мәгалә вар иди. Кәнчә мәктәби-руһанисинин иллик имтаһаны барәсиндә сөјләјирди... Мәгалә мәктәбин мүәллимләринә хош кәлмәзди. Она чаваби-рәдд јазмаг истәдиләр. Амма бачармадылар. Һәр кимә үз тутдуларса да кимсә чаваб јазмаға разы олмады. Инди мүәллимләр гәрар гојублар ки, һәр кәс о мәгаләјә чаваб јазса, она һәр бириси бир аббасы версин. Кәлсәнә о мәгаләјә бир чаваб јазасан. Кишиләр бир аббасы пул верирләр вә бундан әлавә јекә мәктәби-руһанинин мүәллимләрини мүшкүлдә гојмаг олмаз... Бичарәләри мүшкүлдән гуртар".

Көрүндүјү кими, фелјетонда кәскин сатира һакимдир. Мүәллиф һәгигәти образлы вә тә'сирли верир, Һатифә тамамилә һагг газандырыр. Руһани мәктәбини, онун мүәллимләрини сатира атәшинә тутур. Руһани мәктәбинин мүәллимләриндән һеч бири гәзетә чаваб јазмағы бачармыр. Бу да һәгиги мә'нада "мүшкүлатдыр". Мәктәб вә мүәллим үчүн бундан бөјүк мүшкүлат ола билмәз.

Мүәллифләрин тәнгиди објектив вә дәгиг, мәгсәдләри тамамилә ајдындыр. Белә ки, Кәнчә руһани мәктәбиндә иллик имтаһанын јекуну вәзијјәтин ачыначаглы олдуғуну, савадсызлығын һөкм сүрдүјүнү ајдын көстәрир.

М.М.Ахундзадә мәгалә вә фелјетонларында, сатирик ше'рләриндә "Молла Нәсрәддин" әдәби мәктәбинин идејаларына, Ч.Мәммәдгулузадә вә М.Ә.Сабирин амалына, үслубуна садиг галмыш, истисмар дүнјасынын төрәтдији дәһшәтли фачиәләри, әдаләтсизлији, чәһаләти, наданлығы, мүртәче адәт-ән'әнәләри кәскин тәнгид атәшинә тутмуш, ким-

[1] "Молла Нәсрәддин". 1906, № 14.

сәдән еһтијат етмәмишдир. Бүтүн фәалијјәтиндә мүбариз "Молла Нәсрәддин" журналынын идејаларынын чарчысы олмуш, мүхтәлиф имзаларла мәгалә вә фелјетонлар јазмышдыр.

Журналын редактору Ҹ.Мәммәдгулузадә вә онун әмәкдашлары М.М.Ахундзадәјә дүзкүн јарадычылыг истигамәти вермиш, ону иртичадан горумаға чалышмышлар. Онун фелјетонларында тәнгид һәдәфләри конкрет, дил садә вә ајдындыр. "Башда әјләшмәк давасы" фелјетонунда[1] кәскин сатира һакимдир, дин хадимләринин әдәбсизлији, ади етика гајдаларындан кәнар олдуглары образлы формада ифша олунур.

Мүәллиф "бир газ јеришли атды", "бириси көчдән кери галыбмыш", "көк гузу кими јырғалана-јырғалана", "Моллаја да демәк олар ки, бир аз сых отур", "сөјүшләр башланыб јумруг давасына кечди", "јарым саат бир-бирини әзишдирәндән сонра чамаат онлары (моллалары) сакитләшдирди" кими ифадәләрдә дәрин мә'на верир.

М.М.Ахундзадәјә көрә гадын һүгугунун тапдаланмасы истисмар гурулушунун өз бәласыдыр. М.М.Ахундзадәнин "Кәнчә", "Уғурсуз", "Кәнчә ишләри" кими дәјәрли мәгаләләриндә бу хошакәлмәз һаллар тәнгид атәшинә тутулур.

Онун сатиралары, фелјетонлары, мәгаләләри вә драм әсәрләри мәзмун, сәнәткарлыг вә идеја бахымындан бир-бирини тамамлајыр, һәм дә маарифпәрвәр сәнәткарын дүшмәнләрини артырыр.

Азәрбајчан мүәллимләринин 1906-чы илин 15 августунда Бакыда чағырылмыш вә 13 күн давам етмиш (28 августда бағланмышдыр) I гурултајында сәдр Һ.Зәрдаби, мүавин Н. Нәриманов, катиб Ф.Ағајев сечилмишдир.[2]

Бу гурултајда Кәнчә кимназијасынын маарифпәрвәр мүәллими М.М.Ахундзадә фәал иштирак етмишдир.[3] Азәрбајчан буржуазијасынын нүмајәндәләрини ифша едән I гурултајда гәрара алынды ки, Азәрбајчан мүәллимләринин

[1] "Молла Нәсрәддин". 1909, № 30.
[2] "Һәјат" гәзети, 16 август, 1906.
[3] "Иршад" гәзети, 17 август, 1906.

II нөвбәти гурултајы 1907-чи илдә Јелизаветпол шәһәриндә (Кәнчәдә) чағырылсын.

Икинчи гурултајын һазырланмасындан өтрү комиссија тәшкил едилди. Бакыда бу мәс'улијјәтли ишә рәһбәрлик көркәмли маариф хадими Һ.Зәрдабијә, Кәнчәдә исә М.М.Ахундзадәјә тапшырылды. М.М.Ахундзадә Кәнчәдә маарифпәрвәр мүәллим Ф.Ағазадә илә бирликдә кениш фәалијјәт көстәрир вә чох сәмәрәли иш апарыр.[1]

Кәнчәнин маарифпәрвәр зијалылары гурултаја һазырлыг комиссијасына һәртәрәфли көмәк көстәрир, өз гүввәләрини әсиркәмирдилир. Икинчи гурултајын Кәнчәдә кечирилмәсинә Гафгаз чанишинлији ичазә вермишди.[2] Бу да маариф вә мәдәнијјәт хадимләрини разы салмышды.

Лакин, мүәллимләрин икинчи гурултајынын Кәнчәдә чағырылмасына мүртәче көрүшлү зијалылар, руһанилләр, халг маарифинин дүшмәнләри мүхтәлиф бәһанәләрлә манечилик төрәдирдиләр.

Чар һөкумәти гурултајын Кәнчәдә чағырылмасына ичазә вермәди. Она көрә ки, мүәллимләр маариф назиринин 26 нојабр 1899-чу илдә тәсдиг етдији "гәтнамә" илә разылашмадылар. Мүәллимләр гурултајын халг мәктәбләри инспекторунун идарәсилә кечирилмәсини инкар етдиләр.[3] Маариф назиринин тәсдиг етдији "гәтнамә"јә әсасән инспектор истәдији вахт гурултајы бағлајар, истәдији нүмајәндәни гурултаја бурахмаз, јахуд гурултајдан кәнар едәр, ејни заманда, програм вә дәрсликләрин мүзакирәсинә шәраит јаратмаја биләр.[4]

"Гәтнамә" маариф назирлијинин өз мәнафејини мүдафиә едир, мүәллимләрин бүтүн имканларыны мәһдудлашдырыр, һүгугуну тамамилә тапдалајырды. Халг мүәллим-

[1] "Иршад" гәзети, 22 мај, 1906. "Һәјат" гәзети, 23 ијул, 1906.
[2] Ә. Ағајев. Фәрһад Ағазадәнин педагожи фәалијјәти вә көрүшләри; Бакы, 1969 (диссертасија); Низами адына әдәбијјат Институтунун әсәрләри, 1946, № 2, сәһ. 97.
[3] "Тәзә һәјат" гәзети. 11 апрел, 1907 № 9.
[4] "Иршад" гәзети. 17 мај, 1907 № 1.

ләри бу чүр өзбашыналыға имкан вермәдиләр. Халг маарифинә зәрбә вурмаға чалышан буржуа нүмајәндәләри ифша олундулар"[1].

Дөвләт хадими Султанмәчид Әфәндијев (1887-1937) јазырды: "20 нәфәрдән артыг "гијамчы мүсәлман мүәллими" мәктәбдән вә тамамилә өз вәзифәләриндән кәнар едилдикдән сонра заһирән сакитлик әмәлә кәлмишди. Лакин бу фыртына әрәфәсиндәки бир сакитлик иди. Бу заман, 1907-чи илдә чағырылан мүәллимләр гурултајы бөјүк рол ојнады... Бу гурултајда иртичачы аләмин нүмајәндәләри ифша олундулар".

Мүәллимләр гурултајынын Кәнчәдә чағырылмасы илә әлагәдар олараг М.М.Ахундзадә бир сыра силсилә мәгаләләрлә мәтбуатда чыхыш едир вә мәсәләнин әтрафлы шәрһини верир.

Маарифпәрвәр мүәллим "Һатиф" имзасы илә чап етдирдији "Мүәллимләр ичтимаы позулдуму?" мәгаләсиндә јазыр: "Мүәллимләр ичтимаынын Кәнчә шәһәриндә олмағы мүмкүн олмады. Чүнки һөкумәт бу ичтимаа, бу иттифага разы ола билмәди. Бунун үчүн дә мүәллимләр ичтимаынын габағына чәкилмәјә сәддләр габагчадан һөкумәт тәрәфиндән "гәрардад" ады илә һазыр гојулмушду Бу заһирән ики кәлмәдән ибарәт исә, һәгигәтдә сәдди-Искәндәр кими мөһкәм бир сәддир ".[2]

М.М.Ахундзадә "гәтнамә"нин шәртләрини һаглы олараг "сәдди-Искәндәр" адландырыр, руһаниләрин, буржуа нүмајәндәләринин гурултајын Кәнчәдә чағырылмасына манечилик төрәтдикләрини фактларла көстәрир вә елми шәкилдә әсасландырыр.[3]

Азәрбајчан мүәллимләринин икинчи гурултајы 1907-чи ил августун 25-дә Бакыда чағырылды. М.М.Ахундзадә Кәнчә мүәллимләринин нүмајәндәси кими гурултајда фәал иштирак етди. Гурултај јени дәрсликләрин јарадылмасы

---

[1] С.Әфәндијев. Азәрбајчан пролетариатынын ингилаби һәрәкаты тарихиндән, Бакы, 1957 сәһ. 34.
[2] "Иршад" гәзети, 30 мај, 1907, № 100.
[3] "Иршад" гәзети, 1907, № 96, № 102.

проблемини гаршыја гојду вә онун зәрурилијини әсасландырды.

Кәнчәдә "Нәшри-маариф" чәмијјәти М.М.Ахундзадәнин фәалијјәтилә "Бағбанлар руси вә мүсәлмани мәктәбинин мүәллими" М.А.Моллазадәнин "Түрк дили вә јахуд түркчә гираәт"[1], Кәнчә мәдрәсәсинин мүәллимләри А.Мәһәммәдзадә вә А.Моллазадәнин әлифбадан сонра өјрәнилән "Икинчи китаб"[2] адлы гираәт дәрсликләрини нәшр едиб балаларын истифадәсинә верди.

М.М.Ахундзадә һәм кимназијада дәрс дејир, һәм фолклор нүмунәләри топлајыр, һәм дә классик әдәбијјат саһәсиндә тәдгигат апарырды. Даһи Низаминин һәјаты, јарадычылығы һаггында илк дәфә китаб јазмаг Кәнчә кимназијасынын мүәллими М.М.Ахундзадәјә нәсиб олмушдур. О, үзәриндә "Китабчадан вүсул олан пул тамамилә Шејх Низаминин күнбәзинә сәрф олуначагдыр" јазылмыш "Шејх Низами" китабыны 1909-чу илдә Кәнчәдә чап етдирмишдир.[3]

Китабын нашири маарифпәрвәр мүәллим-шаир Мәммәдбағырбәј Шејхзаманов (1880-1920) олмушдур. Титул сәһифәсиндә бир шәкил верилмиш вә шәклин алтында јазылмышдыр: "Бу хәрабә мәзарда аја, көрәсән кимдир белә хар јатыр?" Китабы охујандан сонра мүәллифин Низами һаггында дәрин билијинә һејран галырсан. Бу китаб Низами һаггында гијмәтли дәрсликдир.

М.М.Ахундзадә Низаминин мәгбәрәсини тә'мир етдирмәк үчүн чох чалышмыш, лакин мәгсәдинә наил ола билмәмишдир. Низами күнбәзинин ачыначаглы вәзијјәтини поетик сөзүн гүввәтилә охучуја чатдырмағы өзүнә мә'нәви вичдан борчу сајмыш вә јазмышдыр:

---

[1] М.А.Моллазадә. Түрк дили вә јахуд түркчә гираәт. Кәнчә, 1907.
[2] А.Мәһәммәдзадә вә Аббас Моллазадә. Икинчи китаб. Әлифбадан сонра гираәт китабы. "Нәшри-Маариф" чәмијјәти, Һачы Һәсәнзадә мәтбәәси. Кәнчә, 1910.
[3] Мирзә Мәһәммәд Ахундов. Шејх Низами. Тәрчүмеји-һалы. Һачы Һәсәнзадә мәтбәәси. Кәнчә, 1909.

Јол кәнарында бир мәзари-һәгир,
Дағылыб, күнбәзи олуб виран.
Она мәхлугдан олур тәһгир.
Бағланыр күнбәзинә һәр һејван.
Мәнзәри адәмә едир тә'сир,
Ахыдыр гәлбә һәр дәгигә ган.
Кимсә етмәз суал: "Кимдир бу?"
Она гушлар олубду фатиһәку.
Бу хараба мәзарда, аја,
Көрәсән кимдир, бөјлә хар јатыр?
Кимсә етмәз буну суал әсла,
Сизә мән сөјләјим, ону тәгрир.
Едәсиз, ол мәзари сиз, әмма,
Лајигинчә, әзизләр, тә'мир.
О јатан кәнчәли Низамидир.
Шүәра гисминин әзәмидир.[1]

Китабда педагожи принсипин тәләбләри нисбәтән көзләнилмиш, балаларын јаш вә билик сәвијјәси нәзәрә алынмышдыр.

Мүәллиф Низаминин гыса тәрчүмеји-һалы вә һаггында мүфәссәл мә'лумат верир. Даһи сәнәткарын сарај шаири олмадығыны, "биринчи дәрәчәли шаирләр"ин чәркәсиндә дурдуғуну, әсәрләринин јазылдығы тарихи вә тә'лим-тәрбијәви әһәмијјәтини јығчам көстәрир.

Мәктәб тарихимиз үчүн чох мараглыдыр ки, Низаминин һаггында Азәрбајчан дилиндә илк дәфә китаб јазан Кәнчә кимназијасынын мүәллими М.М.Ахундзадә олмуш вә китабы Кәнчәдә чап етдирмишдир. О, кимназијада бу китабындан дәрс демиш, Низами һаггында мә'лумат вермиш вә дәрслијини балалара охутмушдур. Бу да бир һәгигәтдир ки, Низаминин өлүм тарихини (1957-чи илә кими 1203-чү ил јазылырды) илк дәфә Ахундзадә өз китабында дүзкүн мүәјјәнләшдирмиш, 1209-чу ил олдуғуну јазмышдыр.

Үмумијјәтлә, М.М.Ахундзадә Низами әдәби ирсинин өјрәнилмәси вә охучуларын мүталиәсинә верилмәси јолунда

[1] М.М. Ахундов. Шејх Низами. Јелизаветпол. 1909, сәһ. 19-20.

әсл фәдаи олмушдур.

М.М.Ахундзадәнин "Шејх Низами кимдир"[1], "Кәнчәдән"[2] адлы мәгаләләри дә Низамијә һәср олунмушдур. Һәмин мәгаләләрдә Низами ирсинә, онун "атлар ајағынын алтында галмыш гәбринә, учуб дағылмыш күнбәзинә" гајғысызлыгдан бәһс едилир вә көстәрилир ки, Низаминин мәгбәрәсини абад етмәк, онун адыны әбәдиләшдирмәк лазымдыр.

Маарифпәрвәр мүәллим М.М.Ахундзадәнин "Јахшы адәт", "Башда әјләшмәк давасы"[3] кими фелјетонлары тә'лим-тәрбијә бахымындан инди дә мүасирлијини итирмәмишдир.

Әдибин мәгалә вә фелјетонлары ону һәгиги молланәсрәддинчи кими сәчијјәләндирмәјә һагг газандырыр, дәрсликләри вә педагожи-методик фәалијјәти педагожи-ичтимаи фикрин чарчысы олдуғуну сүбута јетирир. О, һәртәрәфли елми-әдәби вә педагожи-методик һазырлыглы әдәбијјат вә мәдәнијјәт хадимидир.

М.М.Ахундзадәнин "Театр нәдир?"[4] китабында театр вә онун тарихи һаггында мараглы мә'лумат верилир, театр "мәктәби-әдәб", јазычылар исә "бүтүн чаһани-бәшәријјәтә вә инсанијјәтә" шәрәфли хидмәт едән мүәллим адландырылыр. Бу китаб М.М.Ахундзадәни бир театршүнас кими сәчијјәләндирмәјә имкан верир.

Китабда театрын әсас хүсусијјәтләриндән мәһәббәтлә данышылыр, онун дәрин тәрбијәви маһијјәти гејд олунур.

Бу да тәбиидир, чүнки мүәллиф "Драм чәмијјәти"ндә фәал иштирак етмиш, онун тәшкилатчыларындан бири олмуш вә сәһнәдә мүхтәлиф ролларда чыхыш етмишдир. Одур ки, сәнәтшүнас-драматургун театр һаггындакы мүлаһизәләри инандырычыдыр.

Драматуркија саһәсиндә М.Ф.Ахундовун мүтәрәгги ән'әнәләриндән бәһрәләнән М.М.Ахундзадә бир сыра ма-

[1] "Молла Нәсрәддин". 1908, № 2.
[2] "Молла Нәсрәддин". 1909, № 16.
[3] "Молла Нәсрәддин". 1909, № 30.
[4] М.М.Ахундзадә. Театр нәдир?, Кәнчә, 1909.

раглы драм әсәрләри јазмышдыр. “Рөʼјам, јахуд һәгигәтә тәсадүф”[1], “Сәʼд вәггас”[2], “Аналыг”[3], “Мәһәббәтсизлијин нәтичәси, јахуд да ата-ана тәгсири”[4] чап олунмуш вә сәһнәдә ојнанылмышдыр.

М.М.Ахундзадәнин пјесләриндән “Һәр нә әкәрсән, ону бичәрсән”, “Сонракы пешманчылыг сәмәрә вермәз”, “Алданмыш чаван”, “Анамын китабы”, “Һијләкәр Әбдүл”[5] мүхтәлиф сәһнәләрдә тамашаја гојулмушдур.

М.М.Ахундзадә “Јашына-јашына, чыхды очаг башына” адлы опереттанын либреттосуну јазмышдыр.[6] Үч пәрдәли бу опереттанын сонунда әсәрин гәһрәманы чаван оғлан Ағачавад ријакар дин нүмајәндәләринә дејир: “Демәк ки, намуссуз өврәтләр сизи гејрәтә кәтирди, сиз дә бу гоча вахтынызда саггалыныздан утанмајыб намуслу өврәтләрә дә әл узатмаг истәдиниз? Демәк ки, јашына-јашына, чыхдыныз очаг башына”.

“Һәр нә әкәрсән, ону бичәрсән” әсәриндә Сәлим бәј вә Рәшид бәј кими мәʼнәви чәһәтдән шикәст олан түфејлиләр ифша олунурлар. “Сонракы пешманчылыг фајда вермәз” адлы дөрд пәрдәли комедијада гачаг сахлајан, фитнәләрә баис олан, фачиәләр төрәдән Шәриф бәј тәнгид атәшинә тутулур, ријакар әмәлләринин гурбаны олур. Мирзә Ҹамал һаглы олараг дејир: “Сонракы пешманчылыг сәмәрә вермәз”.

М.М.Ахундзадәнин драм әсәрләриндә реал һәјат һадисәләри гәләмә алыныр вә үмумиләшдирилир. Драматург тәʼлим-тәрбијә мәсәләләринә үстүнлүк верир, охучуларына вә тамашачыларына јүксәк әхлаги кејфијјәтләр ашыламаға чалышыр. Тәдгигатчы Ҹ.Мурадов “Унудулмаз сәнәткар” адлы гијмәтли мәгаләсиндә М.М.Ахундзадәнин

[1] Рөʼјам, јахуд һәгигәтә тәсадүф. “Нәшри-Маариф” чәмијјәти, Ә.Һ. Һәсәнзадә мәтбәәси. Кәнчә, 1910.
[2] Сәʼд Вәггас. Беш пәрдәли тарихи фачиә. Кәнчә, 1911.
[3] Аналыг. Кәнчә, 1916.
[4] Мәһәббәтсизлијин нәтичәси. Бакы, 1928.
[5] Азәрбајчан ССР Әлјазмалар Фонду, Б-1206, Б-1011.
[6] Јенә орада.

һәјаты вә јарадычылығы һаггында мараглы мәʼлумат верир вә онун һаггында лазыми тәдгигат апарылмамасыны тәәссүф һисси илә билдирир. Мәгаләдә дејилир ки, “М.М.Ахундзадәнин драматург кими формалашмасына тәʼсир едән амилләрдән бири М.Ф.Ахундов әнʼәнәләри олмушса, дикәри кечән әсрин сонунда Кәнчәдә мәдәни-маарифин чанланмасы иди”.[1]

Һәмин мүлаһизәләрин әсасландырылмасында әдәбијјатшүнаслардан Б.Бағыров, Ф.Һүсејнов, С.Шүкүров, И.Ағајевин ахтарышлары мүһүм рол ојнајыр вә әдибин зәнкин ирсинин тәдгиг олунмасынын зәрурилијини өн плана чәкир.[2] Мирзә Мәһәммәд Ахундзадә халгын мәʼнәви сәрвәти олан фолклора зәнкин тәʼлим-тәрбијә мәктәби, бәдии-естетик зөвгүн мәнбәји кими бахыр, доғма халгынын һикмәтини, мүдриклијини, јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирир, онун балалара өјрәдилмәсини зәрури билирди.

М.М.Ахундзадә сәмәрәли ахтарышлары нәтичәсиндә халг јарадычылығы нүмунәләриндән ибарәт “Мәчлис јарашығы” адлы китабыны чап етдирмишдир.[3] Үч јүз чүрбәчүр мәзһәкәләрдән ибарәт тәртиб олунан бу китаб 1917-чи илдә јенидән һәмин мәтбәәдә нәшр олунмушдур. Китабдакы мәзһәкәләр дәрин мәзмунлу, тәʼлим-тәрбијәви маһијјәтли, дидактик әһәмијјәтә малик олан бәдии сәнәт нүмунәләридир.

М.М.Ахундзадәнин педагожи-методик фәалијјәти илә јарадычылығы вәһдәт тәшкил едир, бир-бирини тамамлајыр. Онун бәдии әсәрләриндә, хүсусилә шеʼрләриндә вә драм әсәрләриндә балаларын гираәтә олан тәләбини өдәмәк, онлара нәчиб әхлаги кејфијјәтләр ашыламаг мәгсәди гојулур. Бу да әдибин мүәллимлик фәалијјәтиндән ирәли кәлир вә маарифпәрвәрлијини әсасландырыр.

М.М.Ахундзадә јалныз мүәллимликлә кифајәтләнмир,

[1] Азәрбајчан Дөвләт Университетинин “Елми әсәрләри”. 1969, № 5-6, сәһ. 80.
[2] Б.Бағыров. 60 ил халгын хидмәтиндә. Бакы, 1981.
Ф.Һүсејнов. Ә.Нәзми. Бакы, 1970.
С.Шүкүров. “Гобустан”. 1983. № 4.
[3] М.М.Ахундзадә. Мәчлис јарашығы. Оручов гардашларынын мәтбәәси, Бакы, 1910.

башга ичтимаи ишләрлә, маариф вә мәдәнијјәтлә бағлы тәдбирләрлә дә мәшғул олур, халгын маарифләнмәси, гадын азадлығы вә тәрбијәси уғрунда чидди мүбаризә апарырды.

Драматургун китабына "Идарә" имзасы илә јазылан "Бир нечә сөз" адлы мүгәддимәдә дејилир: "Әсәрини охучулара тәгдим етдијимиз Мирзә Мәһәммәд Кәнчәнин ән көһнә мүәллимләриндәндир. Һәјатынын сонуна гәдәр өмрүнүн ән чохуну мүәллимликдә кечирмишдир. Мирзәнин ән чох мүбаризә апардығы гадын азадлығы вә гадын тәрбијәси олмушдур. Бу әсәр дә халг арасында давам етмәкдә олан әски адәтә гаршы јазылмышдыр. Кәнчәнин мешшан вә хырда буржуа вә јарымфеодал мүһити нәзәрә алынарса, Мирзәнин орада маариф уғрундакы фәалијјәти һәгигәтән тәгдирә лајигдир".[1]

Шүурлу һәјатыны шәрәфли вә мүгәддәс сәдығы мүәллимлик сәнәтинә һәср едән, мүтәрәгги идејаларын чарчысы М.М.Ахундзадә "Молла Нәсрәддин" журналынын мәрамнамәсинә садиг галмышдыр. Ону чар һөкумәти руһаниләрин фитвасы илә "шүбһәли" мүәллим кими 1908-чи илин ијул ајында һәбсә алыр вә беш ил мүддәтинә Закаспијә сүргүн едир. Әдибин сәдагәтли әгидә вә мәсләк достларындан Н.Нәриманов, Ч.Мәммәдгулузадә, Өмәр Фаиг, Ә.Гәмкүсар, Ә.Нәзми ону хилас етмәјә чалышмышлар, лакин бачара билмәмишләр.

Бөјүк гызы Пакизә ханымын дедијинә көрә, Н.Нәриманов Мирзә Мәһәммәди сүргүндән азад етдирмәк үчүн хүсуси фәалијјәт көстәрмишсә дә, дашгәлбли чар чәлладларыны инадларындан дөндәрә билмәмишдир.

Тарихи араңдырмалар көстәрир ки, мүтәрәгги әгидәсинә, демократик идеалларына садиг галан Ахундзадә һәгигәтин, әдаләтин, азадлығын чарчысы олмушдур. Ону әгидәсиндән, сарсылмаз идејасындан бүтүн тә'гиб вә ишкәнчәләр дөндәрә билмәмишдир.

М.М.Ахундзадәнин сәчијјәви характери Әли Нәзминин

[1] М.М.Ахундов. Мәһәббәтсизлик нәтичәси, јахуд ата вә ана тәгсири. Азәрнәшр, Бакы, 1928, сәһ. 3.

мәшһур "Зиндан"[1] ше'риндә орижинал бәдии ифадәсини тапмышдыр.

Бөјүк демократ Чәлил Мәммәдгулузадәнин 1927-чи илдә Әли Нәзминин "Сижимгулунамә"[2] китабына јаздығы мүгәддимәдә дејилир: "Мәшәди Сижимгулунун ашағыдакы нәзми, елә јадымдадыр ки, Кәнчәдә бир молланын шејтанланмасы илә бир чох түрк чаванларын вә о чүмләдән Мирзә Мәһәммәд Ахундовун (Һатифин) чар һөкумәти тәрәфиндән һәбсә алыныб сүркүн едилмәләри мүнасибәтилә јазылмышдыр".[3]

"Молла Нәсрәддин" журналында чап олунан һәмин "Зиндан" ше'ринин биринчи вә сонунчу бәнди мүгәддимәдә нүмунә верилир. Лакин ше'рин беш бәнди һаггында данышылмыр. Әслиндә бу ше'р истисмарчы һаким синфә өлүм акты тә'сири бағышлајыр.

Проф. Ф.Һүсејнов һаглы олараг јазыр: "Чаризм халгын азадлыг мејлләринә гаршы гәти һүчума кечдији илк илләрдә көзүачыг, мүтәрәгги фикирли зијалыларын мүхтәлиф бәһанәләрлә тутулуб сүркүн едилмәси Әли Нәзми поезијасында мүһүм мөвзулардан бири олур. "Әш'ари-мәһзунанә" вә "Зиндан" ше'рләри дә бу мөвзуда јазылмышдыр. Мүәллиф биринчи ше'рдә әввәлчә тәбиәт тәсвири верир, хәзан, гыш, боран һаггында сөһбәт ачыр вә бу фонда өлкәни башдан-баша бүрүјән зүлм вә истибдады гамчылајыр. Халгын дил вә мәдәнијјәтинин, мә'нәвијјат вә милли һејсијјәтинин ајаглар алтына дүшдүјүндән ачы-ачы шикајәтләнир. Һәм "Әш'ари-мәһзунанә", һәм дә "Зиндан" ше'ри реаллығы, һәјатилији вә сијаси кәскинлији илә нәзәри чәлб едир".[4]

Бөјүк демократ Чәлил Мәммәдгулузадәнин диггәтини хүсусилә чәлб едән "Зиндан" ше'ринин М.М.Ахундзадә һаггында јазылдығы вә ичтимаи мәзмун, кәскин идеја дашыдығы ајдындыр. Јүксәк сәнәткарлыгла гәләмә алынмыш бу ше'рин тәнгид һәдәфи дәгигдир. "Зиндан" сатирасында

[1] "Молла Нәсрәддин" журналы. 1908, № 27.
[2] Әли Нәзми. Сижимгулунамә. Бакы, 1927.
[3] Ч. Мәммәдгулузадә. Әсәрләри. III чилд, Бакы, 1967, сәһ. 560.
[4] Ф.Һүсејнов. Әли Нәзми. Бакы, 1970, сәһ. 62.

шаир өз фикрини бәдии шәкилдә үмумиләшдирмәјә чалышмышдыр. О, бурада анчаг бир нечә нәфәр мүбариз, маарифпәрвәр зијалынын һәбс едилмәсиндән дејил, үмумијјәтлә, дөврүн демократик кәнчләринин ачыначаглы талејиндән бәһс едир.

Доғрудан да, Сабир сатирасы әсасында јазылмыш вә М.М.Ахундзадәнин сүркүн олунмасына һәср олунмуш бу ше'рдә ичтимаи гурулуш бәдии сөзүн гүдрәтилә реал вә тә'сирли ифша едилир. Ше'рдәки "Чәкмә бу милләт гәмини, әламан", "Вердими амалына лајиг әвәз", "Вурдуму зәнчир пәрү балына?" вә с. мисраларда һаким синфин вәһшилији сатира атәшинә тутулур:

Мән демәдимми ки, фәған ејләмә!
Ејбини молланын ә'јан ејләмә!
Шејхи таны, софини ган ејләмә!
Фикрини нитгиндә бәјан ејләмә!
Бахмадын, әфсус, бу күн һалына!
Дәјди бәла тири-пәрү балына![1]

Ә.Нәзминин "Әш'ари-мәһзунанә" (1908) ше'ри М.М. Ахундзадәнин сүркүндә олдуғу заман Теһрандан јазмыш олдуғу "Нәләр чәкдим бу гүрбәтдә, әзизим!" мәтләли ше'ринә чавабдыр.

М.М.Ахундзадәнин ше'ри әслиндә ичтимаи мәзмунлу мәнзум мәктубдур. Мәктубда доғма вәтәниндән дидәркин салынмыш гүрбәт елдә кечирдији ағыр вә һәсрәтли күнләр, күнаһсыз мүгәссир олмасы, мә'нәви әзаб чәкмәси, елиндән, аиләсиндән, достларындан ајры дүшмәси, иртича илләринин дәһшәтләри поетик ифадәсини тапмышдыр.

Бәдии салнамә тә'сири бағышлајан Әли Нәзминин ше'риндә дејилир ки, Сизин кими маарифпәрвәр азадлыг чарчылары јурдумуздан, доғма ана вәтәнимиздән гүрбәт елләрә сүркүн едиләндә арзулар көнүлләрдә чүрүјүр, өлкәни гәм-гүссә бүрүјүр, вәтән вә дил мәһв олур, үмид чырағы сөнүр.[2]

[1] Ә. Нәзми. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, 1979, сәһ. 41.
[2] Ә.Нәзми. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, 1979, сәһ. 42.

Ше'рдә зәнкин тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләри сәнәткарлыгла гәләмә алыныр, елә бил ки, тәбиәт дә вәтәнин икид өвладларынын һәсрәтини чәкир: "Гәмкин бир төвр алмыш хәндан тарлалар", "мәһзун дурур сүслү бағлар, бағчалар". Лакин мүтәфәккир шаир-мүәллим никбиндир, чәфа чәкәнин сәфа сүрәчәјинә әминдир, чүнки "бир күн Күнәш чыхыр бир саф үфүгдән", арзулар, үмидләр һәгигәтә чевриләр.

Исте'дадлы шаир "Молла Нәсрәддин" журналынын реалист үслубунун тәләбләринә тамамилә садиг галыр, өзүнә мүәллим вә сәмими идеја, мәсләк досту билдији М.М.Ахундзадәјә һәгигәти, өлкәдә олан ағыр вәзијјәти, чар һөкумәтинин төрәтдији чинајәтләри поетик дилдә демәкдән гәтијјән чәкинмир. Әли Нәзми ше'рини бу мисраларла битирир:

Гәмдир, бүтүн түрк әләмин бүрүмүш,
Арзулар көнүлләрдә чүрүмүш.
Күндә јүз-јүз, јени-јени һадисат,
Башымызда партлајырлар, јох ничат.
Түрк јурдунун сағ ганады кәсилир,
Түрк милләти күндән-күнә әксилир.
Түрк бәсләјән, түрк гадыны, түрк гызы,
Бәднам олду, ар өлдүрмәзмиш бизи,
Түрк милләти, түрк вәтәни, түрк ели,
Түрк очағы, түрк өлкәси, түрк дили,
Мәһв олујор, кәләчәји ағлатыр,
Милләтимин шәрбәтинә зәһр атыр.[1]

М.М.Ахундзадәнин ше'р јарадычылығы молланәсрәддинчиләрин дигтәтини чәлб етмишдир. Бу бахымдан онун "Әввәлки гәза әмрини фәрманә јазыблар" мисрасы илә башлајан вә мөвзусу Иран һәјатындан алынмыш ше'ри сәчијјәвидир. Ше'рдә ичтимаи гурулушун фачиәләри, дин вә онун түфејли нүмајәндәләри сатира атәшинә тутулур:

Елм әһли олуб рүтбәдә инсани мүкәммәл,
Биелмилији гејри-мүсәлманә јазыблар.[2]

[1] Әли Нәзми. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, 1979, сәһ. 43.
[2] "Молла Нәсрәддин", 1908, № 37.

Тарихдән мә'лумдур ки, 1906-чы илин сону, 1907-чи илин әввәлләриндә Зәнкәзур маһалында мөһкәм ачлыг баш вермиш, әһали әзаб-әзијјәт чәкмишдир. Бу һадисә илә әлагәдар олараг бир сыра бәдии әсәрләр јазылмышдыр.

Азәрбајчан әдәбијјатында мүбариз сатиранын баниси М.Ә.Сабирин "Чајда чапан" имзасы илә "Молла Нәсрәддин" журналында чап олунан "Төмеји-наһар" сатирасы да бу һадисәјә һәср олунмушдур. Поетик үмумиләшдирмәләрлә ичтимаи һадисәләрин орижинал тәсвири верилән бу әсәрин тә'сири илә бир сыра шаирләр өз гәләмләрини сынамышлар. Һәмин шаирләрдән бири дә "Гејби" имзасы илә "Ач" ше'рини "Молла Нәсрәддин" журналында М.Ә.Сабирә чаваб олараг чап етдирән М.М.Ахундзадәдир.[1] Ше'рдә охујуруг:

А молла, сән дә лүтф едиб бизим дә дастаны көр,
Узагдасан шит әму, ким, ејләјим бәјаны, көр!...
Һамы рәјасәт ахтаран јетишди өз мурадына,
Нә гәдәр пуллар алдылар, фәгиру ачлар адына.
Бу күнку күндә ачларын јетишмәјибләр дадына,
Гапыларында инләјән фәгирләри, фәғани көр!...

Көрүндүјү кими, Сабир үслубунда јазылмыш бу сатирик ше'рдә һадисәләр чанлы, тәнгид һәдәфи ајдындыр. Онун гадын азадлығына, дин вә мөвһуматын, мүртәче адәт-ән'әнәләрин, савадсызлығын вә с. хошакәлмәз һалларын тәнгидинә һәср етдији сатирик әсәрләри дә гијмәтлидир.

Чаризмин учгар халглары тә'гиб вә тәһгир етмәси, һаким милләтчи идеолокијасы мүтәрәгги көрүшлү зијалылары, маарифпәрвәр јазычы-мүәллимләри чыхылмаз вәзијјәтә салмышды.

Чар мүтләгијјәтинин халглары әсарәтдә сахламаг сијасәти маарифчиләрин нифрәтинә сәбәб олмушдур. Онларын фәалијјәти изләнилир, мәһдудлашдырылыр, дөври мәтбуатда чыхыш етмәләринә имкан верилмирди. Она көрә ки, чар сензурасы дөври мәтбуаты чидди нәзарәт алтына алмыш, өз монополијасына чевирмишди.

[1] "Молла Нәсрәддин", 1907, № 29.

Белә бир шәраитдә М.М.Ахундзадәнин тә'гиб едилиб сүркүн олмасына көмәк етмәк мүмкүн дејилди. Демократик көрүшлү зијалыларын бүтүн фәалијјәти чидди шәкилдә јохланылыр, әсәрләринин нәшринә гәтијјән ичазә верилмирди. Лакин М.М.Ахундзадә амал гардашлары кими мүбариз мөвгејиндән чәкинмир, сәмәрәли фәалијјәтини давам етдирирди.

М.М.Ахундзадәнин Иранда Мәммәдәли шаһын иртичачы дөвләтини, Рәһим хан вә Мирһашым кими түфејли зүлмкарлары сатира атәшинә тутмасы Сабир әдәби мәктәбинә садиг галмасыны сүбута јетирир, әсасландырыр. Мирзә Мәһәммәд Ахундзадәнин дүнјакөрүшүндә сүркүн илләри мүәјјән мүтәрәгги дөнүш әмәлә кәтирмиш, сијаси һадисәләрин маһијјәтинә нүфуз едә билмишдир. Белә ки, 1914-чү илдә сүркүндән Кәнчәјә кәлдикдән сонра дини китабларын тәрчүмәси вә тәртиби илә мәшғул олмур.

М.М.Ахундзадәнин 1914-1917-чи илләрдә Кәнчәдә педагожи фәалијјәтини давам етдирмәси, дәрс демәси вә хејријјә чәмијјәтләриндә фәал иштиракы јахшы тә'сир бағышлајыр.

М.М.Ахундзадә 1918-чи илин јанварындан 1920-чи илин декабр ајынын сонуна кими Бакыда педагожи фәалијјәтини давам етдирмиш, Ә.Һагвердијев, А.Шаиг, С.С.Ахундов, М.Маһмудбәјов, С.М.Гәнизадә вә башга маарифпәрвәр јазычы-мүәллимләрлә таныш олмуш, онларын ишләдикләри мәктәбләрдә дәрс демиш, дөври мәтбуатда чыхыш етмиш, әсәрләринин сәһнәдә ојнанылмасына вә чап едилмәсинә чалышмышдыр. Бу саһәдә хејли иш көрмүш, "Мәчлис јарашығы" (1910) китабыны, бир сыра мәгалә, фелјетон вә сатирик ше'рләрини чап етдирмишдир.

М.М.Ахундзадә 1921-чи илдә Кәнчә кимназијасына мүәллим көндәрилмишдир. Семинаријада маарифпәрвәр мүәллимләрдән Чавад бәј Рәфибәјли, Азад бәј Әмиров, Әли Рази Шәмчизадә вә башгалары илә бирликдә ишләмиш, мә'налы өмрүнү кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсинә һәср етмиш, сәмәрәли ичтимаи фәалијјәт көстәрмишдир.

М.М.Ахундзадәнин өлүмү дә шәрәфли олмушдур. Белә

ки, 1923-чү илин ијул ајында семинарија мә'зунларынын бурахылышы мүнасибәтилә Кәнчәнин јахынлығындакы романтик Гызылгаја адланан јердә тәнтәнәли әдәби-бәдии верилишә рәһбәрлик М.М.Ахундзадәјә тапшырылыр. Бу мәс'улијјәтли иши шәрәфлә ичра едән исте'дадлы мүәллим евә гајыдан ахшамы гәфләтән хәстләнир вә вәфат едир.

Гәдирбилән кәнчәлиләр вәтәнин јазычы-мүәллим оғлуну чох бөјүк еһтирамла шәһәрин Сәбзкар адланан гәбиристанлығында дәфн едирләр. Әдибин матәминә Кәнчә губернијасынын зијалылары, әмәк адамлары, тәләбәләр ахын-ахын кәлир, сон дәфә видалашырдылар. Табут тәр күлләр ичәрисиндә көрүнмүрдү.

Үмумхалг кәдәри доғуран матәмлә әлагәдар мәшһур молланәсрәддинчи Әли Нәзми епиграфында "Мүәллим вә шаирләримиздән Мирзә Мәһәммәд Ахундовун вәфаты мүнасибәтилә" гејдини вердији мәшһур "Өлүм" ше'рини јазыр.[1]

Мә'налы јарадычылыг јолунун камилләшдији бир дөврдә, өмрүнүн гырх сәккизинчи илиндә һәјатдан вахтсыз кедән М.М.Ахундзадәнин вәфатына һәср олунмуш бу ше'рини Ә.Нәзми онун табуту өнүндә һәјәчанла охујур. Ше'рдә М.М.Ахундзадә "әдиб, дүһа" адландырылыр, арзу вә әмәлләринин јарымчыг галдығы көстәрилир. Ә.Нәзми "Сәни әлиндән өлүм алды бәхтсиз елимин", "Елә јетишдирәчәкдин зијалылар даһа чох", "Арзуна јетмәдән һүнәрләринлә биздән чида олдун", "Бизи пак әмәлләринә һәсрәт гојдун", "О пак руһуна мин е'тирам, мин һөрмәт" кими мисраларында әдибә үмумхалг мәһәббәти ифадә едир, онун вәтән вә халг гаршысындакы шәрәфли хидмәтләрини бәдии сөзүн поетик гүдрәтилә үмумиләшдирир.

Вәтәндаш јазычы-мүәллим Ахундзадә һаггында јазылмыш "Өлүм" ше'ри шәрәфли бир өмрүн чанлы вә чох тә'сирли тарихи-бәдии салнамәсидир.

М.М.Ахундзадәнин әгидә вә амал гардашлары, маариф вә мәдәнијјәтин, әдәбијјат вә инчәсәнәтин достлары онун һәмишә дајағы олмуш, ондан көмәјини әсиркәмәмиш, истисмар дүнјасынын түфејли нүмајәндәләринә гаршы амансыз мүбаризә апармышлар. Әдибин сүркүн илләриндә вә өмрүнүн ағыр күнләриндә гәдирбилән халгымыз она вә аиләсинә дәрин һөрмәт бәсләмиш, истәнилән көмәјини әсиркәмәмишдир.

[1] Ә. Нәзми. Сижимгулунамә. Бакы, 1927, сәһ. 240.

М.М.Ахундзадә вәтән вә халг јолунда һәр чүр тә'гиб вә тәзјигләрә дөзән, маарифин, азадлығын, халглар достлуғунун чарчысы олан, атәшин әзми сарсылмајан мүбариз јазычы, маһир педагог олмушдур.

М.М.Ахундзадәнин әсәрләри нәшр олунуб охучуларын мүталиәсинә верилмәли, ады әбәдиләшдирилмәли, јашадығы бинаја хатирә лөвһәси вурулмалы, дөврү, һәјаты, јарадычылыг јолу әтрафлы тәдгиг олунуб арашдырылмалы вә охучуларын мүталиәсинә верилмәлидир. Она көрә ки, М.М.Ахундзадәнин мә'налы өмүр салнамәси, бәдии-педагожи ирси зәнкин тә'лим-тәрбијә мәктәби тә'сири бағышлајыр.

Үмумијјәтлә, Мирзә Мәһәммәд Ахундзадәнин поезијасы, сатиралары, фелјетонлары, мәгаләләри, дәрсликләри, драм әсәрләри, тәрчүмәләри, хатирәләри топланылмалы, чап олунмалы, охучуларын мүталиәсинә верилмәлидир. Она көрә ки, кәнчәли шаир, журналист, драматург, тәрчүмәчи, мәшһур молланәсрәддинчи, маһир педагог Мирзә Мәһәммәд Ахундзадәнин зәнкин ирси халгын малына чеврилмәлидир.

МИРЗӘ АББАС АББАСЗАДӘ
(1860-1920)

Мирзә Аббас Кәрбалајы Мирзә Әләкбәр оғлу Аббасзадә 1860-чы илдә Кәнчәдә анадан олмушдур. Мирзә Аббасын атасы Кәрбәлајы Мирзә Әләкбәр Молла Аббас оғлу (1840-1906) дөврүнүн мүтәрәгги көрүшлү зијалыларындан бири кими танынмыш, әрәб, фарс вә түрк дилләрини мүкәммәл билән мүдәррис олмушдур.

Ел арасында Кәрбәлајы Әләкбәрә һөрмәт әламәти олараг Мирзә демишләр. Онун моллаханада вә мәдрәсәдә бир мүдәррис кими фәалијјәти гәдирбилән кәнчәлиләри һәмишә разы салмыш, она еһтирам бәсләмишләр.

Кәрбәлајы Мирзә Әләкбәр өвладларына бөјүк гајғы вә тәләбкарлыгла јанашмыш, онларын савадланмасына чалышмышдыр. Онун гадыны Ханым аиләдә вә гоһум-гардаш арасында нүфузлу бир ана кими һөрмәт газанмышдыр. Бу меһрибан гадын өвладларынын тәрбијәсилә чидди мәшғул олмуш, өвладлары да валидејнләринин е'тимадыны доғрултмушлар.

Кәрбәлајы Мирзә Әләкбәр оғланлары Мирзә Әли вә Мирзә Аббасын, гызы Мәшәди Мәсмәнин әрәб вә фарс дилләрини өјрәнмәсинә наил олмушдур. Мирзә Әли Мирзә Әләкбәр оғлу (1857-1943) мәдрәсәдә әрәб вә фарс дилләриндән дәрс демиш, Мәшәди Мәсмә (1886-1972) "Кәнчә хејријјә чәмијјәти"ндә фәалијјәт көстәрмиш, аналарын савадлы олмасыны балаларын хошбәхтлији һесаб етмишдир.

Мирзә Аббас Аббасзадә әрәб вә фарс дилләрини атасындан өјрәнмишдир, Кәнчә мәдрәсәсиндә мәшһур мүдәррисләрдән Мирзә Хәлил Шејхзаманов вә Молла Һүсејн Пишнамаззадәдән дәрс алмыш, Шәрг дилләрини мүкәммәл мәнимсәмишдир.

Онун Ираны, Ирагы вә Түркијәни кәзмәси, Тәбриз, Бағдад, Истамбул, Теһран кими мәдәнијјәт мәркәзләриндә олмасы, Хорасанда вә Сәмәргәнддә охумасы дүнјакөрүшүнүн формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

М.А.Аббасзадәнин әрәб, фарс, рус вә түрк дилләрини мүкәммәл билмәси, классик әдәбијјаты мүталиә етмәси онун һәртәрәфли инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Сә'динин "Күлүстан" вә "Бүстан" әсәрләрини, Низаминин, Хәтаинин, Фүзулинин, А.Бакыхановун, С.Ә.Ширванинин әдәби-бәдии ирсини охумасы ону һикмәтләр аләми илә таныш етмишдир.

Ел арасында маһир мүдәррис кими танынан Мирзә Аббас Аббасзадәнин педагожи-методик фәалијјәти илә аилә һәјаты бир-бирини тамамламышдыр. О, һәм дә тәләбкар вә гајғыкеш аилә башчысы олмушдур. Гадыны Мина ханым һәјатын гајғыларыны дәрк едән, талејини тәбиәтдәки хош һадисәләрлә бағлајан меһрибан ана олмушдур.

Јашадыглары Озан мәһәлләсиндә һамынын һөрмәтини газанмышдыр. Бу зәнкин һафизәли гадын халгын мә'нәви сәрвәти олан бајатылары, лајлалары, ләтифәләри, нағыллары, нәғмәләри көзәл билир вә балаларына тәлгин едирди. Лакин истисмар дүнјасынын мүртәче гајда-ганунлары онун да һәјатыны ағырлашдырыр, ев дустағына чевирирди. Бу аличәнаб, хејирхаһ ана балаларына јүксәк әхлаги кејфијјәтләри лајлалар, нәғмәләр, охшамалар әсасында тәрбијә едирди. Арашдырмалар көстәрир ки, инсани хүсусијјәтләрин өјрәдилмәси нәслин мүтәрәгги ән'әнәләри илә бағлыдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Мина ханымын көзүнүн ишығы оғлу Әнвәр Аббасзадәнин көстәрдији әфсанәви гәһрәманлыг фикримизи тәсдигләјир. Дидактик маһијјәтли әсәрләр јазан Марағалы Әвһәди тәрбијәнин ролуну јүксәк гијмәтләндирир:

Сән нәсил төрәтмәк фикриндә олсан,
Исмәтсиз гадына евләнмә, дајан.
Өвладын јарамаз, ја оғру олар,
Тохум пис әкилсә, пис дә верәр бар.

Марағалы Әвһәдијә көрә мә'нәви зәнкинлијә малик олан ата-ананын өвлады вәтән вә халг үчүн фајдалы,

исмәтли вә мүдрик бөјүјүр. Бөјүк сөз сәнәткары көстәрир ки, “Ширујә һарам сүд әммишди, хәнчәринә атасыны гын етди, өзү дә тарихдә чинајәткар кими нифрәт газанды”.[1]

Мирзә Аббас Аббасзадәнин бөјүк оғлу Меһди Аббасзадә (1903-1974) мә’налы өмрүнү кәнч нәслин тә’лим-тәрбијәсинә һәср етмиш, јүксәк мүкафатлар алмыш, орден вә медалларла тәлтиф олунмуш, маһир халг мүәллими кими фәалијјәт көстәрмишдир.

Онун кичик оғлу Әнвәр Аббасзадә (1912-1984) Кәнчә педагожи техникумуну битирмиш (1925-1930), мүәллим ишләмиш, 1941-чи илдә Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә кетмишдир. 1943-чү илдән Италија партизан һәрәкатынын фәал иштиракчысы олмуш, “Һәгигәт вә азадлыг” адлы партизан дәстәсиндә “Армандо” ләгәби илә әфсанәви гәһрәманлыглар көстәрмишдир.

1945-чи илдә вәтәнинә гајыдан партизан Әнвәр Аббасзадә шәхсијјәтә пәрәстишин гурбанларындан олмушдур. Онун исмәтли гадыны Зүлејха ханым өвладлары Мирзә Аббас вә Ханымы бөјүтмүшдүр. Инди технолокија институтунда мүәллим ишләјән Мирзә Аббас бу нәслин тарихи һаггында зәнкин мә’лумата маликдир, һәм дә надир архив сәнәдләрини мүһафизә едиб сахламышдыр. Бу да мараглы фактдыр ки, вахтилә Мирзә Аббас Аббасзадәнин дәрс дедији индики 1 сајлы шәһәр мәктәбиндә онун нәвәси Мирзә Аббасын һәјат јолдашы Севил мүәллимә шакирдләрә рус дилини тәдрис едир. Маарифпәрвәр мүәллим Мирзә Аббас Аббасзадә Кәнчәдә јени үсуллу мәктәбләрин ачылмасында, ушагларын мәктәбә чәлб олунмасында, дәрслик вә дәрс вәсаитләринин јарадылмасында сәмәрәли фәалијјәт көстәрмиш, ону чәтинликләр, тә’гиб вә тәһгирләр бу идејасындан дөндәрә билмәмишдир.

“Халглар һәбсханасы” адландырылан чар Русијасында халг мүәллимләринин һәјаты ағыр кечирди. Халг мүәллимләрини сыхышдырыр, тә’гиб едир, онлары һәр бир гаракүруһчу вә ја көнүллү хејријјә мә’муру сыхма-боғмаја салырды.

[1] Марағалы Әвһәди. Чами-Чәм. Бакы, 1970, сәһ. 95.

Һәјаты тәһлүкәләрә мә’руз галан Мирзә Аббас Аббасзадә Кәнчәнин мәдрәсәләриндә, али ибтидаи мәктәбләриндә, прокимназијаларында, оғлан вә гыз кимназијаларында әрәб, фарс вә ана дилиндә дәрс демишдир.

Үмумхалг мәһәббәти газанмыш вә мәшһур Мирзә мүәллим кими танынмыш Мирзә Аббас Аббасзадә јалныз дәрс демәклә кифајәтләнмәмиш, гираәт дәрсликләринин, оху китабларынын јарадылмасында, орижинал вә тәрчүмә нүмунәләринин балалара чатдырылмасында сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишдир.

Бу бахымдан онун Кәнчәдә “Чәмијјәти-хејријјә”, “Драм чәмијјәти”, “Нәшри-маариф чәмијјәти”, “Мәдәни-маариф чәмијјәти”нин јарадылмасында, фәалијјәт көстәрмәсиндә шәрәфли әмәји тәгдирә лајигдир.

Көркәмли јазычы вә маариф хадими Мирзә Мәһәммәд Ахундзадәнин “сәадәт вә тәрәгги гапылары” адландырдығы бу чәмијјәтләрин ишиндә сәмәрәли фәалијјәти М.А.Аббасзадәнин инкишафына мүтәрәгги тә’сир көстәрмиш, онун дүнјакөрүшүнүн формалашмасында әсас амилләрдән бири олмушдур.

Кәнчә шәһәр мәктәбиндә ишләмәси онун рус дилини мүкәммәл өјрәнмәсинә көмәк едир. Бу мәгсәдлә дә Тифлисдә Александровски мүәллимләр институтунда хүсуси курс кечмәси онун педагожи фәалијјәтини дүзкүн истигамәтләндирир, мүтәрәгги методик фикрин инкишаф јолу илә јахындан таныш едир. Кәнчә али ибтидаи шәһәр мәктәбинин ана дили мүәллими Мирзә Аббас Аббасзадәдә фолклора олан дәрин мәһәббәт артыр. Халгын мә’нәви сәрвәтини топлајыб нәшр етдирмәк, балаларын мүталиәсинә вермәк онун арзусуна чеврилир.

Әдәбијјатшүнас-педагог Ф.Көчәрли маарифпәрвәр јазычы Абдулла Шаигә мәктубларындан бириндә јазырды ки, тә’лим китабы тәртиб етмәк чох мүһүм вә чәтин вәзифәдир, ону јазмагда артыг еһтијат вә диггәт лазымдыр. “Бу китабларын јохлуғу тә’лим ишләримизи керијә салыр”.[1]

[1] А.Шаиг. Әсәрләри. V чилд, Бакы, 1978, сәһ. 402.

Бу дөврдә шәһәр мәктәбләриндәки чидди мадди вә мә'нәви чәтинликләр мүәллимләрин имканларыны мәһдудлашдырырды, тәдрис ишинин дүзкүн гурулмасыны, әдәби-бәдии парчаларын, дүнјәви фәнләрин өјрәнилмәсинә имкан вермирди.

Мирзә Шәфи Вазеһин һикмәтләр вә нәсиһәтләрдән ибарәт "Мүнтәхәбат"ы (1855), А.О.Чернјајевскинин вә С.Вәлибәјовун "Вәтән дили" (1883-1888), Р.Әфәндијевин "Ушаг бағчасы" (1898), "Бәсирәтүл-әтфал" (1902), С.Һачыбәјовун "Һәдијјә" адлы гираәт дәрсликләри чап олунмуш, хејли тәчрүбә газанылмышдыр.

Ф.Көчәрли јазырды: "Бизим әгидәмизә көрә, Ушинскинин биринчи ил "Родноје слово" ("Ана дили") дәрслији рус мәктәбләри үчүн һансы әһәмијјәтә маликдирсә, Чернјајевскинин "Вәтән дили" дәрслији дә азәрбајчанлылар үчүн елә бир әһәмијјәтә маликдир".[1]

М.А.Аббасзадә габагчыл тәчрүбәдән бәһрәләнәрәк гаршысына гираәт дәрслији јаратмаг мәгсәдини гојур. О, 1900-чү илдә Кәнчәдә Әскәр вә Әһмәд Һачы Һәсәнзадә гардашларынын мәтбәәсиндә "Биринчи ил. Түрк әлифбасы" дәрслијини чап етдирир. Китабын үзәриндә јазылмышдыр: "Тәртиб едәни Јелизаветпол шәһәр мәктәбинин түрк дили мүллими Мирзә Аббас Аббасзадә. Јелизаветпол шәһәр мәктәбләри үчүн дәрслик кими гәбул олунмушдур". Дәрслијин икинчи (1907) вә үчүнчү (1910) нәшри Кәнчәдә һәмин мәтбәәдә, дөрдүнчү (1913) вә "мүбтәдиләр үчүн биринчи китаб" олан "Әлифба"нын сон тамамланмыш бешинчи нәшри исә (1914) Бакыда Исабәј Ашурбәјлинин "Каспи" мәтбәәсиндә чап едилмишдир.

Әлли ики сәһифәдән ибарәт нәфис шәкилдә бурахылан бу дәрсликдә педагожи принсипин тәләбләри әсасән көзләнилмиш, ушагларын јаш вә билик сәвијјәси, гаврама бачарығы нәзәрә алынмышдыр. Дәрсликдә әјанилијин тәләбләри дә көзләнилмишдир.

Нәфис шәкилдә бурахылан бу дәрслик ики һиссәдән

[1] Ф.Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, 1963, сәһ. 242.

ибарәтдир. Дәрслијин "Биринчи китаб" адланан әввәлинчи һиссәсиндә әлифба, һәрфләрин јазылыш гајдаларындан нүмунәләр верилир вә һүснхәт гајдаларына әмәл едилир.

Дәрслијин мәзијјәтләриндән бири әјанилик принсипинин нәзәрә алынмасы, мараглы вә тә'сирли нүмунәләрин верилмәсиндән ибарәтдир. Сөзләрин јазылышы (ат, от, шир, шар, дурна, газ, гузу, хоруз вә с.) вә шәкилләр сәлигә илә көстәрилир. Дәрслијин бу һиссәсиндә верилән мәтнләр ушагларын јаш вә билик сәвијјәсинә мүнасиб сечилмишдир. Бу бахымдан "Чобан вә китаб" мәтнинә диггәт едәк: Бир чобан јолдан бир китаб тапды. Китабы ачды, охумаг истәди, бачармады.Китабы јерә гојуб деди: "Ахунду көрәндә дилдил охујурсан, мәни көрәндә лал олурсан".

Китабын икинчи һиссәси садәдән-мүрәккәбә принсипи әсасында тәртиб олунмуш, маһир бир маарифпәрвәр мүәллимин јарадычы сүзкәчиндән кечирилмиш, практик нүмунәләр өн плана чәкилмишдир. Мүәллиф балалара тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләри һаггында мә'луматы чанлы вә тә'сирли бәдии нүмунәләр әсасында вермишдир.

Бу бахымдан "Чөл һејванлары", "Чөл гушлары", "Ев гушлары", "Әти јејилән гушлар", "Әт јејән гушлар", "Охујан гушлар", "Кечә учан гушлар", "Фәсилләр", "Ајлар", "Күнләр", "Өлчүлү сајлар" вә с. мәтнләр даһа сәчијјәвидир. Һејванларын, гушларын, әшјаларын шәкилләринин көстәрилмәси, адларынын јазылмасы һаггында бәдии сөзүн гүдрәтилә мараглы мә'лумат верилмәси јахшы тә'сир бағышлајыр. Белә ки, балаларын һафизәси зәнкинләшдирилир, һејванлар вә гушларын фајдалы вә фајдасыз олмасы һаггында биликләри дәринләшдирилир.

Дәрслијин мәзијјәтләриндән бири дә нәзм вә нәср нүмунәләриндән ибарәт мәтнләрин, мараглы тәмсилләрин, аталар сөзү вә мәсәлләрин диггәтлә сечилмәсиндән ибарәтдир. Бәдии мәтнләрин сонунда верилән һикмәтли ифадәләр мәзмун вә идејанын сәмәрәли мәнимсәнилмәсини әсаслашдырыр.

Китабдакы мәтнләрә диггәт едәк: "Мәктәбә" ше'ринин сонунда "Аман, аман өвладым! Көзлә батмасын адым"

бејти верилмишдир. “Чанавар”, “Чобан вә гурт” мәтнләриндән сонра һикмәтамиз ифадәләр диггәтлә сечилмишдир: “Гурд түкүнү дәјишир, хасијјәтини дәјишмәз”, “Гурддан чобан олмаз”. “Дурна вә түлкү” тәмсилинин сонунда “Нә төкәрсән ашына, о да чыхар гашығына”, “Гары вә гарабашлары”ндан сонра “Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк”, “Ач гары”дан сонра исә “Артыг тамаһ баш јарар”, “чох јемәк адамы аз јемәкдән гојар”.

Дәрсликдә Р.Әфәндијевин “Дурна”, “Гыш”, “Дөрд фәсил” ше’рләри топланмышдыр. Бу ше’рләрдә фәсилләрин сәчијјәси поетик сөзүн гүдрәтилә ачылыр, тәбиәтин фүсункар көзәлликләри ашкарланыр, балалара бәдии-естетик зөвг ашыланыр, онларын дил мәдәнијјәти, сөз еһтијаты зәнкинләшдирилир. Ше’рләрин сонунда верилән тапмачалар, “Јајда јатаны илан вурсун”, “Гышда ишә кедәни борана дүшсүн” кими һикмәтамиз ифадәләр дәрин мә’на дашыјыр.

Бүтүн мәзијјәтләринә көрә “Әлифба” дәрслији јалныз Азәрбајчанда дејил, тә’лим Азәрбајчан дилиндә олан Диличан, Гарагојунлу дәрәси, Зәнкәзур, Улуханлы, Веди, Көјчә, Борчалы, Күрчүстан, Крым, Орта Асија мәктәбләриндә белә дәрслијә олан тәләби өдәмишдир. Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулмасынын илк илләриндә бу дәрсликдән истифадә олунмуш, онун материалларындан јени дәрсликләрә салынмышдыр. “Әлифба” дәрслијиндә материаллар диггәтлә сечилмиш, тә’лимин тәрбијәви маһијјәти нәзәрә алынмыш, фолклордан, классик әдәбијјатдан сәчијјәви дидактик нүмунәләр көтүрүлүмүшдүр. Мүәллифин педагожи-методик бахымдан ихтисасыны мүкәммәл билмәси вә габагчыл дәрсликләрдән фајдаланмасы “Әлифба”-нын мәзијјәтини артырмышдыр. Дәрслијин чар мә’мурлары тәрәфиндән гадаған едилмәси дә онун һәмин мәзијјәтләриндән ирәли кәлирди.

Јазычы-журналист Ә.Исајевин “Һардасан гәдим Кәнчә” бәдии-тарихи арашдырмасы бу бахымдан гијмәтлидир. Онун “Бир булаг чағлајырды” китабында охујуруг: “Кәнчәнин елм вә мәктәб салнамәсиндә чохлу ачылмамыш сәһифәләр, намә’лум фәдаиләр вар... Тарихи арашдырырсан,

узаглардан елә бил улдузлар парлајыр: нечә-нечә гәлби нурлу адамын ады билинир, өзү көрүнүр, сөзү ешидилир. Һајыф ки, биз онлары аз танıјырыг, аз арашдырырыг”.

Һәмин елм вә мәдәнијјәт фәдаиләриндән бири дә маариф хадими Мирзә Аббас Аббасзадәдир. Ленин орденли әмәкдар мүәллим Паша Һүсејновун хатирәләринә диггәт јетирәк: “...1901-чи илдә илк дәфә мәктәбә кетдим. Бурада јалныз рус дили тәдрис олунурду, ана дилинә ичазә верилмирди. Сәнәт мәктәбинин мүәллими Мирзә Аббасзадә “Әлифба” китабыны һазырламышды. Көзүмлә көрмүшәм. Һарадаса, дејәсән, елә Кәнчәдә чап да елэтдирмишди. Мүәллимләрдән Мәммәд Хәлилов вә Меһралыбәј Мурадов бах, һәмин бу китабдан истифадә едәрәк кизли сурәтдә ушаглара ана дилини өјрәдирдиләр. Чар мә’мурлары елә бил иј билирдиләр, һәдә-горху, тә’гибләр, ахтарышлар башланыр, дәрсин ширин јериндә, чанталар, китаб-дәфтәр көјә соврулур, мүәллимләр дөзмүр, кетмәјә мәчбур олурдулар. Меһралыбәј Мурадов вә Һачы Кәрим Санылы дөзмәјиб кетдиләр”.

Азәрбајчан милли мәтбуатынын көркәмли нүмајәндәси, маарифпәрвәр мүәллим Өмәр Фаиг Не’манзадә (1872-1938) “Хатирәләр”индә Кәнчә әдәби мүһитинин сәчијјәви хүсусијјәтләрини мә’наландыраpаг јазыр: “Шәһәрдә замана көрә көзәл гурулмуш гыз-оғлан кимназијалары, шәһәр мәктәбләри варды. Бунларда түрк тәләбәси јох дејиләчәк дәрәчәдә иди. Бу улу шәһәр дахили, мәдәни ишләриндә олдуғу кими, харичи көрүшүндә дә икијә бөлүнмүшдү. Кимназијалар, шәһәр мәктәбләри, клублар, театрлар, мәдәни тәшкилатлар, чәмијјәти-хејријјәләр, ишыглы кениш күчәләр, тәзәликләр... Бу тәрәфдә... дустагханалар, гәләләр, мәһкәмәләр, молла мәдрәсәләри, сејид, мәрсијә отаглары, пир очаглары истәдијиниз гәдәр көһнәликләр... гаранлыглар...

Бу тәрәфдә уча вә әзәмәтли Шаһ Аббас мәсчидинин гапы вә һәјәти... намаза кәлән афтафалы мө’минләрин чохлуғундан көрүнмүр. Бурасы һәр күн, һәр саат гарышга кими гајнајыр, чүнки гоча бир милләтин мүгәддәраты бурада һәлл олунур. Улу бир күтләнин мәнлији бурада јерләрә

маһнылар, севки һаггында нәғмәләр, лајлалар, гајынана вә кәлинләрин дилиндән сөјләнилән мараглы вә һикмәтамиз поетик нүмунәләр әсасән мүасир дөврүмүздә белә өз әһәмијјәтини итирмәмиш, бир сыра фолклор антолокијаларынын, мүнтәхәбатларын, топлуларын бәзәјинә чеврилмишдир. Сәбәби исә дидактик маһијјәт дашымасы вә әхлаги кејфијјәтләр ашыламасындан ибарәтдир.

Китабын јенидән чап олунмасы Азәрбајчан шифаһи халг јарадычылыг вә ушаг әдәбијјаты үчүн јахшы һәдијјә оларды. Она көрә ки, китабдакы фолклор нүмунәләри мүасир дөврүмүз үчүн дә әһәмијјәтлидир. Тәсадүфү дејил ки, бу китаб 1918-чи илдә икинчи дәфә Бакыда "Мәктәб"ин електрик мәтбәәсиндә "Сәрбәст имла илә арвад ағысы" гејди илә чап олунмушдур. Мүәллиф китабын үзәриндә јенидән хејли ишләмишдир.

Мирзә Аббас Аббасзадә "Иршад" (1905-1908), "Һәјат" (1905-1906), "Тәрәгги" (1908-1909), "Јени Иршад" (1911-1912), "Игбал" (1912-1915), "Јени игбал" (191501917) вә с. гәзетләрдә мүхтәлиф имзаларла, о чүмләдән "Мирзә", "Мирзәзадә", "Мирзә Аббас", "Аббас Аббасзадә", "М.Аббасзадә", "М.А. Аббасзадә", "Аббас Мирзәзадә", "Кәнчәли", "А.Кәнчәли", "М.Кәнчәли" вә с. имзаларла чыхыш етмишдир.

Онун "Дәбистан" (1906-1908), "Рәһбәр" (1906-1907), "Мәктәб" (1911-1920) адлы ушаг журналларында иштиракы һаггында арашдырмаларын апарылмасы да Кәнчә әдәби мүһитинин өјрәнилмәси үчүн әһәмијјәтлидир.

Азәрбајчан мүәллимләринин биринчи гурултајында фәал иштирак едән М.А.Аббасзадә икинчи гурултајын (1907) Кәнчәдә кечирилмәси уғрунда М.М.Ахундзадә (1875-1923), Ф. Ағазадә (1880-1931), М.А.Моллазадә (1860-1922), А.Т.Сур Мәһәммәдзадә (1882-1912), М.Һ.Пишнамаззадә (1847-1921), М.И. Шејхзаманов (1856-1925), Һ.Һ.Рәфибәјли (1850-1920) кими маарифпәрвәр мүәллимләрлә бирликдә фәал мүбаризә апармышдыр.

Доғрудур, Кәнчә зијалылары бу ишдә чидди чалышдылар, чох мәс'улијјәтли һазырлыг көрдүләр, лакин Гафгаз

чанишинлији гурултајын Кәнчәдә кечирилмәсинә разылыг вермәди. Анчаг Кәнчә зијалылары икинчи гурултајда фәал иштирак етдиләр. Һәтта, гурултајдан сонра М.А.Аббасзадәнин "Әлифба", М.А.Моллазадәнин "Түрк дили вә јахуд түркчә гираәт" дәрсликләри Кәнчәдә чап олунду.

Маариф фәдаиси М.А.Аббасзадә јалныз ана дилиндә гираәт дәрсликләри јаратмагла кифајәтләнмәмиш, фарс дилиндә дә гираәт-оху китабы тәртиб етмиш, балаларын гираәтә олан тәләбини өдәмәји өзүнә мә'нәви борч билмишдир.

Бу бахымдан 1909-чу илдә Кәнчәдә Һәсәнзадә гардашларынын мәтбәәсиндә чап етдирдији "Гираәти-фарси" ("Фарсча гираәт") дәрслији чох фајдалыдыр, сәмәрәли методик ахтарышларын мәһсулудур.

Китабын үзәриндә јазылмышды: "Тәбии үсулла фарсча гираәт китабы. Биринчи чилд. Русчадан тәрчүмә. Мүтәрчими Кәнчә мәдрәсәсинин фарс дили вә әлифба мүәллими Мирзә Аббас Аббасзадә. Мүсәһһиһи Кәнчәнин витсе-консулу Ағамирзә Исаг хан. Биринчи чапы. Кәнчә мәдрәсәсинин програмы әсасында тәртиб олунмуш, мәдрәсәнин мүәллим һеј'әти тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир. Нашири Мирзә Мәһәммәд Әлизадә. Кәнчә. 1328 (1909). Китаб Кәнчә мәдрәсәсинин китабханасында сатылыр."

Китабдакы мәтнләр садәдән мүрәккәбә, асандан чәтинә принсипи әсасында верилмиш, дәрслијин тәләбләри әсасән көзләнилмишдир. Дәрслик рус дилиндә чап олунан гираәт китабларынын, хүсусилә бөјүк рус педагогу К.Д.Ушинскинин дәрсликләринин әсасында тәртиб олунмушдур. Мәтнләр Азәрбајчан һәјатына ујғунлашдырылмышдыр.

Китабда ијирми једди мәтн верилмишдир. Бу мәтнләрин верилмәсиндә ики әсас мәгсәд гаршыја гојулмушдур. Бунлардан бири балаларын фарс дилини өјрәнмәси, дикәри исә онларын бәдии мәтнләрлә таныш олмасы, јүксәк, әхлаги кејфијјәтләрә јијәләнмәсиндән ибарәтдир.

"Мәним китаб вә дәфтәрим", "Гардашлар вә бачылар", "Сәмәд чырағы һазырлајыб јандырыр", "Тәнбәл вә сә'јли", "Јахшы вә пис шакирд", "Һәсән вә Һәмид", "Көз",

"Инсанын бәдәни", "Биз нә јејиб, нә ичирик" кими мәтнләрдә ушаглар тәбиәт аләми, чәмијјәт һадисәләри, мәктәб һәјаты, елмин вә сәнәтин сәмәрәси һаггында мараглы мә'лумат алыр, достлуг, гардашлыг вә сәмимијјәтин мә'насыны дәрк едирләр.

Мәтнләрин сонунда верилән суаллар, чалышмалар, һикмәтамиз нүмунәләр балаларын мүстәгиллијинә, јарадычы фәалијјәтинә, мәтнин мәзмун вә идејасыны дәрк етмәсинә кениш имкан јарадыр, онларын дүшүнчәсини, тәфәккүрүнү, һафизәсини зәнкинләшдирир, мүталиәјә марағыны артырыр.

Тәәссүфләр олсун ки, һәләлик бу гијмәтли дәрслијин сонракы нәшрләри вә икинчи һиссәси һаггында архив материалларында һеч бир мә'лумат јохдур. Апарылан арашдырмалар да һәләлик истәнилән нәтичәни вермәмишдир.

Көркәмли мүтәфәккир Мирзә Аббас Аббасзадәнин Кәнчә мәдрәсәсинин биринчи вә икинчи шө'бәләри үчүн "Шәриәт дәрси" китаблары Кәнчәдә вә Бакыда дәфәләрлә чап олунмушдур. Үзәриндә мүәллифи, мүһәррири вә нашири Кәнчә али ибтидаи шәһәр мәктәбинин түрк дили мүәллими вә Кәнчә мәдрәсәси мүәллимләриндән Мирзә Аббас Аббасзадә јазылмыш һәмин китаблар 1902-чи илдән башлајараг Кәнчәдә вә Бакыда дәфәләрлә чап олунмушдур.

Бу китабларын бешинчи нәшри 1917-чи илдә Бакыда Оручов гардашларынын "Електрик" мәтбәәсиндә бурахылмышдыр. "Кәнчә мүәллимләри тәрәфиндән гәбул едилмиш" шәриәт дәрсликләриндә фолклор нүмунәләриндән һикмәтамиз вә нәсиһәтамиз бәдии парчалара үстүнлүк верилмәси мүәллифин мүтәрәгги көрүшләри илә әлагәдардыр. Кечмиш истисмар дүнјасынын зиддијјәтләриндән јахасыны гуртармајан китабларда тәрбијәви чәһәтләр кениш јер тутур.

"Шәриәт дәрси" китабларында мүәллифин маарифпәрвәр әгидәси, мүтәрәгги көрүшләри ифадә олунмушдур. Белә ки, балаларын тә'лим-тәрбијәсинә аид һикмәтамиз маһијјәтли нүмунәләрә үстүнлүк верилмишдир. Бу да

маарифпәрвәр мүәллимин балалара јүксәк әхлаги кејфијјәтләр ашыламаг арзу вә истәјилә бағлыдыр.

Бу бахымдан бә'зи бәдии мәтнләрә диггәт јетирәк: "Тәнбәл деди: - Бу күн ојнајырам, сәһәр охујарам. Сә'јли деди: - Бу күн охујарам, сәһәр ојнајарам". Башга бир диалогда охујуруг: "Әли, кәл ишлә. Әли: - Башым ағрыјыр. Әли, кәл чөрәк је. Әли: -Мәним гашығым һарададыр" Көрүндүјү кими, бу кичик нүмунәләрдә елмә, сәнәт өјрәнмәјә, әмәји севмәјә, чалышганлыға, һалаллыға чағырыш, тәнбәллијә, пинтилијә нифрәт тәблиғ олунур. Мүәллифин тәнбәлә нифрәт, чалышгана, гочалыға һөрмәт бәслədijинин шаһиди олуруг.

Гејд олунан һәмин мәзијјәтләр мүәллифин методик көрүшләри, мүәллимлик тәчрүбәси илә бағлыдыр. Көркәмли шәхсијјәтләр көстәрмишләр ки, мүәллим бүтүн гүввәсини, ганыны вә билијини шакирдләрә, халга верир.

Мә'налы өмрүнү халгын савадланмасына, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсинә һәср едән Мирзә Аббас Аббасзадәнин әдәби-педагожи фәалијјәтинин ијирми беш иллијини Кәнчәнин "Хејријјә", "Драм", "Нәшри-маариф", "Мәдәни-маариф" чәмијјәтләри 1919-чу илдә тәнтәнәли гејд етмишдир.

М.А.Аббасзадәнин јубилеји Кәнчә маариф вә мәдәнијјәтинә, Кәнчә әдәби-педагожи фикринә сонсуз гајғы вә мәһәббәтин ифадәси кими гијмәтләндирилмиш, чох кениш шәкилдә кечирилмиш вә 1920-чи илдә јубилејин јекунлашдырылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Бу јубилеј һаггында Санкт-Петербург, Ирәван, Тифлис, Газах, Бахчасарај, Москва вә Бакы архивләриндә гијмәтли материал вардыр.

Мирзә Аббас Аббасзадәнин јубилејиндән јадикар галмыш тарихи сәнәдләрдә көркәмли елм, мәдәнијјәт, әдәбијјат, инчәсәнәт вә дөвләт хадимләринин фотошәкилләри вардыр: Нәриман Нәриманов, Сәмәдаға Ағамалыоғлу, Чәлил Мәммәдгулузадә, Әлиаға Шыхлински, Кәримбәј вә Сәмәдбәј Меһмандаровлар, Мирзә Мәһәммәд Ахундзадә, Һачы Һүсејн Рәфибәјли, Худадат бәј Рәфибәјли, Пишнамаззадәләр, Шејхзамановлар, Сәмәдаға Ачалов, Әлимирзә Нәриманов Сә'нани, Мирзә Әли Гәмәрлински, Мәһәммәд

Һади Әбдүлсәлимзадә, һүсејн Чавид, Аббас Сәһһәт, Фиридунбәј Көчәрли, Сүлејман Сани Ахундов, Абдулла Шаиг, Һәбиббәј вә Маһмудбәј Маһмудбәјовлар, Султан Мәчид Гәнизадә, Әли Рази, Һачы Кәрим Санылы, Фәрһад Ағазадә, Әли Нәзми, Мирзә Аббас Моллазадә, Меһралы бәј Мурадов, Мирзә Мәһәммәд Әлизадә, Акиф Әфәндизадә, Мәммәд Хәлилов вә башгалары. Бир һәгигәти дә е'тираф едәк ки, бу фотошәкилләрин бир чохуну танызыб мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмады.

Јубилејдә Кәнчәнин кенерал-губернатору Худадатбәј Рәфибәјов Мирзә Аббас Аббасзадәнин вәтәнә вә халга хидмәтини, шәрәфли әдәби-педагожи фәалијјәтини ашкарлајыр, кәнчәлиләр вә гонаглар адындан она сәмими арзуларыны билдирир.

Мәчлисин үнванына көндәрилән тәбрикләри көркәмли маариф хадими Идрис Ахундзадә охујур. Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти адындан доктор Һәсәнбәј Ағајевин вә Нәсиббәј Јусифбәјовун тәбрик мәктублары бөјүк алгыш сәдалары алтында јубилијара чатдырылыр.

Кәнчә сәнәткарлары Мирзә Аббас Аббасзадәјә гызылдан бир медал һәдијјә верирләр. Кәнчә хејријјә чәмијјәтләри јубилијара мүхтәлиф гијмәтли һәдијјәләр бағышлајырлар.

Јубилијары евиндән автомобилдә көркәмли маариф хадимләри Һәбиббәј Бағырзадә, Идрис Ахундзадә, Мирзәчәфәр Әскәрзадә вә Абдулла Һәсәнзадә кәтириб һөрмәтлә тәгдим етмишди.

Јубилеј мәрасиминдә Азәрбајчан дилиндә көркәмли шаир Әһмәд Чавад, рус дилиндә мүдрик педагог Мәммәдәли Әһмәдзадә мә'рузә етмишләр.

М.А.Аббасзадәнин јубилеји 1919-чу илин 23 мајында Кәнчәнин јај клубунда кечирилмишдир. Әдәбијјатымызын фитри исте'дадлы сөз устасы Әһмәд Чавад 1919-чу ил 2 ијун тарихли "Азәрбајчан" гәзетиндә "Аббасзадә Мирзә Аббасын јубилеји" адлы мараглы бир мәгалә чап етдирмиш, әдибин мә'налы һәјат јолунун парлаг сәһифәләрини ашкарламышдыр: "Кәнчәнин көјү индијә гәдәр беләә бир шән вә

мүкәммәл јубилеј көрмәмишди". Мәчлисдә дөврүн зијалылары, маариф вә мәдәнијјәт хадимләри, бирлик вә чәмијјәтләрин нүмајәндәләри иштирак етмиш, үрәк сөзләрини сөјләмишләр.

Сөз мүлкүнүн бајрагдары Әһмәд Чавад мәгаләсиндә јазыр: "Мирзә Аббасын әлифба тәдрисиндә арамызда тајы-бәрабәри јохдур. Онун "Биринчи китаб"ы түрк дүнјасынын биринчи әлифбасыдыр. "Әлифба" ашиги булунан бу мүәллим 25 илини јашады. Бу јашамагла о, сәнәтини вә милләтини севди.

Һәмд олсун! Милләт бу күн ону тәгдир едијор!".

Кәнчә руһани мәдрәсәсиндә, алтысинифли шәһәр мәктәбиндә вә али ибтидаи мәктәбдә Азәрбајчан вә фарс дилләриндә дәрс демәклә, Мирзә Аббас Аббасзадә кифајәтләнмир, дәрсликләр, дәрс вәсаитләри, шифаһи халг әдәбијјаты топлулары јаратмагла сәмәрәли мәшғул олур.

М.А.Аббасзадәнин "Биринчи китаб", "Фарсча гираәт", "Шәриәт дәрси", "Арвад ағысы" китаблары мәктәбләрдә дәрслијә олан тәләби узун илләр өдәјә билмишдир.

Маһир педагог Мирзә Аббас Аббасзадәнин әдәби-педагожи фәалијјәтини Мәммәд Әмин Рәсулзадә јүксәк гијмәтләндирир, азадлығын чарчысы олдуғуну гејд едир. Тәәссүфләр олсун ки, онун шәрәфли ады "Руһани" вә "мүсаватчы" олдуғуна көрә унудулмуш, фәалијјәти гијмәтләндирилмәмишди.

Мирзә Аббас Аббасзадә һаггында илк арашдырмалар апаран, архив материалларыны тапыб тәдгигата чәлб едиб мәтбуатда чыхыш едән бу сәтирләрин мүәллифи профессор Аббас Сәмәдов олмушдур. Бундан сонра Мирзә Аббас Аббасзадәнин нәвәси, Технолокија институтунун мүәллими Мирзә Аббас чидди фәалијјәт көстәрмиш, һејкәлтараш Асиф Һәсәнов вә ме'мар Таһир Кәримов әдибин бүстүнү јаратмышлар. Мирзә Аббас Аббасзадәнин бүстү Һ.Зәрдаби адына Кәнчә Педагожи Институтунун јанында вә 20 сајлы дәмир јол мәктәбинин һәјәтиндә учалдылмыш, ады әбәдиләшдирилмиш, јашадығы евин габағына хатирә лөвһәси вурулмушдур.

Лакин тәәссүфләр олсун ки, һәлә дә Мирзә Аббас Аббасзадәнин зәнкин әдәби-педагохи ирси чап едилиб охучуларын мүталиәсинә верилмәмишдир.

Көркәмли журналист-публисистләр Әһмәд Исајев вә Сабир Һачыјев Мирзә Аббас Аббасзадәнин вә онун гәһрәман оғлу Әнвәр Аббасзадәнин һаггында гијмәтли мәгаләләр јазмыш, фајдалы фикирләр сөјләмиш, бир сыра ачылмамыш сәһифәләри ашкарламышлар.

Бу бахымдан јазычы журналист Әһмәд Исајевин кәнчәлиләрә әбәди һәдијјә вердији "Кәнчә вә кәнчәлиләр" адлы роман-хроникасы өмүрлүк абидәдир. Әслиндә истеʼдадлы журналистин маһир гәләминин мәһсулу олан "Кәнчә вә кәнчәлиләр" елми-публисист әсәрдир, тарихи-бәдии салнамәдир.

Азәрбајчан педагожи-ичтимаи фикир тарихинин инкишафында Мирзә Аббасзадәнин шәрәфли хидмәти олмушдур. Мүтәрәгги көрүшлү Мирзә Аббас Аббасзадә Кәнчә әдәби-педагожи мүһитиндә јетишмиш, формалашмыш, мәшһур маариф вә мәдәнијјәт хадими кими шөһрәт газанмышдыр. Маарифпәрвәр Кәнчә мүәллимләри сырасында Мирзә Аббас Аббасзадәнин ады ифтихарла чәкилир, әдәби-педагожи фәалијјәти јүксәк гијмәтләндирилир.

ХАЛГ ЧҮМҺУРИЈЈӘТИНИН МААРИФПӘРВӘРЛӘРИ

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти Шәргдә илк демократик гурулушуну јаратмыш, халгымызын мүстәгиллик әзмини нүмајиш етдирмишдир.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти 23 ај мүрәккәб ичтимаи-сијаси шәраитдә сәмәрәли фәалијјәт көстәрмиш, демократик дөвләт гуручулуғу, игтисадијјат, мәдәнијјәт, тәһсил вә һәрби гуручулуг саһәсиндә тарихи хидмәтини јеринә јетирмишдир.

Тарихи гајнаглардан мәʼлумдур ки, 1920-чи илин 28 апрелиндә сүгут етмәсинә бахмајараг, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти сонракы 70 илдә бир чох дөвләтчилик атрибутларыны сахламыш, игтисадијјатыны, елмини вә мәдәнијјәтини мүасир дөврүмүзүн тәләбләри бахымындан инкишаф етдирә билмишдир.

Шәргин чәннәт кушәләриндән бири кими шөһрәт газанмыш даһи Низами јурду Кәнчәдә көркәмли маариф вә мәдәнијјәт хадимләри, азадлыг фәдаиләри шәрәфли фәалијјәт көстәрмишләр. Онлар бир сыра мараглы тәдбирләр һәјата кечирмишләр.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти 1920-чи илин апрелиндә сүгут етмиш, Азәрбајчанда совет империјасы гурулмушду. 1918-чи ил мајын 18-дә еʼлан едилән Азәрбајчан һөкумәти Тифлисдә чәми 18 күн фәалијјәт көстәрмишдир.

1918-чи ил мајын 30-да Азәрбајчан Демократик Республикасынын јарадылмасы барәдә Азәрбајчан Назирләр шурасынын сәдри Фәтәли хан Хојски дөвләтләрә билдирди ки, пајтахт Бакы дејил, Јелизаветпол шәһәридир.

Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти 1918-чи ил ијунун 16-да Кәнчәјә көчүрүлдү. Лакин Кәнчәдә вәзијјәт чох мүрәккәб иди. Фәтәли Хан Хојски, Нәсиб бәј Јусифбәјли, Әһмәд бәј Ағаоғлу, Аслан бәј Сәфикурдски, Мәммәд Әмин

Рәсулзадә Азәрбајҹан Демократик Республикасынын бәһран вәзијјәтиндә олдуғуну тарихи реаллыгла әсасландырырдылар.

Бакы халг комиссарлар советинин әсас мәгсәди Кәнҹәни тутмаг иди. 1918-ҹи ил сентјабрын 17-дә Азәрбајҹан Демократик Республикасы мүвәггәти пајтахты Кәнҹәдән Бакыја көчдү. Азәрбајҹан Демократик Республикасы 1918-ҹи илин 16 ијунундан 15 сентјабрына гәдәр Кәнҹәдә фәалијјәт көстәрмишдир. Тарихи гајнаглардан мә'лумдур ки, мәнфур ермәни дашнаглары һәмишә Азәрбајҹан халгынын дүшмәни олмушдур.

Дүнја шөһрәтли президентимиз Һ.Әлијев бу тарихи һәгигәти "Азәрбајҹанын сојгырымы һаггында" ("Халг" гәзети, 27 март 1998) вә Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәтинин 80 иллик јубилеји һаггында дәрин мәзмунлу парлаг нитгиндә ашкарламышдыр.

Азәрбајҹан Демократик Республикасынын экс кәшфијјат идарәсинин рәиси Нағы бәј Шејхзаманлынын "Азәрбајҹанын истиглал мүһадиләси хатирәләри" (Анкара, 1964) вә Әһмәд Рафиг бәјин "Гафгаз јоллары" китабында тарихи һадисәләр әтрафлы шәрһини тапыр. "Азәрбајҹан халг Ҹүмһуријјәтинин Кәнҹә дөврү" (Кәнҹә, 1998) монографијасында тарихи сәнәдләр ичтимаи-сијаси һәјат һадисәләри илә вәһдәтдә әтрафлы тәһлил олунур вә көстәрилир ки, АДР-ин тарихи көркәмли шәхсијјәтләрин фәалијјәти илә бағлыдыр.

Кәнҹәли Адилхан вә Исмајылхан Зијадханов гардашлары, Мәммәдаға бәј вә Нағы бәј Шыхзаманлы гардашлары, Әләкбәр бәј Рәфибәјли, Худадат бәј Рәфибәјов вәтәнин вә халгын азадлығы наминә јарадыҹы фәалијјәт көстәрмишләр.

Фәтәлихан Хојски (1876-1920), Һәсиб бәј Јусифбәјов (1881-1920), Һәсән бәј Ағајев (1880-1923), Худадат бәј Әләкбәрбәј оғлу Рәфибәјов (1887-1918), Мирзә Аббас Аббасзадә (1860-1920), Адилхан вә Исмајылхан Зијадханов гардашлары, Мирзә Мәһәммәд Ахундзадә (1875-1923), Мирзә Аббас Моллазадә (1864-1922), Әләкбәр вә Әләскәр Хасмәммәдовлар, Шејхүлислам Пишнамаззадәләр, Мирзә

Идрис Ахундзадә, Мирзә Ҹавад Рәфибәјли (1890-1957), Мәммәдбағыр Шыхзаманлы (1880-1920), Нағы бәј Шыхзаманлы (1883-1923), Мирзә бәј Рәфибәјли вә башгалары Кәнҹәдә Азәрбајҹан халг Ҹүмһуријјәтинин фәдаиләри олмушлар.

Илк милли ҹүмһуријјәтимизин фәалларындан бир дәстәсинин надир шәклини Һәсәнбәј Ағајевин гызы Севда ханым мүгәддәс хатирә һәдијјәси кими сахламышдыр: "Пепинов Әһмәд бәј, Вәкилов Мәммәдаға, Һаҹынски Меһди бәј, Ахундзадә Мәммәдсәид, Әфәндијева Шәфигә ханым, Зејналова Һәҹәр ханым, Тағызадә Рүбабә ханым, Тағыјева Сара ханым, Ҹаббарлы Ҹәфәр, Мустафазадә Фатма ханым, Әлијев Нағы бәј, Шыхзаманлы Әли Азәрбајҹанын мүстәгиллији вә суверенлији уғрунда јорулмаз мүбаризләрдир, онларын мә'налы өмүр јолу вә шәрәфли фәалијјәти зәнкин тәрбијә мәктәбидир.

Мәммәд Әмин Рәсулзадә, Султан Мәҹид Әфәндијев, Иса бәј Ашурбәјов, Әһмәд бәј Ағајев, Сәид Мөвсүмов, Мәммәд Бағыр Ахундов, Мәммәд Әли Рәсулзадә, Мәммәд Һәсән Һаҹынски кими көркәмли ичтимаи хадимләр "Һүммәт", "Тәкамүл", "Јолдаш", "Иршад" вә "Тәрәгги" гәзетләриндә дөврүн ичтимаи-сијаси вәзијјәтини, гаршыда дуран вәзифәләри ашкарлајырдылар.

Чағдаш елми-нәзәри фикрин гаршысында дуран башлыҹа проблемләрдән бири Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәтинин сәдри, әдәбијјатымызын вә мәдәнијјәтимизин инкишафында әвәзсиз хидмәтләри олан Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин мә'налы өмүр јолунун вә зәнкин јарадыҹылығынын тәдгиг едилиб өјрәнилмәсиндән ибарәтдир.

Бу саһәдә Нәсиман Јагублу вә Вагиф Солтанлынын тәдгигатлары тәгдирә лајигдир. Лакин М.Ә.Рәсулзадәнин һәјаты вә јарадыҹылығы үмманы хатырладыр. Онун ачылмамыш, арашдырылмамыш парлаг сәһифәләри чохдур.

Азәрбајҹан Республикасы Президентинин сәрәнҹамы илә Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәтинин 80 иллик јубилејинин кечирилмәси бу саһәдә сәмәрәли тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини, елми-тәдгигат ишләринин апарылмасыны,

јубилеј илә бағлы материалларын чап олунмасыны тәләб едир.

Азәрбајчанын истиглалијјәт јолуна гәдәм гојмасында милли мәдәнијјәтимизин Мәммәд Әмин Рәсулзадә, Фәтәли Хан Хојски, Нәсиб бәј Јусифбәјов, Һәсән бәј Ағајев, Адилхан вә Исмајыл хан Зијадханов гардашлары, Худадат бәј Рәфибәјов, Мәммәдаға бәј вә Нағы бәј Шејхзаманлы гардашлары мисилсиз фәалијјәт көстәрмишләр. Онларын фәалијјәти билаваситә Кәнчә илә бағлы олмушдур.

Азәрбајчан әдәби вә ичтимаи фикринин инкишафында мисилсиз шәрәфли хидмәтләр көстәрән Мәммәд Әмин Молла Әләкбәр оғлу Рәсулзадә 1884-чү илдә Бакынын Новханы кәндиндә анадан олмуш, илк тәһсил вә тәрбијәсини дөврүнүн дин хадими атасындан алмыш, фарс дилини мүкәммәл өјрәнмиш, Бакы техники мәктәбини битирмишдир. Онун илк гәләм тәчрүбәси Мәммәдаға Шаһтахтлынын редактор олдуғу "Шәрги-Рус" гәзетинин 2 мај 1903-чү ил тарихли 14-чү сајында дәрч едилмишдир.

М.Ә.Рәсулзадә 1902-чи илдә "Мүсәлман кәнчлик тәшкилаты" јаратмышдыр. Мир һәсән Мөвсүмов (1882-1907), Мәммәд Һәсән Һачынски (1875-1931) онун әгидә досту олмушдур. М.Ә.Рәсулзадә көркәмли јазычы Сејид Һүсејнлә бачанаг иди. (Үмубану илә Үмукүлсүм бачы иди). Бу гоһумлуг әлагәләри онларын репрессијаја уғрамаларына бәһанә кәтирилмишдир.

1918-чи илин 26 мајында Загафгазија сејминин дағылмасы нәтичәсиндә Азәрбајчан Милли Шурасы јарадылыр. М.Ә.Рәсулзадә Милли Шуранын сәдри вәзифәсинә сечилир.

Азәрбајчан Милли Шурасы 1918-чи илин 28 мајында кечмиш Гафгаз чанишинлијинин јерләшдији мави салонда Азәрбајчан Републикасынын јарадылмасы һаггында истиглал бәјаннамәсини тәсдигләјир вә бүтүн дүнјаја билдирир.

Фәтәли Хан Хојскинин рәһбәрлији илә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти тәшкил едилир. Бу да ислам дүнјасында республика үсул-идарәси олан илк дөвләт иди. М.Ә.Рәсулзадә 1918-чи илин 7 декабрында Азәрбајчан парламентиндәки нитгиндә демишдир: "Бир кәрә јүксәлән бајраг бир

даһа енмәз".

Чүмһуријјәт дөврүндә милли дөвләтчилијимизин тәшкили, гыса мүддәтдә гырх минлик ордунун јарадылмасы, республика әразисинин ишғалчылардан тәмизләнмәси, әмин-аманлығын бәрпасы, дүнја дөвләтләрилә дипломатик әлагәләрин јарадылмасы, милли пулун тәдавүлә бурахылмасы, бир сыра ислаһатларын апарылмасы, кадрларын јетишдирилмәси, Бакы Университетинин тә'сис едилмәси кими проблемләр һәлл едилмишдир.

М.Ә.Рәсулзадәнин 1915-чи илин октјабрында нәшр етдирдији "Ачыг сөз" гәзети 1915-1918-чи илләрдә "түркләшмәк, исламлашмаг, мүасирләшмәк", "һөкумәт дә халга, торпаг да халга" шүарларыны тәблиғ етмишдир. Кәнчәдә Н.Јусифбәјли, Һ.Ағајев, Ш.Рүстәмбәјов вә М.М.Ахундзадә кими ичтимаи хадимләр кениш идеја-сијаси иш апарыр, сәмәрәли фәалијјәт көстәрирдиләр. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтиндә әдәбијјатшүнас Әбдүлваһаб Јурдсевәр (1898-1976), Рәһимбәј Вәкилов (1897-1937), Дадаш Һәсәнзадә (1898-1926) Кәнчә илә бағлы проблемләрин һәллиндә сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишләр.

М.Ә.Рәсулзадә Ататүрк мүкафатына лајиг көрүлмүш "Азәрбајчан Чүмһуријјәти" (1923) вә "Әсримизин Сијавушу" китабларында Кәнчәнин азадлыг фәдаиләринин фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирир вә онларын адларыны ифтихар һиссилә чәкир.

Мирзәбала Мәммәдзадә Азәрбајчан милли һәрәкатыны сәчијјәләндирәрәк јазыр ки, Кәнчә үсјанында кәнчәлиләр үсјан бајрағы галдырмыш, империјаја гаршы гүввәләрини әсиркәмәмиш, мисилсиз икидликләр көстәрмишләр: "Үсјанлар заманы Азәрбајчан түркүнүн вердији минләрлә шәһидләр сырасында Јусиф бәј, Нәсиб бәј, Һәсән бәј, Мәммәд Бәкир бәј, Фәтәли хан вә башгалары о чүмләдәндир. Парламент харичиндә Бакы вә гәза тәшкилатларына мәнсуб оланлардан: әдәбијјат тарихчимиз, мүһәррир вә мүәллим Ислам бәј Гәбилзадә, мүәллим Мирзә Аббас, Гасым Гасымзадә, Һүсејн Мүзәффәр, Рәфибәјли Зәриф Әфәнди вә дикәрләри илк кедән вә күлләјә туш олан гурбанлардыр".

М.Мәммәдзадә тарихи һәгигәтләри реал ашкарлајыр: "Бу күн ајдындыр ки, 27 апрел фачиәси коммунистләрин һәр јердә чағырдыглары вә бачардыглары кими Азәрбајчан кәндлисинин вә ишчисинин ингилабы дејил, Русија ордусунун вәһшичәсинә истиласыдыр. Јүз ил бундан әввәл чарлыг Русијасы еjни вәһшиликлә Азәрбајчаны зәбт етмишләр. О заман Азәрбајчан, түрк халгынын үрәји вә ирадәси ганлара гәрг едилирди. Бу дәфә дә Азәрбајчанын ән гијмәтли оғуллары Кәнчә, Гарабағ, Загатала, Шамахы, Көјчај, Чавад вә башга гәзаларындан он минләрлә күлләјә туш олдулар".

М.Ә.Рәсулзадәнин "Әсримизин Сәјавушу", "Азәрбајчан Чүмһуријјәти" (1922), "Истиглал мәфкурәси вә кәнчлик" (1924), "Русијада сијаси вәзијјәт" (1924), "Гафгазја түркләри" (1928), "Азәрбајчан вә истиглалијјәти" (1980), "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты" (1938), "Азәрбајчан һүрријјәт савашы" (1938), "Азәрбајчан шаири Низами" (1941), "Чағдаш Азәрбајчан тарихи" (1951) вә с. гијмәтли китаблары чап олунмушдур.

Тарихдә сијаси вә әдәби шәхсијјәт кими шөһрәт газанмыш, санбаллы әсәрләри илә тарихин ачылмамыш сәһифәләрини ашкарламыш М.Ә.Рәсулзадәнин сијасәт аләмилә әдәби јарадычылыг дүнјасы бир-бирини тамамлајыр, вәһдәт тәшкил едир.

М.Ә.Рәсулзадә "мүдафеји-истиглал јолунда фәдаи-чан едәнләрин бир дәстәсинин", о чүмләдән забитләрин, мәчлис үзвләринин, мәс'ул шәхсијјәтләрин сијаһысыны верир вә хүсусилә Кәнчә илә бағлы оланлары һөрмәтлә хатырлајыр: "Мирзә Аббас Аббасзадә. Педагожи саһәсиндә гијмәтдар әмәкләри илә мә'руф мүәллимләрдәндир. Кәнчә валиси һәким-чәррah Худадат бәј Рәфибәјов. Кәнчә үсјаны мүбаризләриндән Гачаг Гәнбәр. Көчәрли Фирудин бәј (1868-1920). Мәрһум Көчәрли Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин тәдгигилә јеканә мәшғул булунан гијмәтдар мүһәррир, мүәллим вә алим иди. Шејх Заманлы Мәһәммәд Бағыр бәј, Зијадханлы Исмајыл хан, мүһәндис Рзајев Абузәр бәј,.Гәбулзадә Ислам бәј (Загаталанын дәјәрли мүәллимләриндәндир").

Мәммәд Әмин Рәсулзадә милли шаир Әһмәд Чавад

Ахундзадәнин ичтимаи вә әдәби фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирмиш, онун һаггында мәһәббәтлә бәһс етмишдир.

Мәммәд Әмин Рәсулзадә Азәрбајчан бајрағыны "Азәрбајчан һүрријјәт вә истиглалынын мүгәддәс тимсалы" адландырмыш, милли шаир Әһмәд Чавад Мәһәммәдәли оғлу Ахундзадәнин (1892-1937) 28 мај истиглал күнү мүнасибәти илә һүрријјәт пәрисинә мүрачиәт етдији "Нәдән јарандын?" лирик ше'рини јүксәк гијмәтләндирмишдир.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә исте'дадлы шаир, көркәмли публисист вә тәрчүмәчи, әдиб вә ичтимаи хадим Әһмәд Чавад даһи композитор Үзејир Һачыбәјовла Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин һимнини јаратмышдыр. Шаирин "Вәтәндаш" ше'риндә вәтәнә, халга мәһәббәти, мүгәддәс истиглал әгидәси поетик ифадәсини тапыр:

Ким јардым етмәзсә өз гардашына,
Фәлакәт гајғысы чөкәр башына.
Гоншуда көз јашы вә ачлыг дәрди,
Јардыма борчлудур һәр инсан фәрди...
Аркадаш, шәрик ол онун дәрдинә,
О көз јашлары ки ,ахар сәниндир.

Әһмәд Чавадын мә'налы өмүр јолу вә зәнкин јарадычылығы Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин фәалијјәтилә мөһкәм бағлыдыр. Исте'дадлы шаир 1918-чи ил мај ајынын 28-дән 1920-чи ил апрел ајынын 28-нә кими парлаг сәһифәләр чилаламыш, надир сәнәт инчиләри јаратмышдыр. Азәрбајчан халг чәмијјәтинин парламанына үзв вә катиб сечилән Әһмәд Чаваäы Мәммәд Әмин Рәсулзадә "мә'нәви оғуллуға" көтүрмүш, онун јарадычылығына идеја истигамәти вермиш, она Түрк дүнјасынын вурғуну олмағы өјрәтмишдир. "Милләтимин тарихинә шан, шөһрәт әкмәлијәм" дејән шаир вәтән торпағында ал бајрағын һәмишәлик далғаланмасыны арзуламышдыр. Һүсејн Бајкара демишдир: "Әһмәд Чавад Азәрбајчан азадлығына сон нәфәсинә гәдәр садиг галмыш вә бу јолда өлән шәһидләр кими чаныны гурбан вермишдир".

Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә Халг Ҹүмһуријјәти дөврүндә фәалијјәт көстәрән "Јашыл гәләмләр" дәрнәји өз әтрафына јүзә гәдәр әдиби вә шаири топламышдыр. Түрк әтрафына јүзә гәдәр әдиби вә шаири топламышдыр. Түрк халгларыны дил, әдәбијјат вә тарих бахымындан үмумиләшдириб мәдәни бир милләт јаратмаг вәзифәсини өһдәсинә көтүрән "Түрк очағы" әдәби дәрнәјинин идејасыны "Јашыл гәләмләр" инкишаф етдирмишдир.

"Түрк очағы" әдәби дәрнәјинә 1918-1920-чи илләрдә Мәммәд Әмин Рәсулзадә, Мирзәбала Мәммәдзадә, Өмәр Фаиг Не'манзадә, Үзејир Һачыбәјов, Мәммәдаға Шаһтахтлы, Нәҹәфбәј Вәзиров, Әбдүррәһимбәј Һагвердијев, Һүсејн Ҹавид, Салман Мумтаз, Абдулла Шаиг, Әһмәд Ҹавад кими көркәмли шәхсијјәтләр үзв иди. Онлар дөври мәтбуатда фәал чыхыш едир, азадлығы, демократијаны, мүстәгиллији алгышлајыр, дүшмәнләрә нифрәт јағдырырдылар.

Әһмәд Ҹавадын "Марш", "Јарандын", "Ал бајраға" кими ше'рләри инсанлара һүрријјәт, милләтләрә истиглал тәблиғ едирди. "Азәрбајҹан бајрағы" ше'риндә поетик үмумиләшдирмәләр, хүсуси милли бајрағымызын үстүндә бир-биринә сығынмыш Ај вә Улдуз емблеминин тәрәннүмү көзәл тә'сир бағышлајыр:

Түркүстан елләри өпүб алныны,
Сөјләјир дәрдини сана, бајрағым.
Үч рәнкли әклини Гузғун дәнизи,
Әрмәған јолласын јара, бајрағым...
Аллаһын јылдызы, о көзәл пәри,
Сығынмыш гојнунда аја, бајрағым.

Әһмәд Ҹавадын поезијасында Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәтинин мүгәддәслији, әзәмәти, мөһтәшәмлији, милјонларын гәлбини севиндириб тәлатүмә кәтирмәси јүксәк сәнәткарлыгла гәләмә алынмышдыр.

Азәрбајҹан ичтимаи-фикринин инкишафында Ҹ.Мәммәдгулузадәнин (1866-1932) редактор олдуғу "Молла Нәсрәддин" журналы мүһүм рол ојнамышдыр. Мүәјјән фасиләләрлә ијирми беш иллик бир дөврү әһатә едән (1906-1931) бу журналы "тәбиәт өзү, заманә өзү јаратмышды".

"Молла Нәсрәддин" журналынын Кәнҹә мүхбирләриндән Әли Нәзми Мәммәдзадә (1878-1946), Мирзә Мәһәммәд Мирзә Кәрим оғлу Ахундзадә (1875-1923), Әли Рази Шәмчизадә (1888-1939) вә башга көркәмли маариф вә мәдәнијјәт хадимләри азадлығын, милли истиглалын чарчысы олмушлар. Онлар мүхтәлиф тә'гибләрә, ишкәнҹәләрә мә'руз галмышлар. Тәнгид һәдәфи чохҹәһәтли, мөвзусу зәнкин олан Әли Рази Шәмчизадә јазырды:

Палтарымы чырдылар,
Бир дишими гырдылар,
Үстүмә ангырдылар...

Азәрбајҹанын мүстәгиллији вә суверенлији уғрунда јорулмаз мүбаризләрин мә'налы өмүр јолу вә шәрәфли фәалијјәти зәнкин тәрбијә мәктәбидир.

Мәммәд Әмин Рәсулзадә, Султан Мәҹид Әфәндијев, Иса бәј Ашурбәјов, Әһмәд бәј Ағајев, Сәид Мөвсүмов, Мәммәдбағыр Ахундов, Мәммәд Әли Рәсулзадә, Мәммәд Һәсән Һачынски кими көркәмли ичтимаи хадимләр "Һуммәт", "Тәкамүл", "Јолдаш", "Иршад" вә "Тәрәгги" гәзетләриндә дөврүн ичтимаи-сијаси вәзијјәтини, гаршыда дуран вәзифәләри ашкарлајырдылар.

Лакин өлкәдә иртиҹанын баш алыб кетдији шәраитдә түрк зијалыларынын көркәмли нүмајәндәләри кәләҹәјә јени үмидләр верән "Түрк очағы"нын әтрафына топланырдылыр. Бу бахымдан Әһмәд бәј Ағајев, Әли бәј Һүсејнзадә (1864-1940), ичтимаи хадим вә әдәбијјатшүнас Зија Көкалп кими шәхсијјәтләрин фәалијјәти севиндиричи иди.

Одур ки, 1911-чи илдә Иран демократик партијасынын рәһбәри Сејид Һәсән Тағызадә вә М.Ә.Рәсулзадә Түркијәјә кәлир, сәмәрәли фәалијјәт көстәрирләр.

1918-чи илин 27 мајында Тифлисдә мүсәлман үзвләринин фөвгәл'адә јығынчағында Азәрбајҹан Милли Шурасы јарадылыр, М.Ә.Рәсулзадә сәдр, Фәтәлихан Хојски исә

һөкумәтин сәдри сечилир.

Азәрбајчанын көркәмли сијаси хадимләри Әлимәрдан бәј Топчубашов, Нәсиб бәј Јусифбәјов, Фәтәлихан Хојски, Хасмәммәдов, Мәммәд Һәсән Һачынски, Мәммәд Јусиф Чәфәров, Һүсејн бәј Ағајев вә башгалары тәмсил олунмушдулар.

Азәрбајчан азадлыг һәјаты тарихинин сәһифәләринә гызыл һәрфләрлә һәкк олунмуш Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти 1918-чи илин 16 ијунундан сентјабрын 15-нә кими фәалијјәтини Кәнчәдә давам едирмишдир.

Низами јурду Кәнчәдә илк Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин фәалијјәти башланды вә азадлыг идејаларынын чарчысы олду. Лакин кәнч дөвләтин мәһви тәһлүкәси јаранмышды.

Бакы коммунасы "мүсават јувасы"ны дағытмагдан өтәри ермәни дашнаклары илә Кәнчәјә һүчума кечди. Лакин тәбиәтән никбин руһлу М.Ә.Рәсулзадә 1918-чи ил ијунун 17-дә Милли Шуранын Кәнчәдә ичласыны чағырды, вәтәнин вә милләтин мәнафеји наминә тә'сис јығынчағы кечирилмәсини билдирди.

Фәтәлихан Хојски ичласда јени һөкумәтин 12 нәфәрдән ибарәт тәркибини е'лан етди вә али ганунверичилик органы Милли Шуранын фәалијјәти дајандырылды. Һакимијјәтин бүтүн сәлаһијјәти Фәтәлихан Хојскинин кабинетинә верилди вә Азәрбајчанда һәрби вәзијјәт е'лан едилди.

Фәтәлихан Хојски һөкумәти түрк гошунларынын көмәји илә Бакыны болшевикләрин вә дашнакларын зүлмүндән азад етди, һәм дә өз пајтахтыны Бакыја гајтарды.

Фәтәлихан Хојски 1918-чи илин сентјабрында Мәммәд Әмин Рәсулзадәјә билдирирди ки: "Бакыда болшевик һакимијјәти деврилди, русија болшевик һөкумәтинин нүмајәндәләри һәбс едилмишләр".

1920-чи ил апрелин 27-дән 28-нә кечән кечә XI орду Бакыја дахил олду. Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин бир сыра лидерләри гәтлә јетирилди, Мәммәд Әмин Рәсулзадә вә башгалары репрессијаларын гурбаны олмамаг үчүн Бакыны тәрк етдиләр.

Милли идејалары, сијаси көрүшләри ше'рдә, сәнәтдә формалашан Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты" (1936), Варшавада "Азәрбајчан әдәбијјаты" мәгаләләри, Анкарада "Азәрбајчан шаири Низами" (1951) адлы монографијасы чап олунмушдур.

Мәммәд Әмин Рәсулзадә ијирми јашында "Инсанлара һүррийјәт, милләтләрә истиглал арзусу" илә һәјата атылмыш, 72 јашында һәјатла видалашса да, бу мүгәддәс әгидәсинә садиг галмышдыр.

27 апрел Демократик Азәрбајчана өлүм, ишкәнчә, һагсызлыг кәтирди, халгын азадлыг гапыларыны бағлады, икид оғланларыны шәһид етди, вар-дөвләтини талајыб истисмара мә'руз гојду.

Рәшид бәј Әсәд бәј оғлу Исмајылов (1877-1941) чәми 23 ај јашамыш Азәрбајчан Демократик Республикасынын Назирләр Шурасында мәс'ул вәзифәдә шәрәфлә чалышмыш, дөвләт гуручулуғунда фәал иштирак етмиш, Вәтәнә вә халга садиг галмышдыр. Онун 1923-чү илдә чап етдирдији "Азәрбајчан тарихи" әсәриндә гәдим дөврләрдән башлајараг XI ордунун ишғалынадәк халгын тарихи ашкарланыр. Вәтәнин азадлығы уғрунда гәһрәманлыг мүбаризәләри шәрһ олунур.

Дүнја шөһрәтли президентимиз Һејдәр Әлијев Әлирза оғлу Азәрбајчан халгынын тарихиндә 28 мајы истиглал күнү, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин јарандығы ән әзиз күн е'лан етмиш, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин 80 иллик јубилејини кечирмәк һаггында сәрәнчам вермишдир.

Үмид чырағымыз, түрк дүнјасынын лидери, һөрмәтли Президентимиз Һејдәр Әлирза оғлу Әлијевин парлаг сәрәнчамы милјонларын гәлбини тәлатүмә кәтириб севиндирмиш, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин 80 иллик јубилеји бөјүк тәнтәнә илә гејд олунмуш, дөври мәтбуатда хүсуси тарихи сәһифәләр, мәгаләләр, хатирәләр, сәнәт әсәрләри чап олунмуш, бир сыра гијмәтли монографијалар бурахылыб милјонларын мүталиәсинә верилмишдир.

НӘТИЧӘ

Јахын вә Орта Шәргин зәнкин мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири олан Кәнчәнин тарихи чох гәдимдир. Индијә кими тарихләр шаһиди олан Кәнчәнин бүнөврәсинин гојулдуғу тарих дәгиг ашкарланмамышдыр.

Халгымызын гәһрәманлыг епопејасы олан "Китаби-Дәдә Горгуд"да охујуруг: "Дәдәм Горгуд һүммәт гылынчыны белинә бағлады... Оғуздан көч еләди Бәрдәјә. Кәнчәјә варыб вәтән тутду".

X јүзилликдә Ибн Һөвгәл јазмышдыр: "Кәнчә өзәл, әһабәрәкәтли, абад вә чәмијјәти чох олан шәһәрдир. Онун әһлиси чомәрддир, бәјәнилмиш вә пак адәтләрә јијәләнмишләр. Давранышлары хошдур, алимләри дост тутурлар".

Кәнчәлиләрин гәдирбиләнлији, һөрмәт вә мәһәббәти, елмә, сәнәтә, маарифә, мәдәнијјәтә вә зијалылара, алимләрә, мүтәхәссисләрә, хүсусилә јарадычы шәхсијјәтләрә, шаирләрә, јазычылара, педагоглара, мүәллимләрә бөјүк гајғысы, сәмимијјәти тарихи салнамәләрдә ифтихар һиссилә гејд олунмушдур. Мәһз буна көрә дә, Низами Кәнчәви дүнја шөһрәти газанмыш, бәшәријјәт тарихиндә илк дәфә "Хәмсә" јаратмышдыр.

XIII јүзилликдә Јагут Һәмәви Кәнчә һаггында үрәк сөзләрини чилаламышдыр: "Азәрбајчан - бөјүк өлкә вә мөһкәм дөвләтдир. Бу, әсасән дағлыг дијарыдыр. Бурада чохлу гала, һәдсиз вар-дөвләт вә сајсыз мејвә ағачы вардыр. Мән һеч јердә бу гәдәр бағ, чај вә булаг көрмәмишәм. Азәрбајчанда јашајанларын сифәти меһрибан, рәнки чәһрајы, дәриси ағдыр. Онлар чохунун баша дүшә билмәдији азәри дилиндә данышыр вә мүлајим хасијјәти, хош рәфтары илә сечилирләр.

Арран әрәб ады дејилдир. Бу, кениш өлкәдир вә чохлу шәһәри вардыр. Халг дилиндә Кәнчә дејилән Чәнзә, Шәмкир вә Бејләган онун шәһәрләриндәндир. Кәнчә мөһтәшәм шәһәрдир вә Арран өлкәсинин пајтахтыдыр".

Чәннәт кушәси Кәнчәнин көркәмли маарифпәрвәр

мүәллимләринин һаггында архив материаллары, тарихи гајнаглар тапмаг чох чәтиндир. Она көрә ки, мәһв едилмиш, талан олуб јандырылмышдыр.

Лакин сәмәрәли вә чидди араşдырмалар нәтичәсиндә маарифпәрвәр Кәнчә мүәллимләринин әдәби-педагожи фәалијјәти вә методик көрүшләри тәдгиг олунмуш, имкан дахилиндә инандырычы гәнаәтләр көстәрилмишдир.

Китабда Әбүл-Үла, Мирзә Шәфи, Шејх Ибраһим Гүдси, М.Ч.Топчубашов, Ағаисмајыл Зәбиһ, М.С.Фани, Абдулла Сур, Ә.А.Корани, Ә.Рази, Һ.К.Санылы, Ә.Нәзми, М.М.Ахундзадә, М.А.Аббасзадәнин әдәби-педагожи фәалијјәти, педагожи-методик көрүшләри архив сәнәдләри, тарихи вә бәдии салнамәләр, хатирәләр, әлјазмалары, чап олунан әсәрләри әсасында тәдгиг едилмиш, елми-тәнгиди шәрһи верилмишдир.

Кәнчә мәтбәәсинин тарихи, Кәнчә мүәллимләринин дәрсликләри, мәшһур "Молла Нәсрәддин" журналында вә дикәр дөври мәтбуатда фәалијјәтләри тәһлил олунмушдур.

Дәрсликдә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин маарифпәрвәр нүмајәндәләринин мaариф, мәдәнијјәт, мәктәб вә педагожи фикир саһәсиндәки хидмәтләри араштырылмыш, гыса тәһлил едилиб гијмәтләндирилмишдир.

Бир даһа Кәнчә мүәллимләринин елми-педагожи вә методик көрүшләринә һәср олунмуш бу китаб һаггында фајдалы тәнгиди гејдләрини, төвсијәләрини билдирән зијалылара һөрмәт вә мәһәббәтимизи билдиририк.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Әлијев Һ.Ә. Гәтијјәтин тәнтәнәси, Бакы, 1995.
2. Әлијев Һ.Ә. Гајыдыш, Бакы, 1997.
3. Азәрбајчан Республикасынын Тәһсил Гануну, Бакы, 1993.
4. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, үч чилддә, Бакы, 1960.
5. Абдуллајев А. Азәрбајчан дилинин тәдриси тарихиндән, Бакы, 1966.
6. Ағајев Ә. Фәрһад Ағазадәнин педагожи көрүшләри, Бакы, 1987.
7. Асланов Г., Һачыјева К. Азәрбајчанда мәктәб вә педагожи фикир тарихи, Кәнчә, 1998.
8. Абдулла Шаиг. Хатирәләрим, Бакы, 1961.
9. Ахундов М.Ф. Сечилмиш әсәрләри, үч чилддә, Бакы, 1965.
10. Бакыханов А. Күлүстани-Ирәм, Бакы, 1951.
11. Бакыханов А. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1984.
12. Вәлиханов Н. Азәрбајчан маарифчи-реалист әдәбијјаты, Бакы, 1983.
13. Гарабағлы Ә. Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси методикасы, Бакы, 1968.
14. Гулијев С. Тәрбијә ишинин методикасы, Бакы, 1991.
15. Гәнизадә С.М. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1965.
16. Гурбанов Ш. Өмрүн фикир дүнјасы, Бакы, 1991.
17. Әһмәдов Һ. XIX әср Азәрбајчан мәктәби, Бакы, 1985.
18. Әһмәдов Һ. Педагогикаја кириш, Бакы, 1973.
19. Әһмәдов Ч. Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси тарихиндән, Бакы, 1971.
20. Әһмәдов Б. Педагогикадан мүһазирә конспектләри, Бакы, 1985.
21. Зәрдаби Һ.М. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1960.
22. Әфәндијев Р. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1979.
23. Имамәддин Нәсими. (Мәгаләләр мәчмуәси), Бакы, 1973.
24. Көчәрли Ф. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1963.
25. Көчәрли Ф. Азәрбајчан әдәбијјаты, ики чилддә,

Бакы, 1978, 1981.
26. Азәрбајчан тарихи, үч чилддә, Бакы, 1995.
27. Казымов Н., Һәшимов Ә. Педагогика, Бакы, 1996.
28. Мәммәдов Х. Султанмәчид Гәнизадә, Бакы, 1983.
29. Мусајев И. Педагогиканын үмуми әсаслары, Бакы, 1990.
30. Меһдизадә З.А. О.Черњајевскинин һәјаты вә педагожи фәалијјәти, Бакы, 1983.
31. Мәммәдәов М., Бабајев Ј., Чавадов Т. Педагожи мүһит вә ушаг әдәбијјаты, Бакы, 1992.
32. Мәммәдов А. Азәрбајчан һекајәси, Бакы, 1984.
33. Мәммәдов Ә. Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты, Бакы, 1977.
34. Маһмудов Ј. Өјрәнилмәмиш сәһифәләр, Бакы, 1972.
35. Моллајев И. Орта әср Азәрбајчан мүтәфәккирләри тә'лим вә тәрбијә һаггында, Бакы, 1996.
36. Исајев Ә. Кәнчә вә кәнчәлиләр, Бакы, 1998.
37. Шејхзаманлы Н. Азәрбајчан истиглал мүчадиләси хатирәләри, Бакы, 1997.
38. Намазов Г. Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты, Бакы, 1984.
39. Нәриманов Н. Мәгаләләр вә нитгләр, биринчи чилд, Бакы, 1971.
40. Нәбијев Б. Фирудинбәј Көчәрли, Бакы, 1980.
41. Не'манзадә Ә.Ф. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1980.
42. Рүстәмов Ф. Азәрбајчан педагожи елмин инкишаф тарихиндән, Бакы, 1992.
43. Сејидов Ә. Азәрбајчанда педагожи фикрин инкишаф тарихиндән, Бакы, 1987.
44. Сејидов Ә. Педагогика тарихи, үч чилддә, Бакы, 1960.
45. Сәфәрли Ә., Јусифов Х. Гәдим вә орта әср Азәрбајчан әдәбијјаты, Бакы, 1982.
46. Сејидов Ф. Гори семинаријасы вә онун мә'зунлары, Бакы, 1988.
47. Сәмәдов А. Азәрбајчан гираәт дәрсликләринин јаранмасы тарихиндән, Бакы, 1968.
48. Сидги М.Т. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы,

1967.
49. Педагокика, Бакы, 1964.
50. Тарвердијева К. Әскәраға Адыкөзәлов Корани, Бакы, 1977.
51. Талыбов Ј. Педагокика, Бакы, 1993.
52. Талыбзадә К. Сәнәткарын шәхсијјәти, Бакы, 1978.
53. Мәктәб педагокикасы, Бакы, 1982.
54. Фејзуллајева А. Маариф чарчылары, Бакы, 1988.
55. Хәлилов Н. Демократик сәнәткар Әли Нәзми, Бакы, 1978.
56. Һачыбәјов Ү. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1985.
57. Һәшимов Ә., Садыгов Ф. Педагокика тарихи, Бакы, 1995.
58. Шүкүров С. Кәнчә мәктәбләринин тарихиндән, Бакы, 1990.
59. Шүкүров С. Һачыкәрим Санылынын әдәби вә педагожи фәалијјәти, Бакы, 1970.
60. Садыгов Һ., Мирзәјев С., Мәммәдов Е. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин Кәнчә дөврү, Кәнчә, 1998.
61. Кәнчә. Тарихи очерк, Бакы, 1994.
62. Нәсибзәдә Н. Азәрбајчан Демократик Республикасы, Бакы, 1990.
63. Нәсиман Ј. Мәммәд Әмин Рәсулзадә, Бакы, 1991.
64. Абдуллајев Ә. Маариф пәрванәси (Р.Әфәндијев), Бакы, 1982.
65. Бағыров Ә. С.Ә.Ширвани вә мәктәб, Бакы, 1986.
66. Гулијев С. Низами Кәнчәви јарадычылығында әхлаг мәсәләләри, Бакы, 1994.
67. Әһмәдов Н., Әлијев П. Сәмәд Вурғун јарадычылығынын тәдрисиндә тәрбијә мәсәләләри, Бакы, 1986.
68. Фәтәлијев Х., Исајев И. Педагожи ирсимиздән (Һ.Санылы), Бакы, 1991.
69. Чәлилов Ә. С.С.Ахундовун педагожи көрүшләри, Бакы, 1972.
70. Һүсејнзадә А. Сејид Һүсејнин педагожи фәалијјәти, Бакы, 1991.
71. Һүсејнова Т. Шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсиндә

бәдии әдәбијјатын тә'сир гүдрәти (С.Рәһимов), Бакы, 1992.
72. Тағыјев Ә.С. Азәрбајчанда мәктәб тарихи, Бакы, 1993
73. Гаралов З.И. Елм вә фәзиләт дүнјасынын падшаһы, Бакы, 1981
74. Микајылов Ш.А. Әдәбијјат нәзәријјәси, Бакы, 1982
75. Бағыров Б.И. Шәрәфли јол, Бакы, 1989
76. Исмајылов А. Педагокика тарихиндән вәсаит, Бакы, 1984

Китабын хејријјәчиси:

Кәнчә Ичарә Нәшријјат Полиграфија Бирлијинин директору Илһам Новруз оғлу Имамгулијев

Јығылмаға верилмиш: 12.01.1999.
Чапа имзаланмыш: 26.05.1999.
Кағыз форматы: 60x84 1/16.
Офсет кағызы. Учот нәшр вәрәги 11,4.
Тиражы 500. Сифариш 35.

Азәрбајчан Республикасы Дөвләт Мәтбуат вә Информасија Назирлији.

Кәнчә Ичарә Нәшријјат Полиграфија Бирлији.
Үнван: Кәнчә шәһәри Р.Гасымов күчәси 2-чи далан.

1999
736

854